

مەملىكەت بويىچە 100 نۆقتىلىق زۇرئەت
مەملىكەتلىك شەرخىل زۇرئەتلەر سېپىگە كىرگەن زۇرئەت
شىنجاڭ بويىچە ئىجتىمائىي پەن نۇرىدىكى مۇنەۋۋەر زۇرئەت

MIRAS (HERITAGE) OF UYGHUR FOLK CULTURE

3
2011

美拉斯
MIRAS

ISSN 1004-3829
9 771004 382027

«مىللەتلەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىنىڭ يىللىق مەركىزىدىكى خاتىرىلەر

مىراس

2011 - يىل 3 - سان

قوش ئايلىق ژۇرنال

(ئومۇمىي 125 - سان)

باش مۇھەررىر:

ۋاھىتجان غوپۇر

مۇئاۋىن باش مۇھەررىر:

مۇختار مۇھەممەد

مۇھەررىرلەر:

نۇرنىسا باقى

خۇرسەنئاي مەمتىمن

ئەزىزە تۇيغۇن

جاۋابكار مۇھەررىر:

خۇرسەنئاي مەمتىمن

باشقۇرغۇچى: شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات - سەنئەت تەتقىقات بىرلەشمىسى

نەشر قىلغۇچى: «مىراس» ژۇرنىلى نەشرىياتى

ئۈرۈمچى شەھىرى دوستلۇق جە-نۇبىي يولى 716 - نومۇر، 14 - قەۋەت
Tel: (0991) 4554017

«شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسى باسما ئىشلىرى مەركىزىدە بېسىلدى
ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئى-دارىسىدىن تارقىتىلدى

جايلاردىكى پوچتا ئىدارىلىرى مۇشتەرى قوبۇل قىلىدۇ

مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن نومۇرى:

CN65 - 1130 / I

خەلقئارالىق نومۇرى:

ISSN1004 - 3829

پوچتا ۋاكالەت نومۇرى: 60 - 58

پوچتا نومۇرى: 830001

E-mail: mirasuyghur@126.com

چەت ئەلگە تارقىتىش ۋاكالەت نومۇرى: 1130BM

ئېلان ئىجازەت نومۇرى: 6500006000040

باھاسى 6.00 يۈەن

جۈپ ئاينىڭ 1 - كۈنى نەشر قىلىنىدۇ

كۆڭۈل - كۆڭۈلدىن سۇ ئىچەر

تەبرىك خەت ..... ئىسمائىل تىلىۋالدى (1)

ئۈنۈملۈك چاغلار ..... مۇختار مۇھەممەد (3)

ئالىم بولساڭ ئالەم سېنىڭكى

«مەدداھلار» ۋە داستانچىلىرىمىز ..... رابىگۈل يۈسۈپ (4)

ئۇيغۇرلاردا بوياقچىلىق ..... مامۇت قۇربان (22)

ساقلىقنىڭ - شاھلىقنىڭ

ئەتراپىمىزدىكى شىپالىقلار ..... توپلىغۇچى: مۇھەممەد توختى (9)

مېۋىلىرىمىز

كۇچا ئۆرۈكى ..... قۇربانجان ئابلىپىكىم ئىمىن (12)

بۇرۇننىڭ بۇرۇنىسىدا

غايىب كۆڭلەك ..... توپلىغۇچى: زەينەپ ھاشىم (14)

پەرھىزلىرىمىز

ئۇيغۇر قىز - ئاياللىرىنىڭ چاچ گۈزەللىك قارىشى ۋە چاچ پەرھىزلىرى ...

شەرىپە ئابدۇغوپۇر (31)

گۈزەللىك ئوندۇر، توققۇزى توندۇر

بادام ۋە بادام دوپپا ..... ئەركىن داۋۇت (35)

مىللىي ئەنئەنىمىزنىڭ گۈلتاجىسى - دوپپا ..... مۇھەممەدئىمىن سابىر (51)

مادەنىيەت مىراسلىرىمىزنى قوغداپ، مەنئىيىتىمىزنى ساپلاشتۇرايلى!

保护文化遗产 捍卫精神家园

总编：

瓦依提江·吾甫尔

副总编：

穆合塔尔·穆罕默德

(法人代表)

编辑：

努尔尼沙·巴克

胡尔仙阿依·买买提明

艾孜再木·吐依洪

本期责人编辑：

胡尔仙阿依·买买提明

主管：新疆维吾尔自治区文学
艺术界联合会

出版：《美拉斯》杂志社(乌市友好
南路716号文联14层)

电话：(0991)4554017

印刷：新疆日报社印务中心

发行：乌鲁木齐邮局

订阅：全国各地邮局

国内统一刊号：CN65—1130/1 国外统一刊号：

ISSN1004—3829 邮政代号：58—60

E-mail: mirasuyghur@126.com

海外发行代号：1130BM

广告许可证号：6500006000040

邮编：830001

定价：6.00元

Responsible Commission: Xinjiang
Uyghur Autonomous Regional Federa-
tion of Literary and Art Circles
Editor: "Miras" (Heritages) editorial
department

716 # 14 floor southern friendship road
Urumqi Xinjiang China

Printer: xinjiang newspaper press center

Distributor: Urumqi post office Post
offices of the whole country

Print number at home: CN65 - 1130/1

Print number abroad: ISSN1004 - 3829

PostCode: 58 - 60

International Standart Book Number:
1130BM

Post Number: 830001

Tel: (0991) 4554017

Price: 6¥

ئۇيغۇر ئاياللىرى ئەنئەنىۋى باش كىيىملىرىنىڭ سىمۋوللۇق قاتلاملىرى ...
(74) خالدا دەۋلەت

دۇنيا مىراسلىرى

ترويا قەدىمىي خارابىلىكى ..... مېھراي نۇرمۇھەممەد (40)

ھەر گۈلنىڭ پۇرىقى باشقا

تاجىكلارنىڭ توي ئادىتىدىكى پەرھىزلەر ..... مۇقەددەس قاسم (44)

يىلتىزسىز دەرخ بولماس

ئەبۇئەلى ئىبن سىنا ھەققىدە ئەپسانە .....
ئۇيغۇر چىلاشتۇرغۇچى: گۈلھاي تۇرسۇن ئۆدۈمىش (48)

يېمەكلىرىمىز

ناننىڭ تۈرلىرى ..... مۇھەممەد تۇرسۇن ھەسەن (62)

ئادەت قېرىماس

ئۇيغۇرلاردا ھۆكۈمدارلارغا كىتاب سوۋغا قىلىش ئادىتى .....
ئىمىن تاجى تۈرگۈن (65)

1. ئىيۇن خەلقئارا بالىلار بايرىمىنى تەبرىكلەيمىز!

مۇقاۋىنى لايىھەلىگۈچى: نەۋبەت

تەكلىپلىك كوررېكتور: ھاۋاخان ئارپ

كومپيۇتېر مەشغۇلاتىدا: ئەنۋەر تىلىۋالدى

ماۋزۇ ۋە ئىچ بەت سۈرەتلەرنى لايىھەلىگۈچى: مەريەمگۈل ئىدىرس

ئىچ بەتتىكى سۈرەتلەرنى نەۋبەت تەمىنلىگەن

مۇقاۋىنىڭ 1- بېتىدىكى رەسىمنى تۇردى ئىمىن سىزغان

Chief editor: Wahitjan Ghopur

Deputy chief editor: Muhtar Muhammed

Responsible editor: Hursanay Mamtimin

تېرىك خەت

يەكەن ناھىيەسىنىڭ ھاكىمى ئەھمەت ساھت:

تېلېفونىڭىز ئارقىلىق يەكەن ناھىيەسىنىڭ ھازىرقى ياخشى تەرەققىيات ئەھۋالىدىن ۋە «شىنجاڭ قەشقەر يەكەن تۇنجى نۆۋەتلىك بادام دوپپا مەدەنىيىتى مۇھاكىمە يىغىنى» ئۆتكۈزۈلۈشىدىن ئىبارەت خەۋەر تېپىپ ئىنتايىن خۇشال بولدۇم، شۇ مۇناسىۋەت بىلەن بۇ يىغىننىڭ ئېچىلغانلىقىنى قىزغىن تەبرىكلەيمەن، يىغىنغا قاتناشقان بارلىق يولداشلارغا ئالىي ئېھتىرام بىلدۈرىمەن ھەمدە سىلەر ئارقىلىق شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى، جۈملىدىن يەكەندىكى بادامچىلار، بادام دوپپا ئىجادكارلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ۋارىسلىرى بولغان ئەقىل-پاراسەتلىك، باتۇر ۋە ئەمگەكچان، ئاق كۆڭۈل يەكەن خەلقىگە سېغىنىپ سەمىمىي سالام يوللايمەن.

يەكەن ناھىيەسى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىزدىكى نوپۇسى ئەڭ كۆپ، بايلىقى مول، تارىخى ئۇزاق بولغان شانلىق قەدىمىي مەدەنىيەتلىك ناھىيە. ئۇ دۇنياۋى مۆجىزىلەردىن بولغان ئون ئىككى مۇقام يۇرتى، ئەتىۋارلىق، شىپالىق مېۋە بادام يۇرتى ۋە بادام دويپىسى يۇرتى بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن مەملىكەت ئىچى-سىرتىغا داڭلىق. ئۇيغۇر دويپىلىرى، جۈملىدىن يەكەن بادام دويپىسى ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىم-كېچەك مەدەنىيىتى ۋە خاسلىقىنى ئىپادىلەيدىغان ئالاھىدە مەدەنىيەت ناما-يەندىلىرىنىڭ بىرى، ئەجدادلاردىن قالغان بۇنداق ئېسىل ئەنئەنىگە ۋارىسلىق قىلىش، قەدىرلەش ۋە ئۇنى جارى قىلدۇرۇش ھەممىمىزنىڭ ئورتاق مەسئۇلىيىتى.

مەن خەلقىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت مىراسلىرىنى بۈگۈن ئۈچۈن ئىجادىي خىزمەت قىلدۇرۇپ، بادام دويپا مەدەنىيىتى ئارقىلىق يەكەننى مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىغا كەڭ تەشۋىق قىلىپ، خەلقنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇشىنى كۈنسېرى يېتىپ ھەر مىللەت خەلقى ئىناق، ئىنتىپاق، گۈل-لەنگەن، تەرەققىي قىلغان باياشات يەكەن قىلىپ قۇرۇپ چىقىشىڭلارنى ئۈمىد قىلىمەن. يىغىنغا مۇۋەپپەقىيەت، خەلقىمىزگە ئىناقلىق ۋە بەخت تىلەيمەن.

ئىسمائىل تىلىۋالدى
2011-يىلى 4-ئاينىڭ 28-كۈنى

0
1
1

لىقى ئابدۇبەسىر شۈكۈرى ئەپەندى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى پىروفېسسورى، دوكتور يېتەكچىسى ئابدۇكېرىم راخمان ۋە «مىراس» ژۇرنىلى نەشرىياتى، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى، «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى، «ئەدەبىي تەرجىمىلەر» ژۇرنىلى، «قەشقەر» ژۇرنىلى، «تەڭرىتاغ» ژۇرنىلى قاتارلىق ژۇرناللارنىڭ مەسئۇللىرى، مەدەنىيەت تەتقىقاتچىلىرى بۇ قېتىمقى مۇھاكىمە يىغىنىغا تەكلىپ بىلەن قاتناشتى.

يىغىندا خەلقىمىزنىڭ دويپا مەدەنىيىتىگە ئائىت ئىلمىي ماقالىلەر ئوقۇپ ئۆتۈلدى. ماقالىلەر دويپا مەدەنىيىتىمىزنى چۆرىدىگەن ھالدا دويپىدا ئىپادىلەنگەن مەدەنىيەت قاتلاملىرىنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىگە چېتىلغان بولۇپ، مەخسۇس دويپا ھەققىدە توختالغان تولىمۇ ئەھمىيەتلىك مۇھاكىمە يىغىنى بولدى. بىز ئوقۇرمەنلەرگە مۇشۇ قېتىملىق يىغىندا ئاشكار ئوقۇلغان دويپا ھەققىدىكى ئىككى پارچە ئىلمىي ماقالىنى تاللاپ سۇندۇق.

يەكەن ناھىيەلىك پارتكوم، يەكەن ناھىيەلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن 2011-يىلى 5-ئاينىڭ 2-كۈنىدىن 5-ئاينىڭ 4-كۈنىگىچە قەدىمكى مەدەنىيەت بۆشۈكىمىز، «مۇقام يۇرتى» يەكەن دىيارىدا «يەكەن بادام دويپا مەدەنىيىتى مۇھاكىمە يىغىنى» تەنتەنىلىك ئۆتكۈزۈلدى.

يىغىندا مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ئىسمائىل تىلىۋالدى ئەۋەتكەن تەبرىك خەت ئوقۇپ ئۆتۈلدى.

بۇ قېتىمقى يىغىنغا ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ سابىق مۇئاۋىن مۇدىرى يولداش مەجىت ناسىر، ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ئابدۇرازاق سايىم، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى 2-باشقارمىسىنىڭ باشلىقى ئابدۇرىشىت بارات، ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت نازارىتى، «شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسىنىڭ مۇناسىۋەتلىك مەسئۇللىرى قاتناشتى. شىنجاڭ پىدا-گوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى گۇمانتارلىق ئىنستىتۇتىنىڭ باش-

— «مىراس» ژۇرنىلى نەشرىياتى

تۆمۈرلەمەس چاغلار

مۇختار مۇھەممەد

ئىلى نەشرىياتى، «تارىم» ژۇرنىلى نەشرىياتى، «ئەدەبىي تەرجىمىلەر» ژۇرنىلى، «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى، «تەڭرىتاغ» ژۇرنىلى، «قەشقەر» ژۇرنىلى، «يېڭى قاشتېشى» ژۇرنىلى، «ئاقسۇ ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى، «كىروران» ژۇرنىلى، «قومۇل ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى، «تۇرپان» ژۇرنىلى، «مايۇلاق» ژۇرنىلى، «تارىم غۇنچىلىرى» ژۇرنىلى، «ئىلى دەرياسى» ژۇرنىلى، «قىرغىز ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى (قىرغىزچە)، «شۇغلا» ژۇرنىلى (قازاقچە)، «چولپان» ژۇرنىلى (موڭغۇلچە)، «مىللەتلەر ئەدەبىياتى مەجمۇئەسى» ژۇرنىلى (خەنزۇچە)، «غەربىي دىيار» ژۇرنىلى (خەنزۇچە) قاتارلىق ژۇرناللارنىڭ مەسئۇللىرى بۇ قېتىمقى كاتتا مەركىگە تەكلىپ بىلەن قاتناشتى.

يېقىندا مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ئىسمائىل تىلىۋالدى مۇھىم سۆز قىلدى. مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ سابىق مۇئاۋىن باشلىقى يولداش تۆمۈر داۋامەت، مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ سابىق (داۋامى 13 - بەتتە)

جۇڭگو يازغۇچىلار جەمئىيىتى، «مىللەتلەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى ئۇيۇشتۇرغان «مىللەتلەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى نەشر قىلىنغانلىقىنىڭ 30 يىللىقىنى خاتىرىلەش پائالىيىتى پايىتەختىمىز بېيجىڭدىكى «مىللەتلەر مېھمانسارىيى» دا داغ-دوغلىق ئۆتكۈزۈلدى. مەركەزدىكى دۆلەت رەھبەرلىرىدىن مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى يولداش ئىسمائىل تىلىۋالدى، مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى يولداش ئابلەت ئابدۇرىشىت، خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ سابىق مۇئاۋىن باشلىقلىرىدىن بۇ خې، تۆمۈر داۋامەت قاتارلىق رەھبەرلەر قاتناشتى، يېقىنغا يەنە داڭلىق يازغۇچى تېنىڭ خانىم، داڭلىق يازغۇچى يې مېي خانىم، «مىللەتلەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى تەھرىر ھەيئىتىدىن يازغۇچى ئەكبەر غۇلام ئەپەندى، مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن «مىللەتلەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىنىڭ 30 يىللىق خاتىرىسىگە قاتنىشىشقا تەكلىپ قىلىنغان ھەرقايسى مىللەتلەر تىل - يېزىقىدىكى ژۇرناللارنىڭ مەسئۇللىرى بۇ مەركىگە ئىشتىراك قىلدى.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىزدىن «مىراس» ژۇرنىلى

«مەدداھلار» ۋە

داستانچىلىرىمىز

رابىگۈل يۈسۈپ

قېتىم نەشر قىلىنغان. 2000 - يىلى مەزكۈر ئەسەر نەشر قىلىنغانلىقىنىڭ 40 يىللىق مۇناسىۋىتى بىلەن قايتا نەشر قىلىنغان. بۇ كىتابنىڭ قايتا نەشرىگە قىسمەن ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈلگەن، يەنى ئالبېرت لوردنىڭ ئۇستازى مىلمان پاررى (Milman Parry) 1933 - يىلىدىن 1935 - يىلىغىچە يۇگوسلاۋىيەدە يىغقان قەھرىمانلىق داستانلىرىنىڭ

«مەدداھلار» ناملىق ئەسەر خەلقئارادا «پاررى - لورد نەزەرىيەسى» دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتقان داستانشۇناسلىقتىكى «ئاغزاكى فورمۇلا نەزەرىيەسى» نى ئىجاد قىلغان تەتقىقاتچىلارنىڭ بىرى ئالبېرت لورد (Albert Lord) نىڭ ئىلمىي ئەسىرى، بۇ ئەسەر دالا تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرى ئاساسىدا يېزىپ چىقىلغان. بۇ ئەسەر 1960 - يىلى تۇنجى

ئۇنئالغۇ ماتېرىيالى ۋە 1950 - يىلىدىن 1951 - يىلىغىچە يىققان داستانلارنىڭ ئۇنئالغۇ ماتېرىياللىرى تولۇقلاپ كىرگۈزۈلگەن.

1. ئەسەرنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى

بۇ ئەسەر «نەزەرىيە» ۋە «قوللىنىشچان قىسىم» دىن ئىبارەت ئىككى بۆلەكتىن تەركىب تاپقان. بىرىنچى بۆلەك يەنى نەزەرىيە قىسمىدا لورد ئالدى بىلەن داستان-چىلارنىڭ ئورۇنداش ۋە مەشىق ماھارىتىگە مۇناسىۋەتلىك قىسىمنى يېزىش ئارقىلىق، ئۆزى تەكشۈرگەن رايونلاردىن كىيىن مەدداھلارنىڭ قانداق جەريانلاردىن كېيىن ئاندىن مەدداھ بولالايدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ مەدداھلارنىڭ مەدداھنى ئۆگىنىش جەريانىنىڭ ئۈچ باسقۇچقا بۆلۈندىغانلىقىنى يەنى ئەڭ دەسلەپ ئاڭلاش ۋە قوبۇل قىلىش باسقۇچى بولۇپ، بۇ باسقۇچتا بىر ئۆگەنگۈچى بىر مەدداھنى ئۇستاز تۇتۇپ، دائىم ئۇنىڭغا ئەگىشىپ يۈرۈپ ئۇ مەدداھلىق قىلغاندا بىر تەرەپتە ئولتۇرۇپ كۆرۈپ ۋە ئاڭلاپ ئۆگىنىدىغانلىقىنى، بەزىلەرنىڭ مۇقىم بىرىنى ئۇستاز تۇتماي بىر قانچە يىلەننى دوراپ ئۆگىنىدىغانلىقىنى، يەنە بەزىلەرنىڭ بولسا باشقىلار ئوقۇپ بەرگەن يازما تېكىستلەرنى ئاڭلاپ ئۆگىنىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئىككىنچى باسقۇچ مەشىق قىلىش جەريانى بولۇپ، بۇنىڭ ساز تەڭشەش قىلىشى ۋە ئەنئەنىۋى فورمۇلا ۋە تېمىنى ئۆگىنىشى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغانلىقىنى، ئۆگەنگۈچىلەرنىڭ ئۇستازنىڭ ئىجاد قىلىش ماھارىتىنى ۋە ئۇستازنىڭ ئورۇندىشىنى دورايدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۈچىنچى باسقۇچتا ئەگەر مەدداھلار تاماشىبىنلار ئالدىدا ئۇدا بىر قانچە كېچە ئىپتىتالغۇدەك ئەسەرلەرنى ئىگىلەپ بولغان بولسا ھەم ئىپتىتالسا، بۇ ئۈچىنچى باسقۇچنىڭ ئاخىرلاشقانلىقىنىڭ، بۇ مەدداھنىڭ ھەقىقىي بىر مەدداھ بولۇپ يېتىپ شىپ چىققانلىقىنىڭ ئىپادىسى ئىكەنلىكىنى، بەزىلەرنىڭ ئۈچىنچى باسقۇچنى مەڭگۈ تاماملاپ بولالماي، ھەقىقىي مەدداھ بولالمايدىغانلىقىنى تەپسىلىي بايان قىلغان. ئۇنىڭدىن كېيىن «فورمۇلا»، «تېما» قاتارلىق ئۇقۇملارنى نەزەرىيە جەھەتتىن شەرھلەپ، مىساللار ئارقىلىق چۈشەندۈرگەن ھەم يازما ئەدەبىيات بىلەن ئاغزاكىلىق ئەنئەنىدىكى مۇناسىۋىتى، ئاغزاكىلىق ئەنئەنىدىكى ھازىرقى يۈزلىنىشى ئۈستىدە تەھلىل ئېلىپ بارغان.

ئىككىنچى بۆلەك، يەنى «قوللىنىشچان قىسىم»دا ئاپتور «ئىلىدادا» ۋە «ئودېسسا» قاتارلىق داستانلارنىڭ كېلىپ چىقىش جەريانىنى ھەم مەزمۇنىنى يۇقىرىقى نەزەردىن يەلەر بويىچە تەپسىلىي تەھلىل قىلىپ يېشىپ چۈشەندۈرگەن.

پاررى بىلەن لورد ئەمەلىي تەكشۈرۈش جەريانىدا، بۇ مەدداھلارنىڭ قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا ئاسانلىقىچە بىر ھەقىقىي مەدداھ بولۇپ يېتىشىپ چىقالمايدىغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ ئۈچ باسقۇچنى ئوڭۇشلۇق بېسىپ ئۆتكەندىن كېيىنلا، ئاندىن ھەقىقىي مەدداھقا ئايلىنالايدىغانلىقىنى، ئۇلار تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان رايونلاردىكى نۇرغۇنلىغان مەدداھلارنىڭ ساۋاتسىز ئىكەنلىكىنى بايقىغان. ئۇنداقتا، ئۇلار شۇنچە كۆپ ھېكايىلەرنى، يەنى بىز ھازىر داستان دەپ ئاتايدىغان كېلىۋاتقان، ھەم نەسرې، ھەم شېئىر-رىي مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھېكايىلەرنى سۆزمۇ-سۆز، جۈملىمۇ جۈملە يادلاپ، ئەستە ساقلاپ ئاندىن ئورۇندامدۇ؟ بۇ مەسىلىنى يېشىش ئۈچۈن پاررى بىلەن لورد «نەق مەيدان تەجرىبىسى» ئېلىپ بارغان. ئۇلار تەكشۈرۈش جەريانىدا مەلۇم بىر ئېيتقۇچىغا بىر داستاننى قايتا - قايتا بىر قانچە قېتىم ئېيتقۇزغاندا، ھەر بىر قېتىملىق ئورۇنداشنىڭ ئوپمۇ ئوخشاش بولمايدىغانلىقىنى، يەنە ئوخشاش بىر داستاننى بىر قانچە يىلگە ئېيتقۇزغاندا، ئۇلارنىڭ ئېيتقان داستاندىمۇ خېلى چوڭ پەرق بولىدىغانلىقىنى بايقىغان. مەيلى بىر ئېيتقۇچىنىڭ ئوخشاش بىر داستاننى بىر قانچە قېتىم ئورۇندىشىدا بولسۇن، ياكى بىر قانچە ئېيتقۇچىلارنىڭ ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئوخشاش بىر داستاننى ئورۇندىشىدا بولسۇن، داستان تېكىستلىرىنىڭ بىر قىسىم جايلىرى ئۆزگەرگەن. «ئۆزگەرىشچان شەكىل ئاساسلىقى ۋە قەلەم ھالقىلىرىنىڭ ئىنچىكەشتۈرۈلۈشى، تەسۋىرلەرنىڭ قوشۇلۇشى، ھەرىكەتلەرنىڭ ئۆزگەرىشى قاتارلىقلار بولغان، يەنە بەزى ئۆزگەرىشلەر داستان ئىچىدىكى پېرسوناژلارنىڭ مەيدانغا چىقىش تەرتىپىنىڭ ئۆزگەرىشى بولۇپ، بۇ يېڭى بىر خىل شەكىلنى بارلىققا كەلتۈردى، لېكىن داستاننىڭ ئەسلى تېپى يەنىلا ساقلىنىپ قالدۇ. بەزى فورمۇلالاشقان سۆز بىرىكمىسى ۋە جۈملىلەر تۇراقلىق بولۇپ ئۇلار داستاندا ئورۇندالغاندا كۆپ ئىشلىتىلگەن»^①.

I
R
A

بۇ نۇقتىلارنى داڭلىق تۈركشۇناس رادلوۋمۇ بىر قېتىملىق دالا تەكشۈرۈشى جەريانىدا بايقىغان. ئۇ داستانچە-نىڭ داستاننى ھەر قېتىم ئورۇندىغاندا پۈتۈنلەي ئەستە ساقلاشقا تايىنىپ قايتا دېكلاماتسىيە قىلمايدىغانلىقىنى، شۇنداقلا ھەر قېتىملىق ئورۇنداشنىڭمۇ پۈتۈنلەي يېڭىدىن ئىجاد قىلىش ئەمەسلىكىنى بەلكى ئورۇنداش ئەنئەنىسىنىڭ قائىدىسى مۇئەييەن دائىرە ئىچىدە ئۆزگىرىش يۈز بېرىش-كە يول قويدىغانلىقىغا دىققەت قىلغان. ئۇ مۇنداق قارايدۇ: «داستانچى ھەر قېتىم داستان ئورۇندىغاندا سۆزمۇ سۆز، جۈملىمۇ جۈملە قايتا ئېيتمايدۇ، بەلكى شۇ چاغدىكى كەيپىياتقا ئاساسەن بەزى نۇقتىلارنى ئۆزگەرتىپ، يېڭى مەزمۇنلارنى قوشىدۇ. ئۇ بىر داستاننى ھېچقانداق پەرقسىز ھالدا بىر نەچچە قېتىم ئورۇندىيالمايدۇ. بىراق داستانچى بۇ خىل قىسمەن ئۆزگەرتىۋېتىشتىن كېلىپ چىققان يېڭىلىقلارنى ئىجاد قىلىش دەپ قارىمايدۇ»^②.

ئالبېرت لورد ئوتتۇرىغا قويغان ئەڭ مۇقىم بولغان «فورمۇلا» لار «داستاندا دائىم ئۇچرايدىغان پېرسوناژ-لارنىڭ ئىسمى، ئاساسلىق ئىش - پائالىيەتلىرى، ۋاقىت-ھەم ئورۇن قاتارلىقلاردۇر. سورۇندىكى كىشىلەرنىڭ ئۆز-گىرىپ تۇرۇشى ھەم تۇراقسىزلىقى ئېيتقۇچىلارنىڭ ئاشۇ ۋاقىتتىكى ئورۇندىشىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. تاماشىبىنلار-نىڭ تۇراقسىزلىقى ئېيتقۇچىلاردىن پۈتۈن زېھنىنى يىغالايدىغان ئىقتىدارنىڭ بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. ھەر قېتىملىق ئورۇنداشنىڭ ھەممىسى پەقەت شۇ بىر قېتىملا بولىدۇ، ئۇ بىر قېتىملىق ئىجادىيەت، ئۇ تەكرارلانمايدۇ، شۇڭا داستانلارنىڭ پەقەت بىرلا ئىجادچىسى بولىدۇ»^③.

لورد بۇ ئەسىرىدە يەنە يۇگوسلاۋىيەدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش جەريانىدا، ئۇ يەردىكى مەدداھلىق ئەنئەنىسىنىڭ يوقىلىشىغا قاراپ يۈزلىنىۋاتقانلىقىنى، بۇ يۈزلىنىشنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئامىلنىڭ دەل داستانلارنىڭ يەنى ھېكايىلەرنىڭ يىغىلىپ، رەتلىنىپ، يېزىققا ئېلىنىشى ۋە نەشر قىلىنىشى ئىكەنلىكىنى تىلغا ئالغان. نۇرغۇنلىغان ياش ئېيىت-قۇچىلار ساۋاتلىق بولۇپ، ئۇلار ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ئوقۇش ئىقتىدارىغا ئىگە بولغان. ئۇلار دەسلەپتە ئۇستاز ئېيتقۇچىلاردىن ئاغزاكى ئەنئەنە ئارقىلىق يېتىپ كەلگەن ھېكايىلەرنى ئۆگىنىپ ئېيتقان، كېيىن بارا - بارا كىتابلار-دىكى ھېكايىلەرنى يادلىۋېلىپ، ئاغزاكى ئەنئەنىۋى داستان-

لارنى، ھېكايىلەرنى تاشلىغان. نەتىجىدە نەق مەيداندا ئىجاد قىلىنىپ، شۇ مەيداندا ئورۇندىلىپ، تارقىلىپ كېلىنە-ۋاتقان ئاغزاكى داستانچىلىق، ھېكايىچىلىق ئەنئەنىسى يوق-قىلىشقا قاراپ يۈزلەنگەن.

2. ئەسەرنىڭ قىممىتى

ئالبېرت لوردنىڭ «مەدداھلار» ناملىق بۇ ئىلمىي ئە-سىرى بىزگە مەدداھلارنىڭ قانداق قىلىپ ھەقىقىي بىر مەدداھ بولۇپ يېتىشىپ چىقىش جەريانىنى تەسۋىرلەپ بەرگەن. ئالبېرت لورد «ئاغزاكى فورمۇلا نەزەرىيەسى» نى چۈشەندۈرۈپ بېرىشتىن باشقا يەنە، بىزنى جانلىق دالا تەكشۈرۈش ماتېرىيالى ھەم ئۇلگىسى بىلەن تەمىن ئەتتى. ئالبېرت لورد ئۇستازى بىلەن دالا تەكشۈرۈش جەريانىدا ئۈنكە ئېلىشى بىلەن خاتىرە قالدۇرۇش ئۇسۇلىنى بىرلا ۋا-قتتا قوللانغان، يەنە داستانلارنى توپلاش جەريانىدا ئەڭ كۆزگە كۆرۈنگەن مەدداھنى يەنى داستانچىنى مەركەز قىلىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. ئۇلار بىر داستانچى ۋە بىر داستان ئۈستىدە قايتا - قايتا تەكشۈرگەن ۋە خاتىرە قالدۇرغان. ئۇلار بۇنىڭلىق بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي يەنە نەق مەيدان تەجرىبىسى قىلغان. بۇ دالا تەكشۈرۈش ئۇ-سۇللىرىنى ئۇلاردىن بۇرۇن باشقىلار ئىشلەپ كۆرمىگەن بولغاچقا بىزنىڭ ئۆگىنىشىمىزگە ئەرزىيدۇ.

كېيىنكى ۋاقىتلارغا كەلگەندە لوردنىڭ «مەدداھلار» ناملىق بۇ ئەسىرى پەقەت ئاغزاكى ۋە يازما مەدەنىيەتنى تەتقىق قىلىشنىڭ نادىر ئۇلگىلىك ئەسىرى بولۇپلا قالماي، بەلكى يەنە فولكلور شۇناسلىقنىڭ ئۆلچەملىك ئوقۇشلۇقى بولۇپ قالدى.

ئېلىمىزدىكى تەتقىقاتچىلاردىن چاۋ گېجىن ئەپەندى «ئاغزاكى داستان شۇناسلىق» دېگەن كىتابىدا «پاررى - لورد نەزەرىيەسى» دىن پايدىلىنىپ «جاڭغىر» داستاننى تەتقىق قىلىپ، ئۇنىڭدىكى «فورمۇلا» لارنى تېپىپ چىققان. چاۋ گېجىن «مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقاتى»-نىڭ 1999 - يىللىق 3 - سانىدا ئېلان قىلغان «ئاغزا-كى ئىپوسلارنى دالدا تەكشۈرۈش مەسىلىسى بويىچە» دېگەن ماقالىسىدە ئالبېرت لوردنىڭ «مەدداھلار» ناملىق بۇ كىتابىدىكى دالا تەكشۈرۈش ئۇسۇللىرى ۋە جەريانلى-رىنى چۈشەندۈرۈش ئارقىلىق «جاڭغىر» داستانى ھەم «جاڭغىرچى» لار تەتقىقاتىدا ساقلىنىۋاتقان بەزى مەسىلىلەر-

ئۇيغۇر خەلق داستانچىلىرى بارغانسېرى ئازلاپ كېتىۋاتىدۇ. ھازىر ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان بەزى رايونلاردىن داستانچىلارنى تاپقىلى بولمايدۇ.

ئەمەلىيەتتە، ئۇيغۇر خەلق داستانچىلىرىمۇ ئەنە شۇنداق لوردىڭ «مەدداھلار» ناملىق ئەسىرىدە تەس-ۋىرلەنگەن مەدداھلاردەك دەسلەپ ئاڭلاش ئارقىلىق قۇ-لىقنى پىشۇرىدۇ ھەم داستانلارنىڭ مەزمۇنىنى ئەستە قال-دۇرىدۇ، بەزىلىرى داستانلارنى ئاھاڭغا سالىدۇ، يەنە بە-زىلىرى ھەرىكەتلىرى بىلەن داستاندىكى مەزمۇنلارنى بىر-لەشتۈرۈپ، داستاننىڭ تەسرىچانلىقىنى كۈچەيتىپ مەدداھ-لىق قىلىدۇ. ئەڭ ئاخىرىدا ئۇلار سورۇنغا چۈشۈپ نومۇر ئورۇندايدۇ، ئۇلار نومۇر ئورۇنىدا، بىراقلا ئېسىدە بار، ئۆزى مەشىق قىلغان داستاننىڭ ھەممىسىنى ئېيتىۋەت-مەيدۇ، بەلكى ئۇستاز بولغۇچى دەسلەپ ئۆز شاگىرتىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا قاراپ، ئۇنىڭغا ئۆزى ئەڭ ئۇستاز، ياخشى ئېيتالايدىغان بۆلەكلىرىنى ئېيتقۇزىدۇ. شاگىرت بولغۇچى دەسلەپتە بىر ئاز جىددىيلىشىدۇ، ئۇستازى بۇنى ئەمەلىي ئەھۋالىغا قاراپ تەڭشەيدۇ، ھەم كېيىن شاگىرت-نىڭ سورۇنغا، ھەم ماھارەتكە بولغان كۆنۈشى بىلەن ئۇنىڭ داستان ئېيتىدىغان ۋاقتىنى بارا-بارا كۈزارتىدۇ ھەمدە ئەڭ ئاخىرى ئۇنىڭ مۇستەقىل داستان ئېيتىشىغا رۇخسەت قىلىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدىكى داستانچىلارمۇ ئۇستاز تۇتۇش ئارقىلىق داستان ئېيتىشىنى ئۆ-گىنىدۇ. بەزىلىرى بىر ئادەمنى ئۇستاز تۇتۇپ ئۆگەنسە، يەنە بەزىلىرى بىر قانچە يىلەننى ئۇستاز تۇتۇپ ئۆگىنىدۇ، بەزىلىرى سەييارە يۈرۈپ داستان ئېيتىش جەريانىدا، ئۆزى بارغان جايلاردىكى داستانچىلارنىڭ ئارتۇق-چىلىقلىرىنى ئۆگىنىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق داستانچىلىرىمۇ ئەڭ ئاۋۋال داستان ئېيتىلغان سورۇنلارغا بېرىپ داستانلارنى ئاڭلاپ، ئۇنىڭ مەزمۇنىنى پىششىق ئىگىلەپ بولغاندىن كېيىن ئاھاڭغا سېلىپ مەشىق قىلىدۇ، پىشقاندا سورۇنغا چۈشۈپ داستان ئېيتىدۇ. بۇ داستانچىلارمۇ داستان ئېيتىش ۋاقتىنى سورۇننىڭ كەيپىياتىغا

نى كۆرسەتكەن، شۇنداقلا بۇ كىتابتىكى دالا تەكشۈرۈش ئۇسۇللىرىنى ئۈلگە قىلىپ كەڭ كۆلەملىك دالا تەكشۈ-رۈش ئېلىپ بېرىش كېرەكلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

3. ئۇيغۇر خەلق داستانچىلىقى

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى تارىخىغا نەزەر سال-دىغان بولساق، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىي ژانىر-لىرىنىڭ بىرى بولغان داستانلارنى توپلاش خىزمىتى خېلى بۇرۇن باشلانغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ خىزمەت 80 - يىل-لاردىن كېيىن ئاندىن رەسمىي قانات يايدۇرۇلغان ھەم خېلى كۆپ ساندىكى داستانلار توپلىنىپ نەشر قىلىنغان، بۇ خۇشاللانغۇدەك ئىش. بىراق داستانچىلىق تەتقىقاتىمىز-دا خېلى بوشلۇقلار ساقلانماقتا. بىزنىڭ تەتقىقات ساھەي-مىزدە ھازىرغا قەدەر خەلق داستانلىرىنى بىزگىچە يەتكۈ-زۈپ كېلىۋاتقان، خەلق تەرىپىدىن «مەدداھلار»، «ۋايىز-لار» دەپ ئاتىلىپ كېلىنىۋاتقان داستانچىلارغا نىسبەتەن تېخى ھېچقانچە تەكشۈرۈش، تەتقىقات خىزمىتى ئىشلەنم-دى، ياسىن مۇھەممەدنىياز نېكە 2007 - يىل 12 - ئايدا، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» دا ئېلان قىلىن-غان «خوتەن خەلق داستانچىلىقىدىن ئۇيغۇر خەلق داستا-نچىلىقىغا بىر نەزەر» ناملىق ماقالىسىدە تىلغا ئالغاندەك،

تۇشەنمىز كېرەك.

ئالبېرت لوردنىڭ بۇ ئىلمىي ئەسىرىنىڭ نەزەرىيە ۋە دالا تەكشۈرۈش ئۇسۇللىرى ئەمەلىي قوللىنىشچانلىققا ئىگە. ئۇنىڭ نەزەرىيە ئۇسۇللىرىنى ئۇيغۇر داستانچىلىق تەتقىقاتىدا، شۇنداقلا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى تەتقىقاتىدا قوللىنىشقا بولىدۇ. بۇ ئىلمىي نەزەرىيە، ئۇسۇللار بىلەن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىمىزنى ۋە ئۇلارنى بىزگە يەتكۈزۈپ بەرگۈچىلىرىمىزنى تەتقىق قىلىش خىزمەتى تەتقىقاتچىلارنىڭ ئىشلىشىنى كۈتمەكتە.

ئىزاھلار:

- ① جون مىلېس فولى (John Miles Foley): «ئىزاغزاقى فورمۇلا نەزەرىيەسى»، چوڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر كىتابلىرى نەشرىياتى، 2000 - يىلى 8 - ئاي، 1 - نەشرى 80 - بەت.
- ② چاۋ گېجىن: «ئىزاغزاقى داستانشۇناسلىق»، گۇاڭشى خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىلى، 11 - ئاي، 1 - نەشرى.
- ③ چاۋ گېجىن: «ئىزاغزاقى ئېپوس، داستانلارنى دالا تەكشۈرۈش مەسىلىسى بويىچە»، «مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقاتى» 1999 - يىللىق 3 - سان.

پايدىلانمىلار:

1. گۆھەرنىسا ئابلىكېم: «داستانشۇناسلىقتىكى ئىزاغزاقى فورمۇلا نەزەرىيەسى توغرىسىدا»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى، 2007 - يىللىق 4 - سان.
2. ياسىن مۇھەممەدنىياز تېكە: «خوتەن خەلق داستانچىلىقىدىن ئۇيغۇر خەلق داستانچىلىقىغا بىر نەزەر»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى 2007 - يىللىق 4 - سان.
- (ئاپتور: شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات ئىنىستىتۇتى 2008 - يىللىق ماگىستىر ئاسپىرانتى)

تۈزۈش

دېققەتسىزلىكىمىزدىن 2011 - يىلى 1 - ساندا «ئۆمۈر چولپانلىرى» ناملىق ماقالىدىكى نامەت تۈردى بىلەن ئەبەيدۇللا نەسرەدىنىڭ سۈرىتى ئالمەشپ قالغان، ئوبۇل قاسىم كېرەمنىڭ سۈرىتى بېرىلمەگەن.

شۇڭا مۇشۇ مۇناسىۋەتتە سۈرەت ئىگىلىرى، ئاپتور ۋە كەڭ ئوقۇرمەنلەردىن كەچۈرۈم سورايمىز. «مىراس» ژۇرنىلى نەشرىياتى

قاراپ تەڭشەيدۇ، ئەگەر سورۇندا ئادەم كۆپ، كەيىپىيات يۇقىرى بولسا ئۇلار داستانلارنى تولۇق ئېيتىدۇ، ئەگەر ئادەم ئاز، كەيىپىيات تۆۋەن بولسا ئۇلار داستانلارنى قىسقارتىپ ئېيتىدۇ.

ھازىر ئۇيغۇر خەلق داستانچىلىرى ئارىسىدا، داستانلارنى ئۆزگەرتىپ ئېيتىدىغانلار ئىنتايىن ئاز، ئۆزگەرتكەنلىرىمۇ داستانلارنىڭ ئاز بىر قىسىم جايلىرىنى ئۆزگەرتىدۇ. ئۇيغۇر خەلق داستانچىلىقى مەرھۇم شاھ مەمەت ئا. كىدەك داستانچىلارنىڭ ئالەمدىن ئۆتۈشى بىلەن ئۈزۈلۈپ قېلىشقا يەنى يوقلىشقا قاراپ يۈزلەنمەكتە. بىز تا بۇ گۈنكىچە ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدىكى داستانچىلارنىڭ تۇرمۇش سەرگۈزەشتىلىرىدىن، ئۇلارنىڭ قانداق قىلىپ بىر داستانچى بولۇپ يېتىشىپ چىققانلىقى، ئۇلارنىڭ داستانلىرىنىڭ داستان ئېيتىش جەريانىدا ئۆزگەرتىدىغان ياكى ئۆزگەرمەيدىغانلىقى، ئۇلارنىڭ قانداق ئەھۋالدا قانداق داستانلارنى ئېيتىدىغانلىقى... قاتارلىق ئۇيغۇر داستانچىلىرىنىڭ بىر قاتار ئەمەلىي پائالىيەتلىرىدىن بىخەۋەرەمىز. مېنىڭچە، بۇ جەھەتتىكى تەكشۈرۈش، تەتقىقاتنىڭ كەمچىل بولۇشى ئەنئەنىۋى ئۇيغۇر خەلق داستانچىلىقىنىڭ ئۈزۈلۈپ قېلىشىنىڭ بىر سەۋەبى بولۇشى مۇمكىن. ئەگەر بۇ جەھەتتىكى خىزمەتلەر ياخشى ئىشلەنسە، خەلقنىڭ داستانچىلىرىنى چۈشىنىشىگە مەلۇم جەھەتتىن ياردىمى بولۇشى، بۇنىڭ بىلەن بىر قىسىم داستان ئۆگىنىشىنى خالايدىغان، ئىزباسار داستانچىلار يېتىشىپ چىقىشى مۇمكىن.

ئالبېرت لوردنىڭ «مەدداھلار» ناملىق ئەسىرىدىكى دالا تەكشۈرۈش ئۇسۇللىرى ۋە نەزەرىيەلىرى ئۇيغۇر خەلق داستانچىلىقى تەتقىقاتىدا پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە قوللانما ھەم مېتود. پاررى لورد ئىشلەتكەن دالا تەكشۈرۈش ئۇسۇللىرى نەزەرىيەلىرىدىن پايدىلىنىپ قىممەتلىك داستانچىلىرىمىزنىڭ داستانلىرىنى قايتا - قايتا خاتىرىگە ۋە ئۇن - سىنگە ئېلىپ، بۇ داستانچىلارنىڭ ئۆسۈپ - يېتىلىشى جەريانىنى ھەم تۇرمۇش شارائىتلىرىنى ئەتراپلىق ئىگىلەپ، ئۇلار ئورۇندىغان داستانلارنى مۇۋاپىق بولغان نەزەرىيەلەر بىلەن تەھلىل ۋە تەتقىق قىلىپ، ئۈزۈلۈپ قېلىش گىردابىدىكى ئەنئەنىۋى داستانچىلىقىمىزنى ساقلاپ قېلىشىمىز، داستانچىلىرىمىزنى كەڭ خەلق ئاممىسىغا تونۇتۇش.

ئەتراپىمىزدىكى ئىسپالقلار

ئورۇننىڭ ئېچىشىپ ئاغرىشى توختايدۇ ھەمدە دائىرىسى كېڭىيىپ ئىششىقنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ.

ئەنجۇر سۇيۇقلۇقىنىڭ شىپالىق رولى

ئەنجۇر سۇيۇقلۇقى — ئەنجۇر دەرىخىنىڭ ئۆسۈ-ۋاتقان نوتىسى ئۈچىدىن ياكى ياپراقنىڭ ئاستىدىن كەس-كەندە سرغىپ چىقىدىغان سۈتسىمان سۇيۇقلۇق. دەسلەپ-تە چىققىنى ھەم قويۇق، ھەم سۈتتەك ئاق بولىدۇ. بارغان-سېرى رەڭگى سۇسلىشىپ، ئاخىرىدا سۇ ھالىتىگە كېلىدۇ. ئەنجۇر سۇيۇقلۇقىنى قۇرۇق جاراھەتلىك تېرە كېسەللىكلەردىن ۋە سۆڭەك قاتارلىقلارغا سىرتتىن ئىشلەتكەندە ئۈنۈ-مى دورا بىلەن داۋالىغاندىكىگە قارىغاندا كۆرۈنەرلىك ياخشى بولىدۇ. بولۇپمۇ، ئۇنىڭ دەسلەپكى سرغىپ چىققان قويۇق ۋە سۈتتەك قىسمىنىڭ شىپالىق رولى تېخى-مۇ يۇقىرى بولىدۇ. تەمرەتكىنىڭ ئۈستىدىن ھەر كۈنى ئىككى-ئۈچ ۋاق سىڭدۈرۈپ سۈرتۈپ بېرىلسە، بىر-ئىككى ھەپتەدە ياخشىلىنىپ كېتىدۇ. سۆڭەكنىڭ ئۈستى ۋە بېغىش قىسمىدىن ھەر كۈنى ئىككى-ئۈچ ۋاق سىڭدۈ-رۈپ سۈرتۈپ بېرىلسە سۆڭەك قارىداپ ئۆزۈلۈكىدىن چۈشۈپ كېتىدۇ. ئەنجۇر سۇيۇقلۇقىنىڭ تەمى ئاچچىق بولۇپ، كۆيدۈرۈش تەسىرىگە ئىگە بولغانلىقتىن ئۇنى سۈرتۈپ بىر-ئىككى مىنۇتتىن كېيىن يەرلىك ئورۇندا

بىز كۈندىلىك تۇرمۇشىمىزدا، ئۇنداق-مۇنداق، ئۇششاق-چۈششەك كېسەللىكلەردىن خالىي بولالمايمىز. بۇ ئۇششاق كېسەللەرنى ئەتراپىمىزدىكى ئۆسۈملۈكلەر ۋە ھەرخىل مېۋىلەر، مېۋە شەربەتلىرى بىلەنمۇ داۋالىغىلى بولىدۇ.

قامغاقنىڭ شىپالىق رولى

قامغاق كىشىلەر تەرىپىدىن ھېچقانداق قىممىتى يوق دەپ قارىلىدىغان، ئوتخور ھايۋانلارمۇ ئانچە بېمەيدىغان، ئېتىز قىرلىرى، يول بويلىرى ۋە چۆل جەزىرلەردە كۆپ ئۆسىدىغان سامان غوللۇق ئۆسۈملۈك. قامغاقنىڭ ئۆزىگە خاس مۇنداق دورىلىق خۇسۇسىيىتى بار.

ياز ۋە كۈز پەسىللىرىدە دىققەتسىزلىكتىن ھەرە چىقىپ-لىۋېلىش ئەھۋالى دائىم كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ، ھەرە چاققاندا يەرلىك ئورۇن ئىششىيدۇ. ئېچىشىپ قاتتىق ئاغرىپ ئا-دەمنى بىئارام قىلىدۇ. ھەرە زەھىرىگە زىيادە سېزىمچانلىقى بار كىشىلەرنىڭ پۈتۈن بەدىنى ئىششىيدۇ، بۇنداق چاغدا باشقا دورا ۋە ئۇسۇللار ئاسانلىقچە كار قىلمايدۇ. بۇ چاغدا قامغاقنىڭ غولى ۋە يوپۇرمىقىنى ئېزىپ، سۈيىنى ھەرە چاققان ئورۇننىڭ ئۈستى ۋە ئەتراپىغا قايتا-قايتا سىڭدۈرۈپ سۈرتۈپ بەرسە، ئاز ۋاقىت ئىچىدە يەرلىك

ۋانلاشتۇرۇپ، باش ئاغرىش، سەپرا خاراكىتلىك قىزىتما، كۆپ ئۇسساش قاتارلىق ھەرخىل كېسەللىكلەرگە شىپا بولىدۇ. ئادەتتە قارا ئۆرۈكنى باشقا دورىلار بىلەن ئارىلاش-تۇرۇپ بىر مەزگىل ئىچىپ بەرسە قاننى تازىلاپ، قان ئايلىنىشى راۋانلاشتۇرىدۇ. بەدەندىكى زەھەرلىك ماددىلارنىڭ سىرتقا چىقىرىلىشىنى تېزلىتىپ، زۇكام، مېڭە پەردە ياللۇغى، ھەرخىل سەۋەبلەردىن كېلىپ چىققان جىگەر كېسەللىكى، خولپرا ۋە قىزىش قاتارلىق كېسەللىكلەرگە ئۈمى ياخشى بولىدۇ. قارا ئۆرۈك، ئەينۇلا، ئىت ئۈزۈمى قاتارلىقلارنى قوشۇپ دەملەپ ئىچىپ بەرسە، زۇكامدىن بولغان قىزىتما، گال قۇرۇش، ئېغىز ياللۇغى، ئانگىنا، ئاۋاز بوغۇلۇش، قىزىل چېچەك، كېزىك، يۇقىرى قان بېسىمى، قان بېسىمى داۋاملىق يۇقىرى ھالەتتە تۇرۇش، ئارتېرىيە قان تومۇر قېتىشىش، يۈرەك سانجىقى ۋە يۈرەك مۇجۇپ ئاغرىش كېسەللىكلەرگە شىپا بولىدۇ. ئادەتتە قارا ئۆرۈكنى قايناقسۇغا چىلاپ دەملەپ ئىچسە ھەرخىل كېسەللىكلەرگە، بولۇپمۇ زۇكامغا ئىنتايىن تېز پايدا قىلىدۇ ۋە ئۇنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ.

بىراق شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، قارا ئۆرۈكنى كۆپ ئىستېمال قىلىۋەتسە ئاشقازاننى سوۋۇتىدۇ، شۇڭلاشقا قارا ئۆرۈكنى قىيام قىلىپ يېگەن ياخشى.

ئەنجۈرنىڭ شىپالىق رولى

ئەنجۈرنىڭ تەبىئىتى ھۆل ئىسسىق بولۇپ تەرەتتى يۇمشىتىش، يەل تارقىتىش، چىراينى پارقىرىتىش، سەھەردىن تىش، بەلغەم بوشىتىش، سۈيدۈك ھەيدەش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولۇپ قەۋزىيەت، ئۆپكە كېسەللىكى، يۆتەل، چېچەك كېسەللىكى، تال ئىششىقى، جىگەر ۋە تال نوسۇ-لۇش، سۈيدۈك تۇتۇلۇش، ھەيز توسۇلۇش، سۈيدۈك تېمىپ كېلىش، مېڭە ئاجىزلىقى قاتارلىق كېسەللىكلەرگە شىپا قىلىدۇ.

ئەنجۈر قېقى بەدەندىكى كېرەكسىز ماددىلارنى يوقىتىدۇ. ئەنجۈر قېقىنىڭ تاللىقنى جاراھەت سۈيىنى يوقىتىدۇ. ئەنجۈر قېقى قاينىتىلغان سۇدا ئېغىز چاقالسا، تىل ۋە كاناي ئىششىقلىرى ياندىدۇ. ئەنجۈرنىڭ ھەسەل بىلەن قاينىتىلغان سۈيى كۆكرەكنى، ئۆپكەنى تازىلايدۇ. ئەنجۈر سۈيى قورساق ئاغرىقىغا پايدا قىلىدۇ. ئەنجۈر قېقى ياغاق مېغىزى بىلەن سوقۇلغاندىن كېيىن كاپ ئېتىلىسە، ئىشتىھا ئېچىلىدۇ. لېكىن كۆپ ئىستېمال قىلىنسا جىگەر ۋە ئاشقا-

ئېچىشىش سېزىمى كۆرۈلىدۇ. بەش مىنۇت ئىچىدە بۇ سېزىم ئۆزۈلۈكىدىن يوقىلىدۇ. بۇ سۈيدۈكلۈكنى ئىشلەتكەندە تېرىنىڭ ساق قىسمىغا ۋە شەلۋەرەپ تۇرىدىغان جارا-ھەتلەرگە ئىشلەتمەسلىك كېرەك.

قىمىزنىڭ شىپالىق رولى

قىمىزنىڭ تەبىئىتى سوغۇق بولۇپ، ئىسسىقنى قايتۇرىدۇ. مۇۋاپىق مىقداردا ھەر كۈنلۈكى ئىچىپ بەرسە، ئىشتەينى ئاچىدۇ. بەدەننى قۇۋۋەتلەپ، قاننى تولۇقلايدۇ. شۇڭا ھەرخىل تىپتىكى قان ئازلىققا شىپا بولىدۇ. قىمىز سۈيدۈكنى ھەيدەپ يۈرەك ياللۇغىغا شىپا بولىدۇ. يۈرەك قان تومۇر كېسەللىكلەرگە مەنپەئەت قىلىدۇ. بولۇپمۇ قان بېسىمىنى چۈشۈرۈش ۋە خولستېرىننى تۆۋەندىتىشتە ئۈنۈمى كۆرۈنەرلىك. قىمىزنى ئىچكەندىن كېيىن، قان ئايلىنىشى تېزلىشىدۇ. بەدەن سەل قىزىيدۇ. مېڭىنى ئارام ئالدۇرىدۇ. ئۇيقۇنى ياخشىلايدۇ. ئويغانغاندا مېڭە ئالاھىدە سەگەكلىشىپ، ئادەم روھلۇق بولىدۇ، داۋاملىق ئىستېمال قىلىپ بەرسە نېرۋا ئاجىزلىققا شىپا قىلىدۇ ۋە ئۆپكەنى تازىلاپ، ئۆپكە تۈبېر كۈليۈزغا شىپا بولىدۇ. بۇنىڭدا قىمىزنى ئىچىپ، ئارقىدىن قوزا گۆشى بېرىلىدۇ. ئۆپكە تۈبېر كۈليۈزى سوزۇلما خاراكىتلىك كېسەللىك بولمىغاچقا، ماددا ئالمىشىش بۇزۇلىدۇ. قىمىز ماددا ئالمىشىشىنى تەڭشەپ، بەدەننىڭ كېسەللىككە بولغان قارشىلىق كۈچىنى ئاشۇرىدۇ. قىمىز تەركىبىدە مەلۇم مىقداردا ئىسپىرت بولۇپ، تۈبېر كۈليۈز مىكروبنى ئىسپىرتقا نىسبەتەن چىدامسىز بولغاچقا، تۈبېر كۈليۈز مىكروبنى ئۆلتۈرۈش ۋە تىز-گىنلەش رولىغا ئىگە. قىمىز ئىستېمال قىلغاندا ھاراق، مۇچ قاتارلىق غىدىقلىغۇچى نەرسىلەرنى ئىستېمال قىلماسلىق كېرەك.

قارا ئۆرۈكنىڭ شىپالىق رولى

قارا ئۆرۈكنىڭ تەركىبىدە ئاقسىل، ماي، قەنت ۋىتا-مىن C، ۋىتامىن B، ۋىتامىن B2 ۋە تۆمۈر قاتارلىق ماددىلار بار. قارا ئۆرۈكنىڭ تەبىئىتى سوغۇق بولۇپ يۇقىرى قان بېسىمىنى چۈشۈرىدۇ، تەرەتنى يۇمشىتىدۇ، باش ئاغرىقىنى پەسەيتىدۇ، قىزىتمىنى ياندۇرىدۇ، كۆڭۈل ئېلىشىش، قۇسۇش ياكى قۇرۇق يۆتلىشىنى توختىتىدۇ. ئىشتەينى ئېچىپ ھەزىم قىلىشنى ياخشىلايدۇ. زۇكامنى داۋالايدۇ ۋە ئۇنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ. قارا ئۆرۈكتىن مۇۋاپىق ئىستېمال قىلىپ تۇرغاندا چوڭ-كىچىك تەرەتتى را-

زنى ئاجىز كىشىلەرگە زىيان قىلىدۇ.

جىگدىنىڭ شىپالىق رولى

جىگدە قۇرۇق سوغۇق بولۇپ كۆڭۈلگە خۇشلۇق يەتكۈزۈش، بەدەننى قۇۋۋەتلەش، نېرۋىنى تىنچلاندۇرۇش، ئىچى سۈرۈشنى توختىتىش، سۈيدۈك ماغدۇرۇش، مەننى تۇتۇش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە. پىشقان جىگدە مېۋە-سى، كۆز قاراڭغۇلىشىش، ئىسسىقلىق بولغان يۆتەل، ئۈمۈ-مى بەدەن ئاجىزلىقى، باش ئاغرىقى، ئاشقازان ئاجىزلىقى، سەپرادىن بولغان تولغاق، سۈيدۈك تۇتۇلۇش، سۈي-دۈكىنىڭ تېمپ كېلىشى، قۇسۇش، ئىچى سۈرۈشنى توختىتىش قاتارلىقلارغا ئىشلىتىلىدۇ. بولۇپمۇ ئىچى سۈرگەن با-لىلارغا بەك مۇۋاپىق كېلىدۇ. پىشقان جىگدە مېۋىسى بىلەن شەرىپەت تەييارلاپ ئىچسە ئۈنۈمى تېخىمۇ ياخشى بولىدۇ. جىگدىدە ناھايىتى كۆپ قەنت ماددىسى بار، بو-لۇپمۇ نان جىگدىسىدىكى قەنت ماددىسى 50-60 پىر-سەنتى تەشكىل قىلىدۇ. جىگدىنىڭ يېلىمى سانائەتتە ۋە داۋالاش ئىشلىرىدا سەمغى ئېرىتىش ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ.

چەت ئەلدە جىگدە ئاشقازان كېسەللىكلىرىنى داۋالاشقا، ئىچ ئۆتكۈنى توختىتىشقا، سىرگىگە چېلىنىپ كۈندە بىر قانچە قېتىم 10-20 تامچىدىن ئىچىلىش ئارقىلىق بەدەننى قۇۋۋەتلەشكە ئىشلىتىلىدۇ.

جىگدە چېچىكىنىڭ تەبىئىتى قۇرۇق ئىسسىق، ئۇمى-غىنى قۇۋۋەتلەيدۇ، مەننى قوزغايدۇ، يۇقۇملۇق كېسەل-لىكلەرگە مۇداپىئە قىلىدۇ. جىگدە چېچىكى شەرىپىتى ھەرخىل مېڭە كېسەللىكلىرىگە، كۆكرەك ئاغرىقلىرىغا، دەم سىقىلىشقا، ئۆپكە جىراھەتلىرىگە، ئاشقازان، باھنى قۇۋۋەتلەشكە، جىگەر، تالنىڭ توسالغۇلىرىنى ئېچىشقا، يەللەرنى تارقىتىشقا، بەزىگە كېسەلگە، تالنىڭ بۇزۇلغىنىغا پايدا قىلىدۇ.

جىگدە چېچىكىنى سوقۇپ، خېمىر قىلىپ جىراھەتلەر-گە تېگىش ياكى قاينىتىپ مۇپاسىل، سۇسلاپ كەتكەن پەي-لەرنى ياغلاشقا پايدىلىق، ئۇ يەنە چاچنى ئۆستۈرىدۇ. جىگدە چېچىكى گۈللەنەننىڭ ئەر-ئاياللاردىكى بەل-بۆرەك، بالىياتقۇ، ئاشقازان سوۋۇپ ئاجىزلاشقان، شەھۋەت سۇسلاشقا مەنپەئەتتى ئالاھىدە ياخشى. جىگدە چېچىكى گۈللەننى تېپىلمىغان ئەھۋالدا ئىشەنچلىك جىگدە

چېچىكى ھەسلىمۇ بولىدۇ. ھەسەل چوقۇم كۈنەكتە ياخشى پىشقان، ھېچقانداق ئارىلاشما بولمىغان ئىشەنچ-لىك ھەسەل بولۇشى كېرەك.

بېھنىڭ شىپالىق رولى

بېھى ئادەتتە بەدەننى قۇۋۋەتلەش، قان كۆپەيتىش، ماغدۇرسىزلىق ۋە روھسىزلىقنى تۈگىتىش، سۈيدۈكنى را-ۋانلاشتۇرۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. بېھنىڭ سىقىپ چىقى-رىلغان سۈيى بىر نەچچە كۈن تۇرغۇزۇلۇپ ئېچىتىلغاندىن كېيىن، تاشقى ئەزالارنىڭ ئىششىقىغا چېپىپ بېرىلسە مەنپە-ئەت قىلىدۇ. جىگەر كېسەلگە يېڭىدىن گىرىپتار بولغانلار، ئاشقازان-ئۈچەي كېسەللىكى ۋە ئىچى سۈرۈش، ئىشتىھا-سىزلىق كېسەللىكلىرىگە گىرىپتار بولغان كىشىلەر مۇۋاپىق مىقداردا بېھى ئىستېمال قىلسا پايدىلىق. بولۇپمۇ بالىلاردا كۆرۈلگەن ئۈچەي-ئاشقازان كېسەللىكلىرىگە بېھى ئالاھى-دە شىپا قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ئون گىرام بېھى بىلەن ئون گىرام بەھمەن 500 گىرام ئەتراپىدىكى سۇدا 200 گىرام قالدۇقچە قاينىتىلىپ، ھەر كۈنى ئۈچ قېتىم، ھەر قې-تىمدا بەش-ئالتە گىرامدىن ئىچىپ بېرىلسە، قان ئازلىق كېسەللىكى، قان ئازلىق تۈپەيلىدىن بەدەن مۇسكۇللىرى-نىڭ تارتىشىپ قېلىشى ۋە رېماتىزم خاراكتېرىنى ئالغان شامالدارىش كېسەللىكلىرىگە مەنپەئەت قىلىدۇ. لېكىن يۈ-قىرىقىدەك كېسەللىكلەرگە گىرىپتار بولغان سوغۇق مەجىز-لىك كىشىلەر بېھى ئىستېمال قىلسا بولمايدۇ. بىراق بېھنى قىيام قىلىپ ھەسەل، ئارپابەدىيان ۋە ئەنسۇن قاتارلىقلار بىلەن قوشۇپ ئىستېمال قىلسا بولىدۇ. بېھى تەركىبىدىكى ۋىتامىن C ئايىلىنىغا قارىغاندا ئىككى ھەسسە كۆپ بولۇپ، بېھنى داۋاملىق ئىستېمال قىلىپ بەرسە ئۆت خال-تسى كېسەللىكلىرىنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ.

بېھنى سىقىپ سۈيى ئېلىنىپ تەييارلانغان شەرىپەت يۈرەك، ئاشقازاننى قۇۋۋەتلەيدۇ، تېرىنى پارقىراق قىلىدۇ. يۈرەك، ئاشقازان، ئۈچەي ئاجىزلىقلىرى، نېرۋا، جىگەر كېسەللىكلىرىگە مەنپەئەت قىلىدۇ. ئىشتىھاسىزلىق، كۆڭۈل ئېلىشىش، سېزىكىنى پەسەيتىش، ئىچ سۈرۈش قاتارلىقلارغا ئىستېمال قىلسىمۇ بولىدۇ، تاماقتىن بۇرۇن بىر - ئىككى قوشۇق ئىچسە بولىدۇ.

توپلۇغۇچى: مۇھەممەد توختى (كەلپىن ناھىيە يۇرچى يېزا يۇرچى ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى)

IRAS

قۇربانجان ئابلىكىم ئىمىن

دىل مېۋىدۇر. ئۇنى دائىم ئىستېمال قىلىپ بەرگەندە چوڭ تەرەننى راۋانلاشتۇرۇپ ئىچىنى بوشتىدۇ، ئۈچەينى راۋانلاشتۇرىدۇ، بەدەننى سەمەرتىدۇ، رەڭگىروينى گۈ-زەللەشتۈرىدۇ.

ئاق كىشىمىش ئۆرۈك كۇچاننىڭ ھەرقايسى يېزا - بازارلىرىغا كەڭ تارقالغان. كۇچا ئاسىيا، ياۋروپا چوڭ قۇ-رۇقلۇقىنىڭ ئىچكىرىسىگە جايلاشقان. ئۇنىڭ كىلىماتى تىپىك مۆتىدىل بەلباغنىڭ چوڭ قۇرۇقلۇق خاراكتېرىدىكى قۇرغاق كىلىماتقا خاس خۇسۇسىيەتكە ئىگە. تۇپرىقى مۇنبەت بولۇپ، باغۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىشقا ماس كېلىدۇ. خەلقىمىز ئەجدادلىرىدىن تارتىپ، بۇ جايدا ئۆرۈك، ئەنجۈر، ئانار، ئالۇچا، ئۈزۈم، شاپتۇل قاتارلىق مېۋىلەرنى يېتىشتۈرۈپ باغۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللانغان. كۇچادا قەدىمدىن تارتىپ مەشھۇر باغۋەنلەر ئۆتكەن بولۇپ، يېقىنقى يىللاردا كېرەم كۆك بېشى، سامى ھاجى، ئەيسا قارى، ھېلىم ھاجىم قاتارلىق مەشھۇر باغ-ۋەنلەر كۇچاننىڭ باغۋەنچىلىكىدە ئىز قالدۇرۇپ كەتكەن. كىشىلەر ئۆرۈك مەھسۇلاتلىرىنى بىر تەرەپتىن ھۆل ھالەتتە تە ھەرقايسى بازارلارغا يۆتكەپ كىشىلەرنىڭ ئېھتىياجىنى

كۇچا ئۇزاق تارىخقا ئىگە. خەلقىمىز بۇ يۇرتتا دېھ-قانچىلىق ۋە باقمىچىلىقتىن باشقا باغۋەنچىلىك بىلەنمۇ شۇ-غۇللانغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن بۈيۈك راھىب شۈەنزىڭ كۇچا توغرىسىدا توختىلىپ: «كۇسەندىن نەشپۈت، ئالما، شاپتۇل، ئۆرۈك كۆپ چىقىدۇ»، دەپ مەلۇمات بەرگەن. بۇنى كۇچادىكى شامالباغ، دۆلەتباغ، بېھشباغ، ئىپارباغ دېگەندەك باغ نامى بىلەن ئاتالغان يەر - جاي ناملىرى ناھايىتى ئېنىق دەلىللەپ بېرىدۇ. كۇ-چاننىڭ باغۋەنچىلىكىدە كۇچا ئۆرۈكى ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدىغان بولۇپ، شىنجاڭنىڭ مېۋە - چېۋە بازارلىرىدا ۋە خەلق ئاغزىدا «كۇچا ئۆرۈكى» دېگەن نام ماركا سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنىدۇ. كۇچا ئۆرۈكلىرىنىڭ تۈرلىرى كۆپ بولۇپ، ئاق كىشىمىش، قاپاق كىشىمىش، قىزىل قۇممەت، قىزىل قاچا، مانتا ئۆرۈك، چىلگە ئۆرۈك... قاتارلىق 22 خىل تۈرى بار، ئاق كىشىمىش ئۆرۈك كۇچا ئۆرۈكلىرىدە نىڭ سەرخىلى ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئۆرۈك 3 - ئايدا چېچەك-لەپ، 6 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا پىشىدۇ. بۇ ئۆرۈكنىڭ رەڭگى ئاق، سۈزۈك، شەكلى سەل ئۇزۇنچاقراق، تەمى بەك تاتلىق، شىرنىلىك، گۆشلۈك بولۇپ، تەبىئىتى مۆتە-

ئىش باسقۇچلىرى:

1. پىشقان ئۆرۈكنى قېقىپ سۇدا يۇيىمىز.
  2. يۇيۇلغان ئۆرۈكنى سېۋەتكە قاچىلاپ سۈيى سا- قىغىچە تۇرغۇزۇپ، ئاندىن ئۇنى ئىسلاق ئوچقىدىكى بال- داقلارغا بىر قەۋەت تەكشى تىزىپ، ئىسلاق ئوچقى ئەت- راپىنى قېلىن نەرسە بىلەن ھىم ئېتىپ ئاستىغا گۈڭگۈرت بىلەن ئوت يېقىپ ئىسلايمىز.
  3. ئۈچ سائەتتىن ئالتە سائەتكىچە تۇرغۇزغاندىن كېيىن سېۋەتتىكى ئۆرۈكنى ئىسلاقتىن چىقىرىپ، بورىغا تەكشى يېيىتىمىز. ئۈچ كۈندىن يەتتە كۈنگىچە قۇرۇيدۇ. ئارىلىقتا ئۆرۈپ تەكشۈرۈلۈپ تۇرۇلىدۇ.
- كۇچاننىڭ ئاق كىشىمىنىڭ قاقلىرى سۈزۈكلۈكى، يېيىشلىك بولۇشى بىلەن ئاپتونوم رايون ۋە ئىچكىرى ئۆلكىلەرنىڭ بازارلىرىدا ئەتىۋارلىق.
- (ئاپتور: كۇچا ناھىيە ئۇچۇر ئىشلىرى بۆلۈمى ئەمگەك كاپالەت ئىشخانىسىدا)

قاندۇرسا، يەنە بىر تەرەپتىن قۇرۇتۇپ ، قاق سۈپىتىدە سوۋغا - سالامغا يىراق - يېقىنلارغا ئەۋەتكەن. ھەتتا ئۇنى بازارغا سېلىپ شىنجاڭ ۋە ئىچكىرى ئۆلكىلەرنىڭ بازىرىنى تەمىنلىگەچكە كۇچا قاقلىرىنىڭ داڭقى چىقىپ كەتكەن.

ئەجدادلىرىمىز ئۆرۈكنى بورا ئۈستىگە يېيىتىپ ئاد- تاپقا سېلىپ، ئۇنى يامغۇردىن ۋە كۈچلۈك كۈن نۇرىدىن ساقلاپ قۇرۇتقان، بۇنداق قاق قۇرۇتۇش ئۇسۇلى ھا- زىر مۇمكىن ئەمەس. بۇ ئۇسۇلدا قۇرۇتۇلغان قاقنى «قارا قاق» دەيمىز. بۇ قاق ئاق سېرىق، تاتلىق، تەبىئىي ئىسسىق، سوغۇق مەجەز كىشىلەر ئۇزاق ۋاقىت ئىستېمال قىلسا ئاشقازان ئاجىزلىقى ۋە قىزىلئۆڭگەچ راکى، ئۈچەي كېسەللىكىگە مەنپەئەت قىلىدۇ. 1936 - يىلى كۇچادا ئۆ- رۈكنى گۈڭگۈرت بىلەن ئىسلاش باشلانغان.

كېتىدىغان ماتېرىيال ۋە ئەسۋاب: سۈپەتلىك ئۆرۈك، گۈڭگۈرت، ئىسلاق ئوچقى، سېۋەت، بورا.

(بېشى 3 - بەتتە)

مۇئاۋىن باشلىقى يولداش بۇ خې، ئاتاقلىق يازغۇچى مالچىنخۇ قاتارلىقلار مىللەتلەر مەدەنىيەت، ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلى- رى ئۈچۈن قوشقان زور تۆھپىلەرگە يارىشما تارتۇقلاندى.

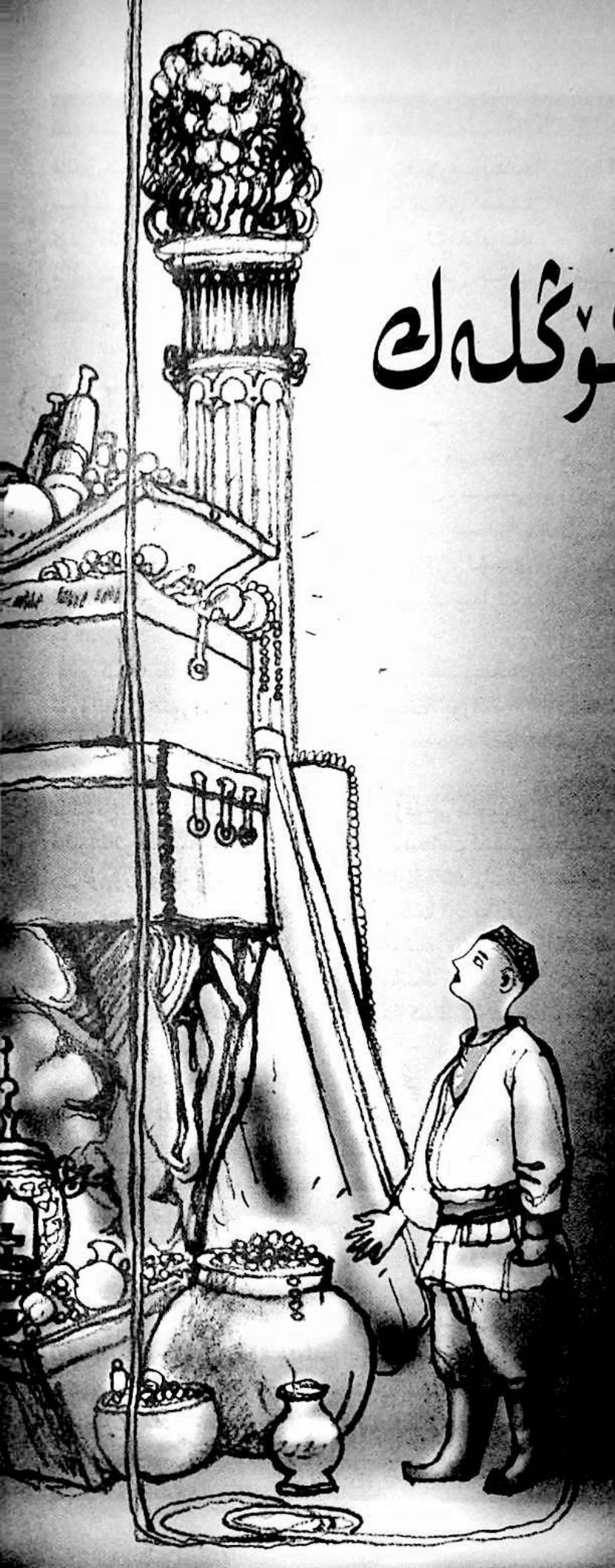
يىغىندا «مىللەتلەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىدا 30 يىلدىن بۇيان قولغا كەلتۈرۈلگەن ئۇتۇقلار، نەتىجىلەر، ژۇرنال ئەتراپىغا ئۇيۇشقان يازغۇچىلار ۋە ژۇرنالنىڭ كەلگۈسى تەرەققىيات نىشانى قاتارلىقلار توغرىسىدا كەڭ كۇشادە توختىلىپ ئۆتۈلدى.

يىغىن ئاخىرلاشقاندىن كېيىن پايتەختتىكى ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بەس- بەستە ئەدەبىيات - سەنئەت نوھۇرلىرى- نى كۆرسەتتى. ئەنئەنىۋى ئۇيغۇر ئۇسۇلى ئورۇندالغاندا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىن تەكلىپ بىلەن يىغىنغا قاتناشقانلار قىزغىن كەيىپىياتتا ئۇسۇلغا چۈشتى ۋە مەملە- كەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ئىسمائىل تىلىۋالدىنى ئۇسۇلغا تارتتى. ئىسمائىل تىلىۋالدى ئاكاننىڭ جۇشقۇن كەيىپىياتتا كۆپچىلىك بىلەن تەڭ ئۇسۇل ئوينىشىغا ئەگىشىپ پايتەختتىكى نۇرغۇن مەشھۇر يازغۇچىلارمۇ ئۇسۇلغا چۈشۈپ يىغىن ئەھلىنى تاڭ قالدۇرغىدەك قىزغىن كەيىپىياتتا بۇ كاتتا مۇراسىمغا

IR A

تېخىمۇ يۈكسەك قىزغىنلىق ئاتا قىلدى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىن بۇ قېتىمقى مەرىكىگە تەكلىپ بىلەن قاتناشقانلار مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتې- تىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى يولداش ئىسمائىل تىلىۋالدىنىڭ كىچىك پېشلىقىغا، يىغىن ئەھلىگە كۆرسەتكەن سەمىمىيەت- گە، كۆپچىلىك بىلەن ۋاقىت چىقىرىپ مۇڭدېشىپ، پىكىر- لەشكىنىگە ھەمدە چارچىغىغا قارىماي يىغىن قاتناشقۇچىل- رىنىڭ تەلپى بويىچە خاتىرە سۈرەتلەرگە چۈشكەنلىكىگە ئاپىرىن ئېيتتى. شۇنچە ئالدىراش بولسىمۇ يىغىندا ئىمكا- ن قەدەر كۆپچىلىك بىلەن ھال- مۇڭ بولغانلىقىدىن بەكمۇ تە- سىرلەندى. مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتې- تىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ئىسمائىل تىلىۋالدى شىنجاڭدىن تەكلىپ بىلەن بۇ قېتىمقى مەرىكىگە قاتناشقان ژۇرنال ھەسۇللىرىغا ژۇرنالنى ياخشى باشقۇرۇش، نادىر ئەسەر- لەرنى خەلق ئاممىسىغا ۋاقىتتا سۇنۇش، مىللى مەدەنىيەت- نى يۈكسەلدۈرۈش قاتارلىق مەزمۇنلاردا مۇھىم يوليورۇق بەردى. يىغىن قاتناشقۇچىلىرى مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇ- لتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى يولداش ئىسما- ئىل تىلىۋالدى بىلەن ئۇنتۇلغۇسىز، ئەھمىيەتلىك مەنۇتالار- نى بىرگە ئۆتكۈزدى.

غايىب كۆڭلەك

بار ئىكەنۇ يوق ئىكەن، ئاچ ئىكەنۇ توق ئىكەن، قەدىمكى زاماندا، يامت دېگەن ئەلدە بىر باي قاسساپ ئادەم ياشايدىكەن. بۇ ئادەم باي-باياشات تۇرمۇش كەچۈرىدىكەن، بىراق ھاياتىدا پەرزەنت يۈزى كۆرمىگەن ئىكەن. شۇڭلاشقا ئەر-ئايال ئىككىسى كېچە-كۈندۈز «خۇدا، بىزگە بىر پەرزەنت بەرسەڭ» دەپ تەلەپلىنىدىكەن. ئاخىر بۇلارنىڭ چىن دىلى بىلەن تەلەپلىنىشىگەن تىلەكلىرى ئىجاۋەت بوپتۇ. دە، بىر ئوغۇل پەرزەنت كۆرۈپتۇ. بىراق تەقدىر شۇنداق رەھىمسىز بولسا كېرەك، بالا تۇغۇلۇپ دۇنياغا كۆز ئېچىپتۇ، قەدىردان ئانا تۇيۇقسىزلا بىتاپ بوپتۇ. دە، ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ. يالغۇز قالغان مېھرىبان ئانا بۇ بىر تال بالىسىنى باغردىن قاپسىپ ئەتىۋارلاپ، ئاتىسى يوقلۇقىنى بىلىش-دۈرمەي بېقىپ چوڭ قىلىپ قاتارغا قوشۇپتۇ، بۇ بالىنىڭ ئىسمى زۇلتۇ ئىكەن.

زۇلتۇ كالتە پەم، ئانىسىغا ۋاپاسىز بولۇپ چوڭ بوپتۇ. زۇلتۇ بىر كۈنى تۇيۇقسىزلا ئانىسىغا:

— ئانا، مېنىڭ دادام باي ئۆتكەن ئادەم، زادى دادامدىن ماڭا قانداق نەرسە مىراس قالغان؟ — دەپ سوراپتۇ. ئانىسى:

— دادامدىن ساڭا ھېچ نەرسە قالغان ئەمەس، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. زۇلتۇ ئانىسىنىڭ سۆزىگە پەرۋا قىلماي، ئۆزىنىڭ يۇقىرىقى سوئالىنى تەكرارلاپ تۇرۇۋاپتۇ. يۇمشاق

بۇقرادا بولسا قانداق بولدى» دەپ ئويلاپتۇ. دە، بىر ئامال قىلىپ زۇلتۇنى ئۆز ئوردىسىغا مېھمانغا چاقىرماقچى ۋە ئالتۇن قاپچۇقنى ئېلىۋالماقچى بوپتۇ. ئوردا ھۈنەرۋەندىلەرنى چاقىرتىپ شۇ ئالتۇن قاپچۇققا ئوخشاش قاپچۇق ياساپ چىقىشنى بۇيرۇپتۇ. ئەنە شۇنىڭدىن كېيىن ئادەم تەيىنلەپ، باغاچچە يېزىپ زۇلتۇغا ئەۋەتتېتۇ. باغاقتا مۇنداق دېيىلگەن ئىكەن: «تەۋەيىمدىكى شەھەردە تۇرۇشلۇق ياش داڭلىق باي زۇلتۇ ئەزىمەتنى شاھلىق ئورداغا مېھمانغا تەكلىپ قىلمەن. دەل ۋاقتىدا كېلىپ مەن بىلەن دىدارلىشىشنى كۈتمەن» دەپ مۆھرىنى بېسىپ، ئات-ئۇلاغ، ئادەملەر بىلەن بىللە ئەۋەتتېتۇ.

باغاقنى ئېلىپ كۆرەڭلەپ كەتكەن زۇلتۇ ئارقىسىغا ئەگەشتۈرگەن ئادەملەرنى بىلەن پادىشاھنىڭ ئوردىسىغا قاراپ يول ئاپتۇ. پادىشاھلىقتىن زۇلتۇنىڭ يولغا پايانداز سايىپتۇ ھەم مېھماندارچىلىقنى باشلىۋېتىپتۇ، ئاتاملار يېيىلىپ ئوتتۇرىلاشقاندا، پادىشاھ ئوتتۇرىغا چىقىپ، زۇلتۇنىڭ ماختىسا ئاسمانغا ئۇچىدىغان ئادەم ئىكەنلىكىنى بىلىۋالماقچا كىشىلەر ئالدىدا:

— باي غوجامنىڭ ئالتۇن قاپچۇقى بار ئوخشايدۇ، كۆرۈپ باقسام، قاپچۇقنىڭ خىسلەتلىرى بارمىش، ئاڭلاپ باقسام بولارمىكەن؟ — دەپتۇ، شاھنىڭ گېپىنى ئاڭلاش بىلەنلا ئەقىلسىز زۇلتۇ ئالتۇن قاپچۇقنى قولغا ئېلىپ ئېگىز كۆتۈرۈپ ھەممىگە كۆرسىتىپتۇ، ئۇنىڭ خىسلەتلىرىدىكى تەكرار-تەكرار ئېيتىپ چۈشەندۈرۈپتۇ، ئوردا ھۈنەرۋەندىلىرىمۇ ئالتۇن قاپچۇقنىڭ شەكلى، رەڭگىنى ئوچۇق كۆرۈپتۇ، پادىشاھ تاماقتىن كېيىن مېھمانلارنى باغقا سەيلىگە تەكلىپ قىپتۇ، زۇلتۇ تون-چاپانلىرىنى ئالتۇن قاپچۇق بىلەن بىللە جايىدا قالدۇرۇپ، ھېچ گۇمان ئەيلىمەي ئىشەنچ بىلەن باغقا كىرىپ كېتىپتۇ، ئۇلار باغ سەيلىسىدىن يېنىپ كەلگۈچە پادىشاھنىڭ ھۈنەرۋەندىلىرى تەرىپىدىن خۇددى ئاشۇ قاپچۇققا ئوخشاش ياسالغان قاپچۇق بىلەن زۇلتۇنىڭ قاپچۇقى ئالماشتۇرۇۋېتىلپتۇ. زۇلتۇ پادىشاھنىڭ مېھماندارچىلىقىدىن قايىپتۇ. ئۇ قاپچۇقنىڭ پادىشاھ تەرەپتىن ئاللىقاچان ئالماشتۇرۇپ ئېلىنغانلىقىدىن بىخەۋەر ئىكەن. كۆپ ئۆتمەي ئۇ كەينىدە ئەگەشىپ يۈرگەن ئادەملەرنىڭ قورسىقىنى يەنە بىر قېتىم تويغۇزۇپ قويماقچى بوپتۇ. دە، ئادەملەرنى ئەگەشتۈرۈپ ھېلىقى داڭدار ئاشپۇزۇلغا بېرىپتۇ. بۇ يەردە كۆپ خىل تاماقلار-

كۆڭۈل ئانىنىڭ يۈرىكى ئېزىلىپ كۆڭلى بۇزۇلۇپتۇ. دە، ئوغلىغا ئىچى ئاغرىپتۇ. «بار-يوقى بىر تال ئوغلىم، مەندىن قالسا بەربىر مۇشۇ بالامغا قالدۇغۇ» دەپ ئويلاپتۇ. دە، ئوغلىغا:

— بالام، راستىنى ئېيتسام، داداڭدىن ساڭا بىر ئالتۇن قاپچۇق قالغان. ئۇنىڭ ئاجايىپ خىسلىتى بار، قۇلاق سېلىپ ئاڭلا. قاپچۇقتىن ئىككى تىللا ئۇزۇلمەسلىكى كېرەك. ئۇنداق بولمىسا ئالتۇن قاپچۇقنىڭ خىسلىتى تامامەن تۈگەيدۇ. كېرەك بولغاندا ئىككى تىللا بىلەن قاپچۇقنى شاراقلىتىپ سىلكىسەن، شۇ ۋاقىتتا ئىككى تىللا تۆت بولىدۇ، سىلكىسەڭ تۆت تىللا سەككىز بولىدۇ، سەككىز تىللا 16 بولۇپ كۆپىيىۋېرىدۇ. ھوشيار بول بالام، ئالتۇن قاپچۇقنىڭ سىرىنى ھېچكىمگە ئېيتما! — دەپتۇ. ئەمەلىي يوق زۇلتۇ قاپچۇقنى ئانىسىدىن تېزىرەك ئېلىۋېلىشقا ئالدىراپتۇ. ئانىسى قاپچۇقنى ئۇنىڭغا بېرىشى بىلەنلا زۇلتۇ خۇشاللىقىدىن ۋارقىراپ-جارقىرىغىچە يۈگۈرۈپ ئۆيىدىن چىقىپ كېتىپتۇ، ئانا نېمە قىلارنى بىلمەستىن ئۇنىڭ ئارقىسىدىن قاراپلا قاپتۇ.

بەھجاش، ئەقىلسىز زۇلتۇ ئۆيىدىن چىقىپلا ياخشىيۇ-يامان، ئاچ-توق بىر توپ ياشلارنى كەينىگە ئەگەشتۈرۈپ، شۇ شەھەردىكى داڭقى بار بىر چوڭ ئاشپۇزۇلغا بېرىپتۇ ھەم كۆپچىلىك ئالدىدا قولىدىكى ئالتۇن قاپچۇقنىڭ خىسلىتىنى بىر-بىرلەپ سۆزلەشكە باشلاپتۇ. يەنە:

— ئاشپەز ئۇستىلار، سۆزۈمگە قۇلاق سال! ئارقا-ئارقىغا ئەگەشتۈرگەن شۇنچە كۆپ دوستلىرىمنى ياخشى مېھمان قىلغانلار، خىلمۇخىل تاماقلار بىلەن بۇلارنىڭ قورسىقىنى تويغۇزۇڭلار. بۈگۈن بارلىق ھۈنەرناغلارنى كۆرسىتىڭلار. مەندە مۇنۇ ئالتۇن قاپچۇق بار، — دەپ شاھراقتىلىپ، سىلكىپ بارغانسېرى كۆپىيىۋاتقان تىللارنى كۆرسىتىپتۇ. بۇنىڭ بىلەن ئاشپەزلەر پۇت-پۇتقا تەگمەي يۈگۈرۈشكە باشلاپتۇ، ھەسەتخورلارنىڭ ئىچىلىرى ئادا، كۆزلىرى چاناقلىرىدىن چىقىپ كېتىپتۇ.

كۆپ ئۆتمەي ئالتۇن قاپچۇق ۋەقەسى پادىشاھنىڭ قولىغا يېتىپتۇ. پادىشاھ:

«كۆپ يىللار شاھلىق تاجىسىنى كىيىدىم. خەزىنەم ئالتۇن-كۈمۈشكە تولغان، ئۆزۈم نۇرغۇن ئەل ۋە قورغانلارنى سورايمەن، نامم ئالەمگە مەشھۇر. مېنىڭ خەزىنەمدە يوق مۇنداق ئالتۇن قاپچۇق قول ئاستىمدىكى

IRAC

قاسساپچىلىقنى قىل، ئۆيىدىن چىقىپ كەتمە» دەپ نەسە-
ھەت قىپتۇ.

شۇنداق قىلىپ كۈنلەر ئۆتۈپتۇ، ئايىلار ئۆتۈپتۇ. بىر
كۈنى زۇلتۇ يەنە تۇيۇقسىزلا ئانىسىغا:

— ئانا، دادام ئۆز ۋاقتىدا بايلىق توپلىغان ئادەم

ئىكەن. بىزگە ئۇنىڭدىن زادى نېمىلەر قالغان؟ — دەپتۇ.

ئانا بۇ بىۋاپا بالىسىدىن كۆڭلىدە قاتتىق نارازى بولغان

بولسىمۇ، ئۆزىنىڭ يالغۇزلۇقى، ياشىنىپ قالغانلىقىنى

ئويلاپ، بىر تال بالىسىنىڭ بۇنىڭدىن كېيىن خاراب

بولۇپ كېتىشىنى خالىماپتۇ، ئاق كۆڭۈل ئانا «راست

دەيسەن ئوغلۇم، داداڭ يۇرت ئىچىدە تۆتىنىڭ بىرى

ئىدى، ئەقىل-پاراسەتلىك ئىدى. شۇنداق بولغاچقا ئۇ

بىزگە مۆجىزىلىك، قىممەتلىك نەرسىلەرنى قالدۇرغان.

ھازىر بىزدە باشقا ھېچ نەرسە قالمىدى. پەقەت بىرلا

غايىب كۆڭلەك قالدى. بالام بۇنىڭ خىسلىتى زور، كىشى-

نى تەڭداشسىز كۈچ قۇدرەتكە ئىگە قىلىدۇ. ئۇ كەڭ-كۆ-

شادە كۆڭلەك ھەم قىممەت باھالىق تەيتۇللادىن تىكىل-

گەن، كۈن نۇرىدا ئالتۇندەك چاقنايدۇ. ئاۋۋال ئوك قو-

لۇغنى ئوك يەڭگە ساپسەن، ئاندىن سول قولۇغنى سول

يەڭگە ساپسەن. ئاندىن كۆڭلەكنى كىيسەن، كۆڭلەكنى

كىيىشك بىلەنلا غايىب بولسەن، ئالەمنى كېزسەن، ئا-

دەملەر سېنى كۆرمەيدۇ، لېكىن سەن ھەممە نەرسىنى

كۆرۈپ تۇرسەن. مەن خاسىيەتلىك كۆڭلەكنى ئۇزاق يىل-

لاردىن بېرى يوشۇرۇن ساقلاپ كېلىۋاتىمەن. ئەمدى

ھوشيار بول، بۇنى مەن ساڭا بېرەي، ساق بېرىپ

سالامەت كەل، دۇشىنىڭدىن ئۆچۈڭنى ئال» دەپتۇ ۋە

دۇئا قىپتۇ. زۇلتۇ ئانىسىنىڭ سۆزلىرىنىڭ قەدىرىگە يەتمەپ-

تۇ. دەرھال ئانىسىنىڭ قولىدىن غايىب كۆڭلەكنى ئاپتۇ-

دە، ئۇنى كىيىشكە ئالدىراپتۇ، ئۇ كۆڭلەكنى ئېلىپ كىيىپتۇ-

دە، شۇ ھامان غايىب بوپتۇ. ئۇ خۇددى قۇيۇن تازىدەك

كۆكتە ئۇچۇپ قۇدرەتلىك يامىت ئىلىنىڭ پادىشاھىنىڭ

ئوردا - ھەرەملىرىگە قاراپ مېڭىپتۇ ۋە كۆزنى يۇمۇپ

ئاقچۇچە يىتىپ كەپتۇ. قارىسا، ئالتۇن-تىللاردىن يەتتە

قەۋەت قىلىپ سېلىنغان ئالتۇن سارايلارنىڭ 7 - قەۋەتتە

پادىشاھنىڭ ئارزۇلۇق، ئەرەكە قىزى مەلىكە تۇرارمىش. بۇ

ھەشەمەتلىك ئالتۇن ساراينى كۆرۈپ زۇلتۇنى سۇر بېسىپ-

تۇ-دە، سوغۇق تەرگە چۆمۈپتۇ. ئۇ ئۆز-ئۆزىگە «مەن

راست غايىبمۇ؟» دەپتۇ، يەنە پىچىرلاپ «غايىبلار دىۋە-

نى بۇيرۇتۇپتۇ. ئاشۇزۇلچىلارمۇ ئالدىراپ يۈرۈپ دې-

گەننىڭ ھەممىسىنى تەييارلاپ بېرىپتۇ. ئاخىرىدا زۇلتۇ تە-

كەببۇرلۇق بىلەن ئالتۇن قاپچۇقنى شاراقلىتىپتىكەن ھېچنې-

مە چىقماپتۇ. نۇرغۇن ئادەمنىڭ يېگەن تاماقلارنىڭ پۇل-

نى تۆلەشكە ئىمكانىيەت بولماپتۇ. زۇلتۇنىڭ يۈزى

چۈشۈپ كىشىلەر ئالدىدا رەسۋا بوپتۇ. ئەنە شۇ چاغدىلا

ئانىسىنىڭ «ئالتۇن قاپچۇقنىڭ سىرنى ھېچكىمگە

ئېيتما!» دېگەن سۆزى ئېسىگە كەپتۇ-دە، قاپچۇقنىڭ پا-

دىشاھ تەرەپتىن تېگىشىپ ئېلىنغانلىقىنى بىلىپتۇ. پۇشايمان-

نى ئالدىدىغان قاچا تېپىلماپتۇ. زۇلتۇنىڭ ھاڭغۇپى تۇرۇپ

قالغىنىنى كۆرگەن ئاشۇزۇلچىلار غەزەپ بىلەن ئۇنىڭغا

ئېتىلىپتۇ. ئۇلار «ھالىڭغا قاراپ ئىش قىلساڭ بولمامدۇ

سولتەك؟» دەپ ھەممىسى بىر بولۇپ ئۇنى ئۇرۇپ،

پۇتۇن ئەزايى-بەدىنىنى قان قىلىپ، چالا ئۆلۈك قىلىپ،

خىلۋەت بىر جايغا ئاپىرىپ تاشلىۋېتىپتۇ.

زۇلتۇ ھوشىغا كېلىپ، ياتار ۋاقتتا ئۆز ئۆيىگە

كېلىپ دەرۋازىنى قېقىپتۇ. ئانىسى «بۇ ۋاقتتىز كەلگەن

كىمكىنە؟» دەپ چىقىپ قارىسا، كۆز ئالدىدا ئۆز ئوغلى

ئاشۇنداق خاراب ھالدا تۇرغىدەك، ئانا ئۆز كۆزىگە

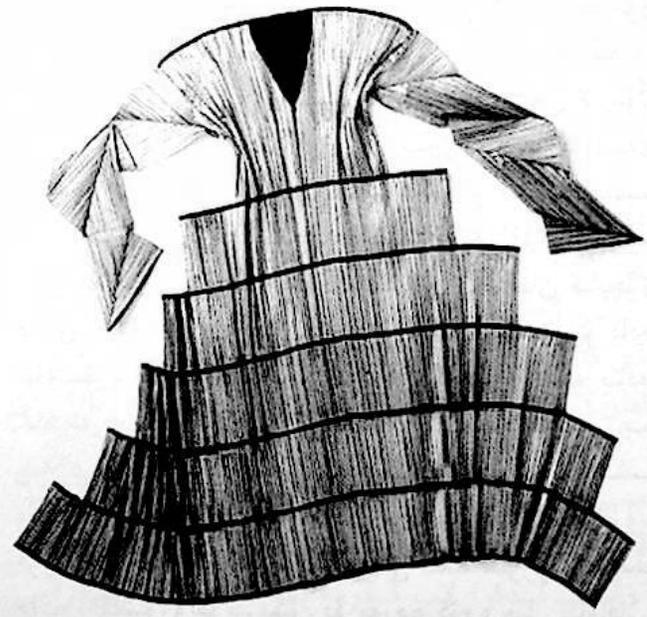
ئۆزى ئىشەنمەي قاپتۇ. بىچارە ئانىنىڭ ئالتۇن قاپچۇقنى

ئېلىپ يۈگۈرۈپ چىقىپ كەتكەن ئوغلىنى كۆرۈشى مۇشۇ

ئىكەن. ئانىنىڭ ئوغلىغا ئىچى ئاغرىپ ئۇنى يەنە باغرىغا

بېسىپتۇ ھەم تېۋىپلارغا كۆرسىتىپ ساقايتىپتۇ ۋە ئوغلىغا

«ياخشى ئادەم بول بالام، بۇنىڭدىن كېيىن ئاتا كەسپى

20113

پەرىلەر ۋە جىن-شاياتۇنلار ئەمەسمۇ؟ دۇنيادا غايىب بو-
 لالغان مەندىن باشقا ئادەممۇ بارمىدۇ؟ ئوردىغا كىرسەم
 مېنى بىرى كۆرۈپ قالارمۇ؟» دەپتۇ. ئۇ قەتئىي نىيەتكە
 كەپتۇ. دە، ئۇچقاندەك ئالتۇن سارايلارغا كىرىپ كېتىپتۇ.
 زۇلتۇ كىرىپ قارايدۇكى، 1- قەۋەتتە ئوردا مالايلىرى بىر-
 بىرىگە باقمىي ئالدىراش ئىش قىلىۋاتقۇدەك، 2- قەۋەتتە-
 دە ۋەزىر-ۋۇزرا لار كالا قاتۇرۇپ مەسلەھەت قىلىشۋات-
 قۇدەك، 3- قەۋەتتە مەلىكىنىڭ 40 كېنىزەك-چۆرىلىرى
 قىزغىن بەزمە قىلىۋاتقۇدەك، 4- قەۋەتتە قوراللانغان
 ئوردا قاراۋۇللىرى بىر نەرسە ئۈستىدە تالاش-تارتىش
 قىلىۋاتقۇدەك، 5- قەۋەتتە پادىشاھ تەختىدە ئولتۇرغۇ-
 دەك، باشقا ھەرەم ئەھلىلىرى توققۇز تەزىم بىلەن پادى-
 شاھدىن ئىجازەت سوراپ تۇرغانىمىش. 6- قەۋەتتە ئال-
 تۇندىن ياسالغان زىبۇ-زىننەت، مەرۋايىت، ياقتۇ، بىرلە-
 يانتلارنى تاقىغان خانىش بىر نەچچە ھەمراھلىرى بىلەن
 ئولتۇرغۇدەك، 7- قەۋەتتە مەلىكە تۇرغۇدەك، مەلىكە
 دېرىزىدىن يىراق-يىراقلارغا تىكىلىپ تۇرغانىمىش. زۇلتۇ
 ئاي دېسە ئاي ئەمەس، كۈن دېسە كۈن ئەمەس ئاجايىپ
 چىرايلىق مەلىكىنى كۆرگەندىن كېيىن تىللىرى گەپكە
 كەلمەس، قۇلاقلىرى ئاۋاز ئاڭلىماس، كۆزلىرى ھېچ نەر-
 سىنى كۆرمەس بولۇپ مەلىكىگە تىكىلىپ قاپتۇ. زۇلتۇ مە-
 لىكىگە ئاشقى-بىقارار بوپتۇ. مەلىكە ماڭسا تەڭ مېڭىپتۇ،
 ئولتۇرسا ئولتۇرۇپتۇ. زېرەك مەلىكە ئۆي ئىچىدە يات ئا-
 دەمنىڭ ھىدى كەلگەنلىكىنى سېزىپتۇ. ئۇ شۇ ھامان ئان-
 سى خانىشنىڭ قېشىغا چىقىپ بولغان ئەھۋالنى ئۇقتۇرۇپتۇ.
 كۆپىنى كۆرگەن خانىش ئويلىنىپ تۇرۇپ قىزىغا شۇنداق
 بىر ئەقىل كۆرسىتىپتۇ:

— قىزىم، بۇ ئىشنى ئاتاڭ ئۇقمىسۇن، ئىككىمىز
 بۇنىڭ چارىسىنى قىلايلى، خەلقىئالەم ئىچىگە ئاڭلىنىپ
 كەتمىسۇن. شاھلىق شەنمىزگە داغ تېگىدۇ. شاھ ئاتاڭمۇ
 بىزنى تىرىك قويمايدۇ. قىزىم، سەن ھوشيار بولغىن، بۇ
 ئىشنىڭ سىرنى ئاچقىن، ئۇ ئادىمىزات ياكى جىن ئالۋاس-
 تى بولۇشى مۇمكىن. ئەڭ ياخشى چارە، مەيلى نېمە بولسا
 بولسۇن، ئۇنىڭغا يالۋۇرۇپ گەپ قىلىپ باقايلى، ئۇنىڭ-
 دىن بىرەر ئېغىز سۆز چىقىپ قالسا، قانداق مەخلۇق ئە-
 كەنلىكىنى بىلىۋالغىمىز. دە، ئاندىن ئۇنىڭ چارىسىنى قىل-
 مىز، — دەپتۇ.
 زۇلتۇ بولسا مەلىكىنى كۆرۈپ ھەممىنى يادىدىن

چىقىرىپتۇ، دۈشمىنىدىن ئۈچ ئېلىشنى پۈتۈنلەي ئۈنتۈپتۇ.
 مەلىكە ئەتراپقا دىققەت بىلەن قاراپ تۇرۇپتۇ، قارىسا،
 ئۆيىنىڭ ئىشىكى ئۈزلۈكسىز ئېچىلىپ يېپىلىۋاتقۇدەك، بە-
 زىدە قانداقتۇر بىر ئادەم ئۇنىڭغا يېقىنلاپ كېلىپ تۇرغۇ-
 دەك، ئۇنىڭ تىنىقلىرىمۇ ئاڭلىنىۋاتقۇدەك. مەلىكە قاتتىق
 بىر شۈركىنىپتۇ. شۇنداق بولسىمۇ ئېغىر بېسىقلىق بىلەن
 ئۆزىنى تۇتۇۋاپتۇ، بۇنىڭدىن كېيىن بولىدىغان ئىشلارنى
 يۈرەكلىك بىلەن كۈتۈپ تۇرۇپتۇ. زۇلتۇ مەلىكىگە قاراپ،
 «ھاڭا مەيلى بار ئوخشايدۇ» دەپ مۇھەببىتىنى ئىزھار
 قىلىشقا تاقىتى. تاق بوپتۇ. دە، بېرىپلا مەلىكىنىڭ قولىغا
 ئېسىلىپتۇ. مەلىكە قاتتىق ۋارقىرىۋېتىپتۇ. قىزىدىن ئەنسى-
 رەپ تۇرغان خانىش يۇگۇرۇپلا كىرىپتۇ، خانىش بىلەن
 مەلىكە ئېنىق بولمىغان غايىب مەخلۇققا يالۋۇرۇپتۇ.

— قورقماڭلار، مەن ئادەم، ئىسىمىم زۇلتۇ. مېنى بۇ
 يەرگە ئېلىپ كەلگەن ئۈستۈمدىكى كۆڭلەك. بۇنى ئۇچام-
 ھا كىيسەم غايىب بولىمەن، كىشىلەرنىڭ كۆزىگە كۆرۈنمەيد-
 مەن. بىراق مەن كىشىلەرنى ۋە باشقا ھەممە نەرسىلەرنى
 كۆرەلمەيمەن، — دەپتۇ. دە، كۆڭلەكنى ئۇچىسىدىن سې-
 لىشقا باشلاپتۇ. زۇلتۇ غايىب كۆڭلەكنى ئۇچىسىدىن سال-
 غاندا ئاۋۋال ئوڭ يەڭنى، كېيىن سول يەڭنى ساپتىكەن،
 ئۆزىنى ئېغىر ھېس قىپتۇ ھەم ئېسىلدا خېنىملارغا يېرىم
 ياتا كۆرۈنۈپتۇ. كۆڭلەكنى بېشىدىن چىقىرىپتىكەن، زۇلتۇ
 پۈتۈنلەي كۆرۈنۈپتۇ. غايىب كۆڭلەكنى ئېلىۋالغۇچە بۇ
 خېنىملار ئۆز نىيەتلىرىنى ھەرگىزمۇ بىلىندۈرمەپتۇ ۋە:
 — ئادىمىزات ئىكەنلا، ئەمدى كۆڭلىمىز تىنچلان-
 دى. قوللىرىدىكى ئاشۇ ئاجايىپ خىسەتلىك كۆڭلەكنى
 كۆرۈپ باقساق بولامدۇ؟ — دەپتۇ. زۇلتۇ ھېچ ئويلا-
 ماي غايىب كۆڭلەكنى خانىشقا بېرىپتۇ. خانىش كۆزنى
 چاقىتىپ تۇرغان غايىب كۆڭلەكنى قولىغا ئېلىۋېلىپلا
 غەزەپ بىلەن:

— كېلىڭلار! — دەپ ۋارقىراپتۇ. شۇ ھامان:
 — لەببەي، پەرمانىڭىزنى بەجا كەلتۈرىمىز! —
 دەپ تەييار بوپتۇ جاللاتلار، خانىش:
 — بۇ ھايۋاننى ئېلىپ مېڭىڭلار، كۈنپىتىش تاماندى-
 كى چوڭ دەريانىڭ بويىغا ئاپىرىپ، ساسلىقتىكى ئادەم
 سۇمۇردىغان پاتقاققا پاتۇرۇۋېتىڭلار، ئەمما كىشىلەر بىل-
 مىسۇن، ھېچكىمگە تىنماڭلار. ئوردىنىڭ ئارقا ئىشىكىدىن
 ئاستىلا ئېلىپ چىقىپ كېتىڭلار، بۇ ئىشنى باشقىلار بىلىپ

MI
R
A

قالسا، بېشىڭلارنى تېنىڭلاردىن جۇدا قىلىمەن، — دەپ پەرمان بېرىپتۇ. زۇلتۇ ئۆزىنى جاللاتلار سۆرەپ ئېلىپ ماڭغاندا نالە قىلىپ، داد-پەرياد ئۇرۇپ، زار-زار قاقشىغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ قىلچە پايدىسى بولماپتۇ. ئەخمەق زۇلتۇ بۇ گۈزەل مەلىكىنىڭ ماڭا بەرسە ھېلىغۇ بىر غايىپ كۆڭلەك ئىكەن، ئۇنىڭدىن چوڭراق نەرسەم بولسىمۇ ئەلۋەتتە بېرىۋېتىمەن، دەپ ئويلاپتىكەن. ئەمما ئەمدىلىكتە ياش جېنىمدىن ئايرىلىپ قالدىغان بولدۇم دەپ مېھرىبان ئا-نىسىنى ئويلاپ، ھەسرەتلىك قان ياشلىرى بىلەن يەنە بىر قېتىم پۇشايمان-نادامەت قىپتۇ.

ۋايغا:

— ئانا، رەھمەت سىزگە، مېنىڭ ھاياتىمنى قۇتقۇ-زۇپ قالدىڭىز. ئانامنىڭ يېنىغا تېزىرەك باراي. سىزنى يەنە چوقۇم ئىزدەيمەن، — دەپتۇ، چوپان:

— يول بولسۇن بالام، دۈشمەنلەر ئىزىڭدا، باشقىلار بىلمەيدىغان يوللار بىلەن ماڭغايىسەن، ئامان بول، — دەپ ئارقىسىدىن ئۇزىتىپ چىقىپ، ئۇنىڭ قارد-سى يىتكۈچە قاراپ تۇرۇپتۇ. ئۆز يۇرتى ئۆزىگە تونۇش بولغاچقا، زۇلتۇ جىغىر يوللار بىلەن ئۆزىنىڭ ئۆيىگە يېتىپ بېرىپتۇ، ئانىسىنى قىچقىرىپتۇ. يالغۇزلۇق جېنىغا پاتقان ئانا، بالىسىنىڭ ئاۋازىنى تونۇپ ئىنتىزارلىق بىلەن يۈگۈرۈپ چىقىپ دەرۋازىنى ئېچىپتۇ. قارىسا زۇلتۇ چىراي-لىرى سارغايغان، ئۆزى ئورۇقلىغان، مەسكەن ھالەتتە تۇر-غۇدەك، چاچلىرى ئاقارغان، دەرد-ئەلەم چەككەن ھەم قېرىلىق يەتكەن سۇلغۇن چىراي ئانا كۆزلىرىدىن ياش تۆكۈپ ئوغلىنى قۇچاقلاپتۇ. ئانا-بالا ئىككىسى ئۇزاقچە قۇچاقلىشىپ ئۇن سېلىپ يىغلىشىپتۇ.

زۇلتۇ يەنە ئانىسى بىلەن بىللە كۈنلىرىنى ئۆتكۈ-زۈشكە باشلاپتۇ. بىراق كۈنلەر ئۆتكەنسېرى ئۇنىڭ روھى چۈشۈپ تىت-تىت بولۇشقا باشلاپتۇ، تاماق يېيە-لمەيدىغان، كېچىلىرى ئۇخلىيالمىدىغان بولۇپ قاپتۇ، كۆڭلىدىكى سۆزلىرىنى ئېيتالمىپتۇ. ئانىمۇ زۇلتۇنىڭ ئوي-نى بىلىپ تۇرۇپتۇ. ئاخىر بىر كۈنى چىدالماستىن زۇلتۇ ئا-نىسىغا:

— ئانا، دادامدىن قالغان بىرەر نەرسە بارمۇ؟ بۇ قېتىم يەنە بىر يۆلەك بولۇڭ، مەن ئەمدى ياخشى ئادەم

پەرمان شۇ بويىچە ئىجرا قىلىنىپتۇ. زۇلتۇغا ئەجەل يەتمىگەن بولسا كېرەك، ئادەمنى سۈمۈرۈپ كېتىدىغان پاتقاقلىققا تاشلانماي، ساسلىقتىكى چىملىق ئۈستىگە تاشل-نىپتۇ، ئۇ ھوشسىز ھالدا يېتىپتۇ، لېكىن قانچىلىك ياتقىنى بىزگە نامەلۇم.

دەريانىڭ قىرغىقىدا ئۇزاقتىن بېرى يالغۇز ياشاپ كەلگەن بىر چوپان بار ئىكەن. ئۇ ياشانغان ئادەم بولۇپ، ھەم دېھقانچىلىق قىلىدىكەن، ھەم مال-چارۋا با-قىدىكەن. ئۇ بىر كالىسىنى ئىزدەپ بۇ دەريا بويىدىكى ساسلىققا كېلىپ قاپتۇ. دە، ھوشسىز ياتقان زۇلتۇنى كۆرۈپ قاپتۇ. ئۇنىڭ ياش يىگىتكە بەكمۇ ئىچى ئاغرىپتۇ ۋە ئاتنىڭ ئالدىغا ئېلىپ ئۆيىگە ئېلىپ كەپتۇ. تەجرىبىلىك بوۋاي ھەر ئاماللار بىلەن ئۇنى ھوشىغا كەلتۈرۈپتۇ. ئۇ ئوبدان ھالغا كەلگەندىن كېيىن سوراپ ھەممە ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپتۇ. ئۇ زۇلتۇغا:

— ئوغلۇم، پادىشاھ بىلەن دۈشمەنلىشىپسەن، نادان-لىقىڭ چەكتىن ئېشىپتۇ. شۇ ۋەجىدىن قولۇڭدىكى ئامەتلى-رىڭ قېچىپتۇ. پۇقرانىڭ قاياشى پۇقرا بولىدۇ. ئەمدى بىخۇد بولما! قولاق سال، ئوغۇل بالغا ئامەت كېلىۋەر-مەيدۇ. ياشلىقىڭنى قەدىرلە، ئاناڭنى رازى قىل. تېزىرەك بار. ئۇ بىچارە ئاناڭ نە ھالدا؟ ئانا كەسپى ئۇلۇغ بول-دۇ. بولسا ئانا كەسپىنى داۋاملاشتۇر. يامىت ئىلى كىچىك ئەل ئەمەس، ئېتىكى كەڭرى، يىراق-يىراقلارغا كۆچۈپ كەت، — دەپ نەسەھەت قىپتۇ. ھېچكىمنىڭ گېپىنى ئاڭل-مايدىغان زۇلتۇغا دانىشمەن چوپاننىڭ گەپلىرى ئاجايىپ تەسىر قىپتۇ، ھەتتا كۆزلىرىگە ياش ئاپتۇ ۋە چوپان بو-

20113

دۇ؟ — دەپ ھەيران بوپتۇ. بۇ گەپلەرنىڭ ئايغى ئۈزۈل-
مەي تۇرغاندا يەنە بىر خەۋەرچى كىرىپ، ئېگىلىپ تەزىم
قىلىپ:

— گۇناھكار قىلمىغا يالا شاھىم، ئالىيلەرنىڭ شانۇ-
شاۋكەتلىك ئوردىلىرىغا ئانچە يىراق بولمىغان جايدا ئاجا-
يىپ-غارايىپ بىر ئىش بولۇۋېتىپتۇ. ياش، سۆلەتلىك بىر
ئادەم كاناي چېلىۋاتقۇدەك. ئۇ كانايدىن نۇرغۇن لەشكەر-
لەر يۈگۈرۈپ، سەكرەپ چۈشۈۋاتقۇدەك، بۇ لەشكەرلەر
قوراللىق ئىمىش. ئۇلار شەھىرىمىزنى قاپلاپ كېتىپتۇ، —
دەپتۇ. ھەيران بولغان پادىشاھ چىقىپ بۇ ئىشنى ئۆزى
كۆزەتمەكچى بولۇپ، ۋەزىر، مەسلىھەتچىلىرى، نەۋكەرلەر-
رى بىلەن سىرتقا چىقىپتۇ. قارىسا، ھەقىقەتەن لەشكەرلەر
ناھايىتى كۆپ ئىكەن. قىزىق، ئۇلار ھېچ ئۇرۇش قىلىدۇ-
غاندەك ئەمەس، ئۇياقتىن-بۇياققا ماڭغۇدەك، پادىشاھ-
نىڭ لەشكەرلىرى بىلەنمۇ قارشىلاشمىغۇدەك. قىسقىسى،
ئۇلاردا يا خۇشاللىق، يا غەزەپمۇ يوقتەك. پادىشاھ
«بۇنىڭ سىرىنى ئېچىشىم كېرەك» دەپتۇ. دە، كاناي
چالغان ئادەمنى ئىزدەپتۇ. زۇلتۇ كاناينى توختىماي چېلى-
ۋاتقان ئىكەن. كاناينىڭ ئىچىدىن لەشكەرلەر سەكرەپ
چۈشۈۋاتقۇدەك، كۆپىيىپ كەتكەن بۇ لەشكەرلەر ئەلنىڭ
ھەممە يېرىنى بېسىپ كىرىپ كېتىپ بارغۇدەك. ھەيران
قالغان پادىشاھ: «يا خۇدا، بۇ نېمە كارامەتتۇ؟ ئۆزۈم پا-
دىشاھ تۇرۇپ، شۇنچە ياشقا كېلىپ، مۇنداق غەيرىي مۇ-
جىزاتنى كۆرمەپتىكەنمەن» دەپتۇ. دە، بۇ كارامەت كۆر-
سىتۋاتقان ئادەمگە ئەلچى ئەۋەتىپتۇ، ئەلچىلەر زۇلتۇغا
سالام بېرىپ مۇنداق سۆزلەرنى ئېيتىپتۇ:

— ئەلچىگە ئۆلۈم يوق، بىزنى پادىشاھ ئەۋەتتى.
توختاپ قالسىلا، مۇزىلداپ كەتكەن بۇ لەشكەرلىرىدىن
پۇقرالىرىمىز قورقۇپ كېتىۋاتىدۇ. ھەممىدىن خوتۇن-
قىزلار بىلەن نارەسىدە بالىلار قورقۇپ كېتىۋاتىدۇ.
ئۇنداق قىلمىسىلا، لەشكەرلىرىنى قايتۇرۇپ ئالسىلا، ئۆزلەر-
رىنىڭ قانداق تەلەپلىرى بولسا ئېيتسىلا، ئورۇنداشقا بىز
تەييار.

زۇلتۇغا پۇقرالار، ئاياللار، بالىلار دېگەن سۆز
تەسىر قىپتۇ. دە، شۇ ھامان كاناينىڭ قارا بوغۇچ چىكى-
گەن تۆشۈكىنى چىڭ بېسىپ راسا چالغان ئىكەن، سانسىز-
لىغان لەشكەرلەر ئىككىدىن-ئىككىدىن سەكرەپ كاناينىڭ
ئىچىگە كىرىپ يوقاپتۇ. پادىشاھ زۇلتۇ كاناي چېلىۋاتقاندا،

بولمەن، — دەپ قەسەم قىپتۇ. ئانا ئۈچ كۈن ئويلىنىپ-
تۇ. ئاندىن ئىچكىرى ئۆيىدىن بىر كىچىك كارناينى كۆتۈ-
رۈپ چىقىپ ئوغلغا:

— مانا بۇ داداڭدىن قالغان ئەڭ ئاخىرقى خاسىيەت-
لىك نەرسە، بۇنىڭ ئېتى بولسا دۈت كارناي دۈت، گېيىم-
نى ئاڭلا، دەل ۋاقتىدا، يەنى دۈشمىنىڭدىن ئۈچ ئالدىد-
غان چاغدا كارناينىڭ تۇتقۇچىدىن چىڭ تۇتۇپ ئاغزىڭغا
ئاپىرسەن، قىزىل بوغۇچ چىكىلگەن تۆشۈكىنى قاتتىق
بېسىپ تۇرۇپ ئاندىن، دۈت كاناي دۈت... دۈت كاناي
دۈت... دەپ چالسەن. ھەر قېتىم دۈت كاناي دۈت دې-
گەندە كاناي ئىچىدىن ئىككىدىن قوراللىق ئەسكەر
سەكرەپ چۈشىدۇ. كانايدىن چىققاندا كىچىك چىقىدۇ،
يەرگە دەسسەگەندە ئادەتتىكى چوڭ ئادەمدەك بولىدۇ.
كاناينى شۇ تەرىقىدە چېلىۋەرسەڭ، لەشكەرلەر كۆپىيىۋې-
رىدۇ. دە، شۇ شەھەرنى قاپلايدۇ. لەشكەرلەرنى يوق قى-
لىۋەتمەكچى بولساڭ، يەنە بىر تەرەپتىكى قارا بوغۇچ
چىكىلگەن تۆشۈكىنى قاتتىق بېسىپ تۇرۇپ يەنە دۈت
كاناي دۈت دەپ كاناينى چېلىۋەرسەڭ، لەشكەرلەر ئىك-
كىدىن-ئىككىدىن، سەكرەپ-سەكرەپ قايتىدىن كاناينىڭ
ئىچىگە كىرىپ كېتىدۇ. دە، ھەممىسى يوقايدۇ. ئوغلۇم،
بۇ كاناينى ھەممىلا يەردە چېلىشقا بولمايدۇ. ھەرگىز ئال-
دىراڭغۇلۇق قىلما! بىلىپ قوي، بۇ بىزنىڭ ئائىلىمىزنىڭ
ئەڭ ئاخىرقى ئەڭگۈشتەرى. بۇنى يوقىتىپ قويدۇشقا تېخى-
مۇ بولمايدۇ، — دەپتۇ. زۇلتۇ خۇشاللىقىدىن:

— مۇشۇنداق ئاجايىپ خاسىيەتلىك نەرسىلەرنى
بىزگە قالدۇرۇپ كەتكەن دادام قانداق ياخشى ئادەم-
ھە؟! بۇ كاناي بىلەن مەقسىتىمگە يېتىدىكەنمەن، —
دەپتۇ ھەم يولغا چىقىپتۇ. ئانا ئوغلغا ئامەت تىلەپتۇ.
زۇلتۇ ئازادە كىيىملەرنى كىيىپ، دۈت كاناينى كۆتۈ-
رۈپ، كۆزلىگەن مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن پادىشاھ ئور-
دىسىغا مېڭىپتۇ، ئوردىغا يېقىن قالغاندا، ئەپلىك جاينى
تېپىپ كاناينى تازا چاپتۇ. پۈتۈن شەھەرنى لەشكەر قاپلاپ-
تۇ. خەۋەرچى پادىشاھقا:

— پادىشاھى ئالەم، يامان بولدى، شەھىرىمىزگە
سانسىز لەشكەرلەر بېسىپ كىردى. ئەلنى قوغداش ئۈچۈن
پەرمانبەردارمىز، — دەپتۇ. پادىشاھ:
— نېمىشقا بۇنداق بولىدۇ؟ قايسى ئەلنىڭ لەشكەر-
لىرى؟ ئەلچى ئەۋەتمەي نېمىشقا تۇيۇقسىز بېسىپ كىرد-

M
I
R
A
S

ھەتتا ئەڭ يىراق يېزا- قىشلاق، بۇلۇڭ- پۇشقاقلارغىچە جاكارچى چىقىرىپتۇ. جاكارچىلار قوللىرىدىكى ئۇزۇندىن ئۇزۇن كانايلىرى بىلەن شاھنىڭ پەرمانىنى جاكارلاپتۇ. «ئېلىمىزنىڭ بارلىق پۇقرالىرى، ئاڭلىمىدىم دېمەڭلار! شاھىمىزنىڭ پەرمانى، «ياۋ دېگەندە يانچە بوپتۇ» دېگەندەك، بىر ياماننىڭ كۈنى پۈتتى. ئەتە چىڭقى چۈشتە ئۇ دارغا ئېسىلىدۇ. يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە بىرەم ئادەم قالماستىن، پەقەت بۆشۈكتىكى بوۋاق، يېتىقتىكى ئاغرىق، ماڭالمىدىغان قېرىلاردىن باشقا بارلىق پۇقرالار شەھىرىمىزدىكى چوڭ جازا مەيدانىغا يىغىلسۇن! بۇنىڭغا خىلابەن ئىش قىلغۇچىلار تېگىشلىك جازاسىنى تارتىدۇ!» دېگەن ۋاقتىمۇ يېتىپ كەپتۇ. جازا مەيدانى خەلقنىڭ كۆپلۈكىدىن دېڭىزنىڭ دولقۇنىدەك داۋالغۇپ تۇرغۇدەك. كىشىلەر «بۈگۈن ئەجلى پۈتكەن ئەرمىدۇ- ئايالىمدۇ؟» دەپ تىت-تىت بولۇشۇپتۇ. دار تۈۋىدە جاللاتلار ئاخىر-قى منۇتنى كۈتۈپ تەق بوپتۇ.

بىر چاغدا يۈزلىرى يارىلانغان، كىيىملىرى يىرتىلغان زۇلتۇ دار ئالدىغا سۆرەپ ئېلىپ كېلىنىپتۇ. پادىشاھمۇ قوغدىغۇچى نەۋكەرلىرى بىلەن جازا مەيدانىغا ھازىر بوپتۇ ۋە گۇناھكارغا:

— ئۆلۈم ئالدىدا قانداق تەلىپىڭ بولسا ئېيت. ئۇنى چوقۇم ئورۇنداپ بېرىمىز، — دەپتۇ. زۇلتۇ دەرھاللا:
— پادىشاھى ئالەم، ياش تۇرۇپ ئۆلۈپ كېتىدىغان بولدۇم. مەن رازى، بۇنى ئۆزۈمنىڭ شور پېشانىلىقىمىدىن كۆرىمەن. مېنىڭ تەلىپىم: دادامدىن قالغان بىر كۆڭلەك بار ئىدى. ئۇ تەيتىلادىن تىكىلگەن. ئۇ مەن ئۈچۈن بىر-دېنسىر تەۋەررۈك. شۇنى بىر كۆرۈۋېلىپلا ئاندىن ئۆلسەم ئارمىنىم يوق. ئۇ سىزنىڭ ئوردىڭىزدا، سىزنىڭ ئادەملىرىڭىز مەندىن تارتىپ ئالغان. شۇنى ئېلىپ چىقىپ كۆر-سەتكەن بولسىلا، بىرلا قېتىم كۆرۈۋالسام بولىدى، — دەپتۇ. خەلقىئالەم ئالدىدا ئېيتىلغان بۇ نەلەپكە پادىشاھ ھېچنەمە دېيەلمەپتۇ.

خەلق بولسا، نەۋكەرلەرنىڭ توسۇشىغا قارىماي، ئالدىغا ئېتىلىپ تۇرۇپ:

— كۆرسەتسۇن! كۆرسەتسۇن! بەربىر ئۆلۈپ كېتتى-دۇ، — دەپ توختىماي ۋارقىراپتۇ. پادىشاھ شۇ ھامان خەزىنىدارغا ئادەم ئەۋەتىپ «ئوردا ئىچىدىكى شاھلىق خەزىنىمىدە تەيتىلادىن تىكىلگەن كۆڭلەك بولسا دەرھال

ئۇنى تېخىمۇ كۆپ لەشكەر چىقىرىپ تولۇق قورشاپ بولغان ئىكەن. ئىش تامام بولغاندىن كېيىن پادىشاھ زۇلتۇغا يېقىنلاپ كېلىپ سىنچىلاپ قارىسا، ھېلىقى ئالتۇن قاپ-چۇقىنىڭ ئىگىسى شۇ ئىكەن. پادىشاھ «مەن ئۇنىڭدىن بۇ ئاجايىپ خىسلەتلىك كانايىنى ئامال قىلىپ ئېلىۋېلىپ ئۇنى بىراقلا كۆزۈمدىن يوقىتىشىم كېرەك. بولمىسا بۇ مەن بىلەن ئېلىشىدىغاندەك تۇرىدۇ» دەپ نىيىتىنى بۇزۇپتۇ. ھازىرچە خاسىيەتلىك كانايىنى زۇلتۇنىڭ قولىدا بولغاچقا پادىشاھ يەنىلا ھىيلە-مىكىر ئىشلىتىشنى ئويلاپتۇ، چۈنكى كانايىنى چالسا، يەنە لەشكەر چىقىپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ كانايىنىڭ قانداق خىسلىتى بارلىقىنى پادىشاھ بىلمەيدۇ. بۇنى ئۆز ئىگىسىدىن سوراپ، قانداق ئىشلىتىشنى بىلىۋېلىش كېرەكتە. شۇڭلاشقا پادىشاھ زۇلتۇغا يەنە بىر قېتىم ئەلچى ئەۋەتپتۇ. ئەلچى زۇلتۇغا:

— كۆرسەتكەن كارامەتلىرىڭە شاھىمىز قايىلدۇر. سىلىدەك ئادەمنىڭ ئوردىمىزدا تۇرۇپ بېرىشى بىز ئۈچۈن بەختتۇر. شاھىمىز، بىرىنچىدىن، ئۆزلىرىنى ئوردا نەۋكەرلىرىنىڭ باشلىقى قىلىپ ئوردىدا ئېلىپ قالسام، دەيدۇ. ئىككىنچىدىن، شاھىمىز ئۆزلىرىنى كۈيۈغۇل قىلسام، دەيدۇ. بۇنىڭغا نېمە دەيدىلىكىن؟ — دەپ تەزىم بىلەن جاۋاب كۈتۈپ تۇرۇپتۇ. شۇ ئارىدا بىر مۇنچە ئوردا كۈتكۈچىلىرى زۇلتۇنىڭ ئالدىغا كېلىپ:

— قېنى يۈرسىلە، ئوردىدىكى ئالىي مېھمانخانىغا قەدەم تەشرىپ قىلسىلا، — دەپتۇ. زۇلتۇ پادىشاھقا ئىككى قېتىم ئالدىغانلىقىنى يادىغا ئاپتۇ. دە:

— گۇناھىمنى كەچۈرۈشكەيلا، مەن ئوردىغا خاس ئەمەسمەن. ئۇچقان قۇشتەك ئەركىن ئادەممەن، — دەپ ئوردىغا كىرىشكە ئۇنىماپتۇ. پۈتۈن ئوي-پىكرى كانايىنى قولغا چۈشۈرۈشتە قالغان پادىشاھ ئۈچ قۇر بولۇپ قورشاپ كەتكەن لەشكەرگە زۇلتۇنى تۇتۇشقا بۇيرۇق قىپتۇ. زۇلتۇ قانچە قارشىلىق قىلسىمۇ لەشكەرلەر ئۇنى تۇتۇپ باغلاپتۇ. دە، قولىدىكى كانايىنى تارتىۋېلىپ زۇلتۇنى ئەڭ چوڭقۇر زىندانغا تاشلاپتۇ. ناھەق زىندانغا تاشلانغان زۇلتۇ بۇ قېتىم ئۆز جېنىنى قۇتۇلدۇرۇشقا كۆزى يەتمەپتۇ. «ھارام ئۆلىدىغان بولدۇم» دەپ يۈرىكىدىكى غەزەپ ئوت-يالقۇنغا ئايلىنىپتۇ. پادىشاھ زۇلتۇنى ئەلگە ئېرەت قىلىپ، جازا مەيدانىدا دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرمەكچى بوپتۇ. شۇنىڭ بىلەن پادىشاھ ئەلنىڭ ھەممە يېرىگە ،

0
I
I

ئامەت بىلەن قايتىپ كەلدىم. ھەممىنى قايتۇرۇپ كەلدىم، — دەپتۇ. دە، بولۇپ ئۆتكەن ھەممە ئىشلارنى بىر-بىرلەپ سۆزلەپ بېرىپتۇ، ئارقىدىنلا:

— بۇ ئەلدىن باشقا بىر ئەلگە كۆچۈپ كېتەيلى، — دەپتۇ. ئانا-بالا ئىككىسى تۇن يېرىمدا يامەت ئىلىدىن چىقىپ كېتىپتۇ. ئۇلار ئۈچ كېچە-كۈندۈز يول يۈرۈپتۇ. ئاخىر باشقا بىر پادىشاھنىڭ شەھىرىگە يېتىپ كەپتۇ. دە، بىر دەڭگە كېلىپ چۈشۈپتۇ. دەڭچى ياخشى ئادەم بولۇپ، بۇ ئانا-بالا مۇساپىرلارغا كۆپ ياخشىلىق قىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار شەھەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىن، بازار مەيدانىدىن، كۈنگەي تاماندىن ساراي ھەم گۈل-گۈلستان، باغبانلىق جاي-ماكانلارنى ئاپتۇ، ئۇنى ھەشەمەتلىك يېزەپتۇ، ئىشلىرىنى باشلاپتۇ. زۇلۇمدىن قۇتۇلدۇق دەپ جەندى-كۈلانى تاشلاپتۇ. ئىچكىرى-تاشقىرى دۇكانلاردا ئانا كەسپىنى باشلاپتۇ. تاپاۋىتىمۇ مول بوپتۇ. شۇنداق قىلىپ زۇلتۇ بېشىدىن ئىسسىق-سوغۇقلارنى ئۆتكۈزۈپ ئۆز ئەقلىنى تېپىپتۇ. زۇلتۇ بۇ ياسداق ئۆيلەرگە ئانىسىنى ئولتۇرغۇزۇپ ئالدىغا خىزمەتكارنى سېلىپ بېرىپتۇ. جاپا-كەش ئانىنىڭ ئەمدى ھەممە نېمىسى بار بوپتۇ، ئارزۇسى ھەل بوپتۇ، توققۇزى تەل بوپتۇ. باشلىرى ئاقارغان، چىشلىرى سارغايغان، قېزىلىق يېتىپ ماداردىن كەتكەن ئانا ھاياتىنىڭ ئاخىرىدا بولسىمۇ ئوغلى بىلەن جەم بولۇپ بەختىيار ھاياتقا ئېرىشىپتۇ. بۇ، كۈنلەرگە شۇكۈر قىلىپ، خۇشال بولغان بولسىمۇ، ئۇ خۇشاللىق پۈتۈن ئەمەس ئىكەن، چالسى بار ئىكەن، شۇڭلاشقا ئۇ ئوغلىغا:

— يېشىڭ يەتتى بالام، ھالال جۈپتۇڭنى تېپىشىڭ كېرەك، بەخت مۇشۇلا ئەمەس، يەنە ئائىلە-پەرزەنتتۇر، — دەپتۇ. زۇلتۇمۇ ئانىسىغا:

— ئانا، دۈشمەندىن قۇتۇلدۇق. ئىككىنچى قەدەمنى بېسىپ سىزنىڭ ئارزۇيىڭىزنى چوقۇم ئورۇندايمەن، — دەپ ۋەدە بېرىپتۇ ۋە شۇ ھامان چوپان بوۋايىنى ئەسكە ئاپتۇ. دە، شۇ تەرەپكە قاراپ راۋان بوپتۇ.

(ئېيتىپ بەرگۈچى: ھاشىم ئاخۇن، 81 ياش، چالا ساۋات، غۇلجا ناھىيەسىدىن)

توپلىغۇچى: زەينەپ ھاشىم
«ئۈرۈمچى تىيانشان رايون خەلق چۆچەكلىرى» توپلىمىدىن تەييارلاندى.

ئېلىپ كېلىنسۇن!» دەپ ئەمىر قىپتۇ. زۇلتۇننىڭ خاسىيەتلىك كۆڭلىكى جازا مەيدانىغا ئېلىپ كېلىنىپتۇ ۋە «گۇناھكار»غا يىراقتىن كۆرسىتىلىپتۇ. زۇلتۇ كۆڭلىكى تونۇپتۇ. ئۇ شۇنچىلىك خۇشال بوپتۇكى، ئۇنىڭ قەلبىدە ھاياتتىن ئۈمىد پەيدا بوپتۇ. زۇلتۇ يەنە:

— خالايق، بۇ كۆڭلەك دادامدىن قالغان، يېقىنراق تۇرۇپ كۆرۈۋالسام نېمە بولىدۇ، — دەپ كۆز يېشى قىپتۇ. خەلقلەر يەنە:

— يېقىن تۇرۇپ كۆرۈۋالسۇن! ئۆلۈپ كېتىدۇ ئەمەسمۇ! — دەپ قاتتىق ۋارقىرىشىپتۇ. بۇ كۆڭلەكنە قانداق خۇسۇسىيەت بارلىقىنى بىلمەيدىغان پادىشاھ:

— بوپتۇ كۆرۈۋالسۇن، — دەپتۇ. نەۋكەرلەر كۆڭلەكنى زۇلتۇننىڭ ئالدىغا ئەكەپتۇ. زۇلتۇ توختىماي يالۋۇرۇپ:

— قوللىرىم بىلەن تۇتۇپ، باش-كۆزلىرىمگە سۈركەپ ئالايچۇ؟ — دەپتۇكى، زۇلتۇننىڭ مەيلىگە قويۇپ بېرىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن زۇلتۇ كۆڭلىكىنى باش-كۆزىگە سۈركەپ بولۇپ چاققانلىق بىلەن كىيىپتۇ. دە،

غايىب بوپتۇ. جازا مەيدانىدىكى خەلق ھەيرانلىقتا ئاسمانغا قارىشىپتۇ ھەم «خۇدا ئۆز قۇدرىتى بىلەن بۇ گۇناھسىز بىچارىنى ئاسمانغا ئېلىپ چىقىپ كەتكەن بولسا كېرەك» دېيىشىپتۇ ۋە توپنىڭ ئىچىدىن «ياخشى بولدى!» دېگەن ئاۋازلار كۆككە كۆتۈرۈلۈپتۇ. پادىشاھ ۋە ئۇنىڭ ئەمەلدارلىرى قارىسا، دار ئالدىدىكى گۇناھكار ھېچ يەردە يوق. تۇنجى قېتىم ئالدىغان پادىشاھ: «دۇنيادا مۇنداقمۇ ئىشلار بولىدىكەن؟! پادىشاھ تۇرۇپ ئالدىغانلىقىم ئۈچۈن سۆز-چۆچەككە قالىدىغان بولدۇم» دەپ يەرگە كېرىپ كەتكۈدەك بوپتۇ. قان پۇراپ تۇرغان جاللاتلار خۇماردىن چىقالماي ئاچچىقىدا يېنىدىكى ئۆز ئادەملىرىنى ئۆلتۈرۈۋەتكىلى تاس-تاسلا قاپتۇ. ئۇلار شۇ تەرىقىدە قېلىۋەرسۇن، بىز ئەمدى زۇلتۇغا كېلەيلى:

زۇلتۇ ئۇدۇل ئالتۇن سارايغا قاراپ مېڭىپتۇ. پادىشاھنىڭ خاس ھۇجرىسىغا كىرىپ قارىسا، تامدا ئالتۇن قاپچۇق ئېسىقلىق تۇرغۇدەك، ئۇنى دەرھال ئاپتۇ. ئاندىن نەۋكەرلەر باشلىقلىرى تۇرىدىغان ئۆيدىن كانايىنى ئاپتۇ. دە، سارايدىن چىقىپ، ئۆز ئۆيىگە قاراپ ئۇچۇپتۇ.

ئۆيىگە كېلىپ دەرۋازا قېچىپتۇ ۋە خۇشاللىق بىلەن:

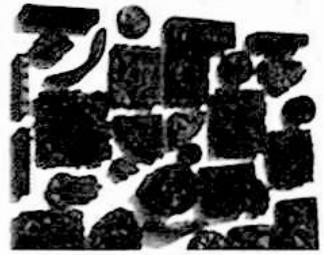
— ئانا، بۇ قېتىم ماڭا ئامەت تىلىگەن ئىدىڭ،

ئۇيغۇرلاردا بوياقچىلىق

رەڭگە ئۆزگەرتىلىشى كېرەك. بىزنىڭ بۇ ماقالەمىزدە نەزەردە تۇتۇلىدىغان بوياقلار ئاساسلىقى رەڭلىك ئۆسۈملۈك پىگمېنتلىرى ۋە رەڭلىك مىنىرال بولۇپ، قىسمەن رەڭسىز ماددىلار بولىدۇ. بۇ رەڭسىز ماددىلار مەلۇم بىر خىل بوياقنىڭ رەڭلىنىشىنى ئارتتۇرۇش رولىغا ئىگە. مەسىلەن، زەمچە، سۇدا، ئاشتۇ-زى قاتارلىق ماددىلارنىڭ ئۆزىنىڭ رەڭگى بولمىغىنى بىلەن ئۇلار بوياقلارغا قوشۇلسا بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ئارتتۇرۇش رولىغا ئىگە.

خىمىيە تارىخى ماتېرىياللىرىدىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا ئۇيغۇرلار يېڭى تاش قورال دەۋرىدىلا بوياقچىلىق ئىشلىرىدىن خەۋەر بار ئىدى. ئەڭ ئىپتىدائىي بوياقچىلىق ساپال قاچىلارنى سىرلاش ياكى قەدىمكى كىشىلەر ئۆزلىرىنى ئۆز كۈشەندىلىرى (مەسىلەن، پاشا، چۈن، كۆكۈيۈن، ھەرە، چايان ۋە ھەر خىل ھاشاراتلار، ياۋايى ھايۋانلار) نىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلاش ئۈچۈن بەدىنىنى ھەر خىل پاتقاق (ئاق، كۆك، قىزىل سېغىز) لاردا بوياشتىن باشلانغان بولۇشى مۇمكىن دەپ قاراشقا بولىدۇ. ئۇلار ئوۋچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ يۈرگەن مەزگىللەردە، قوي، تۆگە بۇغلىرى، ياۋا چىگە (دولان چىگىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ، رەڭگى سېرىق، تالاسى قىسقا، ئەمما چىڭ بولىدۇ)، يىكەن، قومۇش قاتارلىق تەبىئىي تالالاردىن توقۇغان رەخت، بورا، سېلىنچىلىرىنى گۈل كۆردىن ئىشلىتىپ توقۇشتىن، ئۆزلىرى ياخشى كۆردىدىغان ھايۋانلار، مېۋىلەر ۋە تەبىئەت مەنزىرىلىرىنى ئاستا-ئاستا توقۇمچىلىققا سۆرەپ كىرىشى ھارپىسىدا ئۆسۈملۈك ۋە مىنىرال بوياقلارمۇ باي-قىلىشقا باشلىغان، زادى قايسى خىل بوياقلار بۇرۇنراق بايقالغانلىقى توغرىسىدا ھازىرچە بىز ئۆزۈپ ئېيتقىدەك ماتېرىيال ئاساسىمىز يوق.

چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى بىر قەدەر ئۇزاق بولغان ئەنئەنىۋى ھۈنەرلىرىنىڭ بىرى. تېرە ئاشلاش، تېرنى ئەيىلەپ ئاقارتىش، تېرنى قۇيىقاسزىلاندۇرۇپ كۆن-خۇرۇم ئىشلەش، ئۇلارنى بوياش كۆن-خۇرۇم بوياقچىلىقنىڭ مەيدانغا

مامۇت قۇربان

بوياق كەڭ مەنىدىكى ئاتالغۇ بولۇپ، ئۇ توقۇلمىلار، گەزلىمىلەر، كۆن-خۇرۇملارنى بويىدىغان بوياقلارنى كۆرسىتىپ قالماستىن، يەنە پەرداز بۇيۇملىرى ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان بوياقلار (مەسىلەن، چاچ، تىرناق، قاش، لەۋ، مەڭز بوياقلىرى)، رەسسام، سىرچىلىق ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان بوياقلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەلۇم بىر خىل بوياق مەلۇم شارائىتتا رەڭلىك بولۇشىمۇ ياكى رەڭسىز بولۇشىمۇ مۇمكىن. ئەمما بوياق بولۇشىدىكى ئالدىنقى شەرت بويىلىدىغان نەرسىنىڭ رەڭگى مەلۇم بىر

ئۆزلىرى ئىشلىگەن بويىچىلىرى يىپەك يولىدىكى ھەر بىر بازار ۋە ئۆتەڭلەردە بازار تاپقاندى، بىز بويىچىلىرىنى ئۆز ئىچىدىن ئۆسۈملۈك بويىچىلىرى، مېنېرال بويىچىلىرى ۋە ھايۋانلاردىن ئېلىنغان بويىچىلىرى دەپ ئۈچ تۈرگە بۆلۈمىز.

1. ئۆسۈملۈك بويىچىلىرى

ئەڭ ئىپتىدائىي ئۆسۈملۈك بويىچىلىرىدىن گۈلسۈ-رۇخ، زاراڭزا چېچىكى، قارىگۈل، قارا ئۈجمە، يۇلغۇن چېچىكى، خېنە، ئوسما، شاتارىي، ئەڭلىك ئوت، مارال قۇلاق بار. بۇ خىل بويىچىلىرى ئىچىدە ئىشلىتىلىش تارىخى بىر قەدەر ئۇزاق بولغىنى زاراڭزا چېچىكى بولۇپ، ئۇنىڭدىن تازىلاپ ئېلىنغان ئۇيا ياكى مايلىق بويىچىلىرى بار. زارلاردا كارمىن بويىقى نامىدا سېتىلاتتى. ئاتا ماكانى مىسىر بولۇپ، مىلادىدىن بۇرۇنقى 4-، 5- ئەسىرلەردە ھازىرقى شىنجاڭدىمۇ ئېلىنىدىغان بولغان، گۈلسۈرۈخ، قارىگۈللەرنىڭ ئاتا ماكانى ھازىرقى شىنجاڭ ئىدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ قايسى زامانلاردىن بېرى بۇ خىل گۈللەرنى بويىچىلىرى ئورنىدا ئىشلىتىشكە باشلىغانلىقى توغرىدا سىدا، ھازىرغىچە مەلۇم بولغان ئارخېئولوگىيەلىك قېزىلمىلەردىكى ئەڭ ئىپتىدائىي رەڭلىك يۇڭ توقۇلمىلارنىڭ يىل دەۋرىنى بېكىتىشكە ئاساسلانغاندا ئۆسۈملۈكتىن بويىچىلىرى ئېلىش يېڭى تاش قوراللار دەۋرىدە باشلانغان بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، كىروران، نىيەدىكى خارابىلەردىن قېزىۋېلىنغان رەڭلىك توقۇلمىلاردىكى بويىچىلىرى رەڭلىكىنىڭ شۇنچە ئۇزاق زامانلاردىن بېرى رەڭلىكىنى ئۆزگەرتىمەي ساقلىنىپ قېلىشى، بۇ خىل بويىچىلىرىنىڭ ئۇزاق تارىخى جەريانى بېسىپ ئۆتكەندىلا مۇكەممەللىنىش دەۋرىگە كىرىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

گىرىك ھىندى پارس مەدەنىيىتى ئۆزئارا ئۇچرىشىپ تۇرىدىغان قارا قۇرۇمنىڭ شەرقىدىكى ھەر بىر ئۆتكەللەر-دە ئۇيغۇرلارنىڭ بويىچىلىق تېخنىكىسى مىلادىدىن بۇرۇنقى 1600-، 1800- يىللاردا ئومۇملىشىش تارىخىنى بېشىدىن كەچۈرگەن. دەل شۇ مەزگىللەردە داڭلىق بولغان نىل ① بويىچىلىق (تۆمۈر كۆك بويىچىلىق) يىپەك يولى سودىسى ئارقىلىق تارىم ۋادىسىغا كىرگەندىن كېيىن، خوتەن، يەكەن، كۇچا تەرەپلەرنىڭ بويىچىلىق ئىشلىرى تېز-را-ۋاجلىنىشقا باشلىدى. بۇ خىل بويىچىلىق يارقىنلىقى، چىداملىق-

كېلىشىدە تۈرتكىلىك رول ئوينىدى. يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بېرى ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيەلىك قېزىش ئارقىلىق تېپىۋېلىنغان تارىخى ئەڭ ئۇزاق بولغان خوتەن گىلىمى، خوتەن ئەتىلىسى، تەڭلىمات (گۈللۈك كىگىز)، شىرماق ۋە بورىلارغا ھەر خىل گۈللەر، ئۈزۈم، تاغ-دەريالار، شارقاتما، ھەسەن-ھۈسەن، قۇياش، ئاي، ئورمان ۋە ھەر خىل ھايۋانلارنىڭ سۈرەتلەرنى چۈشۈرۈپ توقۇش مىلادىدىن خېلى بۇرۇنلا مەۋجۇت ئىدى. كەنلىكىنى ئىسپاتلىدى.

تارىم بوستانلىقىدىكى ھەر خىل گۈل-گىياھلار، تەڭرىتاغلىرىدىكى ھەر خىل مەدەن بويىچىلىرى ئۇيغۇرلار-نىڭ رەڭ ئېلىش مەنبەسىنى كۆپەيتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار مىلادىدىن خېلى بۇرۇنلا قىزىل، كۆك، زەڭگەر، سېرىق، يېشىل، سۆسۈن، ئاق قاتارلىق يەتتە خىل رەڭنى بايقاپ ۋە ئۇلارنى ئېلىپ ئۆزئارا مۇۋاپىق تەڭشەپ نۇر-غۇنلىغان رەڭ تۈرلىرىنى كەشىپ قىلدى.

ئۇيغۇرلار تاكى ھازىرغىچە ئۆزلىرى ياخشى كۆرىدىغان رەڭ تۈرلىرىنى سېغىنىش ۋە چوقۇنۇش يۈزىدىن قىزىلنىڭ ئىسمىنى گۈل ۋە رەڭلەرگە ئوخشىتىپ، گۈل ۋە رەڭلەرنىڭ نامىدا ئاتاپ كەلگەن. مەسىلەن، تاجىگۈل، گۈلسۈرۈخ، لەلىخان (لەيلىگۈل)، ئانارگۈل، گۈلنار، يە-سىمەنگۈل، غۇنچىگۈل، زەپەرگۈل (گۈلزەپەر)، ئالتۇن-گۈل قاتارلىق گۈل نامىدا ئاتالغان ئىسىملار بۇنىڭ ئەمە-لىي مەسالى.

ئۇيغۇرلار ئۆزلىرى توقۇغان رەخت، گەزلىملىرىنى ئۆزلىرى ياشاۋاتقان مۇھىتقا ماسلاشتۇرۇپ بويىچىلىرىنى ھۈنەر-لىرىگەمۇ پۇختا ئىدى. ئۇلار ھەر خىل بويىچىلىرىنى ئاساسەن ئۆزلىرىدىكى خام ئەشيا مەنبەسىگە قاراپ ئۆزلىرى ئىشلەپ-چىقىراتتى. شۇڭا بويىچىلىرى يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇش بىلەن بىللە تۈرلىرىمۇ كۆپ ئىدى. ئۆسۈملۈكتىن تازىلاپ ئالغان بويىچىلىرى بىلەن مەدەنلەردىن تازىلاپ ئالغان بويىچىلىرىنى بەلگىلىك نىسبەتتە ئارىلاشتۇرۇپ تەييار-لىغان بويىچىلىرىنىڭ رەڭلىنىش ئىقتىدارى ياخشى بولۇپلا قالماي ئۆمرىمۇ ئۇزاق ئىدى. ئۇنداق بولۇشى ئۆسۈملۈك پىگمېنتلىرى مەدەن بويىچىلىرىدا ئېرىپ ئۆمرى ئۇزاق بولغان بويىچىلىرىنى ھاسىل قىلغانلىقىدا ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ

① ھىندى — سانسكىرت تىلىدا بويىچىلىق، غەربىي ياۋروپا تىلىدا ئىندىگو (Indigo) — ھىندىستان بويىچىلىق دېگەن مەنىدە بولۇپ، بۇ خىل بويىچىلىق ئاتا ماكانى مىسىر بولۇشى مۇمكىن.

IRAS

ئىگىلىگەن بولۇپ، بۇنىڭدا ھازىرقى زامان بويىچە ئىشلەش تېخنىكىسىنىڭ ئاساسى بار ئىدى.

ئۇيغۇر بويىچىلار قارىگۈلنىڭ ئۆزىنى ساپ قارا رەڭلىك بويىچە سۈپىتىدە ئىشلىتىپ كۆن-خۇرۇملارنى، يىپلارنى بويىچە كەلگەن بولۇپ، قارىگۈل موزدۇزلارنىڭ ئەڭ ياقتۇرۇپ ئىشلىتىدىغان زەھەرسىز بويىچە بولۇپ ھىم-سابلىنىدۇ. سەھەرلىرىمىزدا تاكى ھازىرغىچە قارىگۈلنى تېرىپ، كۈزدە ئۈزۈۋېلىپ، قۇرۇتۇپ ئىشلىتىش ئالدىدا ئۈچ، تۆت سائەت ئىلمان سۇغا چىلاپ يۇمشىتىپ ئاياغ مايلاندىغان ئەھۋاللار ئۇچراپ تۇرىدۇ. بۇ خىل گۈل يەر شارائىتىغا قاراپ ئاق، سۆسۈن، جىگەر رەڭدە ئېچىلىدۇ. ھان تۈرلىرى كۆپرەك ئۇچرايدۇ. جەنۇبىي رايونلاردا قېنىق يېشىل رەڭدە ئېچىلىدۇ، ئاياغقا سۈرگەن ھامان يېشىل رەڭ ھاۋادا ئوكسىدلىنىپ قارا رەڭگە ئۆزگىرىدۇ. قارا گۈلنىڭ كۈكۈننى جىگدە يېلىمى بىلەن بەلگىلىك نىسبەتتە ئارىلاشتۇرۇپ چاچ بويىچە قىلىشقىمۇ بولىدۇ.

داغلىق قەشقەر چەككىنى يۇلغۇن ئۇرۇقى، ياغاقنىڭ كۆك پوستى، كۈيە (قۇرۇم) لەرنىڭ كۈكۈنلىرىنى بەلگىلىك نىسبەتتە ئارىلاشتۇرۇپ تەييارلانغان قارا رەڭلىك بويىچە بويىلاتتى، ھازىرقى زامان خىمىيە تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا بۇ خىل بويىچە تەركىبىدە تاننىن بىلەن قارا رەڭلىك پىگ-مېنتىنىڭ كۆپلۈكىنى ئىسپاتلىدى.

2. مەدەن بويىچىلار

مەدەن بويىچىلار مېنېرال بويىچىلار دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپ ساندىكىلىرى رەڭلىك بولغان ئاد-مۇرگانىك ماددىلار بولۇپ، ناھايىتى ئاز ساندىكىلىرىلا رەڭلىنىش شارائىتىنى ياخشىلاشقا ياردەم بولغان كىسلاتا-لىق ياكى رەڭسىز ئانتورگانىك ماددىلاردىن ئىبارەت.

مېنېرال بويىچىلار تەڭرىتاغلىرىنىڭ ھەممە يەرلىرىدە ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، كۇچادىن قىزىلتاش بويىچە، توقسۇن كۈمۈش تاغلىرىدىن گىرافىت، كۇچادىن نۇشۇدۇر چىقسا، قارا شەھەردىن قارا شەھەر تۈزى، تۇرپاندىن گىلاۋىر تۈزى، كۈنەس تاغلىرىدىن ھەر خىل مىس رۇدىلىرى (كۆك رەڭلىك)، كەلپىننىڭ شىمالىدىكى تاقىر تاغلاردىن بور توپىسى، سىڭىر تاش، كوئېنلۇن تاغلىرىدىن سۈرمە، گېل، زاك چىقىدۇ. كائۇلىن توپىسى، سېغىزلار جەنۇبىي

لىقى، پاساھەتلىكلىكى، شۇنداقلا تەننەرخىنىڭ يۇقىرىلىقى بىلەن داغلىق بار ئىدى. بۇ خىل ھالەت يەرلىك رەڭچى ئۈستىلەر، بويىچىلار ئوتتۇرىسىدا كەسكىن رىقابەت پەيدا قىلدى. نەتىجىدە يۇرتىمىزدا يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە بويىچە تۈرلىرى كۆپىيىپ، يەرلىك خەلقنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر رەڭچى ئۈستىلەر ۋە بويىچىلار ئانار پوستى، قارىگۈل، گۈلسۈ-رۇخ، زاراڭزا چېچىكى، يۇلغۇن چېچىكى، مارال قۇلاق، خېنە، زەيچىۋە، ئەڭلىك ئوت، شاتارىي، قاراغات، زېرىق، قارا ئۈجمە، ئازغان ئۇرۇقى، ئوسما، كاسپىن دەرەخ پوستى، ياغاق كۆك پوستى، پىياز پوستى، تېرەك پورى، تۇخۇمەك گۈلى، شاپتۇل چېچىكى، ئۆرۈك قوۋزىقى قا-تارلىق ئۆسۈملۈك بويىچىلىرىدىن پايدىلىنىپ يەرلىك ئالا-ھىدىلىككە ئىگە رەڭلەرنى كەشىپ قىلدى. مىلادىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە سۇداندىن ئېلىپ كىرىلدىغان ئۆلەن (رويان-ئالزىزىن) مۇ دىيارىمىزنىڭ بويىچىلىقى ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىدا تۈرتكىلىك رول ئوينىدى. شۇنىڭ بىلەن مەيلى كۆن-خۇرۇم بويىچىلىقى ياكى ماتا، كاناپ، يىپەك بويىچىلىقى بولسۇن، بويىچە تۈرلىرىدە يې-ئىلىنىش يۈز بېرىپ بويىچىلىق تېخنىكىسى ئاستا-ئاستا ئۆسۈپ باردى ۋە مۇكەممەللەندى.

قەدىمكى ئۇيغۇر ئەجدادلىرىمىز ئەينى ۋاقىتتا بويىچە-لارنى توشۇش، ساقلاش، ئىشلىتىشكە قولايلىق بولۇشنى نەزەردە تۇتۇپ زاراڭزا چېچىكى، گۈلسۈرۇخ، خېنە، ئوسما، قارىگۈل قاتارلىق بويىچە تۈرلىرىنى يەنجىپ، كۈكۈن ھالىتىگە كەلتۈرۈپ ئۆزئارا مەلۇم نىسبەتتە تەڭشەپ، ئۇلارغا قارىغاي يىلىمى (دېئورقاي)، ئۈزۈم سىركىسى، جىگدە يېلىمى، لىمۇن شەرىپىتى قاتارلىق ماد-دىلاردىن مەلۇم نىسبەتتە قوشۇپ نۆكچە بويىچىلارنى ئىش-لەپچىقىرىپ، رەڭ شەكىلدە تېخنىكىلىق يېڭىلاش ئېلىپ بېرىپ بويىچىلىق ئىشلىرىنىڭ ئومۇملىشىشى ئۈچۈن تۈرتكىلىك رول ئوينىدى. زاراڭزا چېچىكى بىلەن گۈلسۈ-رۇختىن «ئۇيا ۋە لەۋ سۇرۇخ» لارنى ئىشلەپچىقاردى. ئۇلار تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ قىزىل رەڭلىك تاش كۈكۈنى بىلەن ئانار پوستى كۈكۈننى بەلگىلىك نىسبەتتە ئارىلاش-تۇرۇپ قارا رەڭلىك چاچ بويىچى ② ئىشلەش ھۈنەرلىرىنى

② ئانار پوستىدىكى تاننىن (ئاشلىغۇچى ماددا) تۆمۈر بىلەن بىرىكىپ تۇم قارا رەڭگە ئۆزگىرىپ، قارا رەڭلىك بويىچە ھاسىل قىلىدۇ.

شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىدە ئۇچرايدۇ.

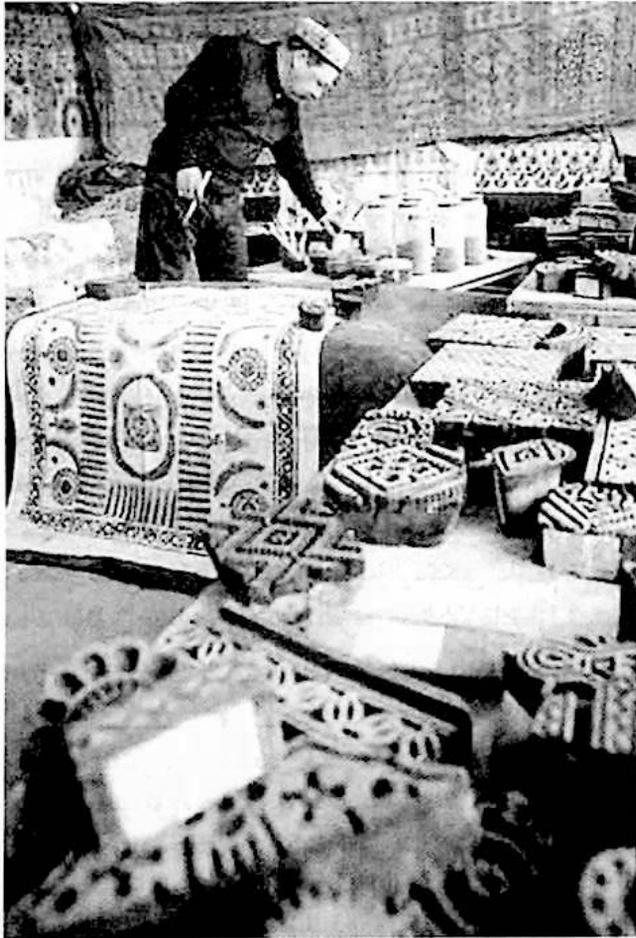
رۇنلا مېنېرال بويىقلار بىلەن ئۆسۈملۈك بويىقلىرىنى مەلۇم نىسبەتتە ئارىلاشتۇرۇپ ئۆگمەس ۋە ئۆچمەس رەڭلەرنى كەشىپ قىلغان. ئۇلار ھەرقانداق ئۆسۈملۈك بويىقىغا زەمچە، سۇدا، ئاشتۇزى قاتارلىق مېنېرال ماددىلارنى قوشۇپ ئۇ خىل بويىقلارنىڭ رەڭلىنىش ئىقتىدارىنى ئاشۇرۇپلا قالماي، يەنە رەڭ تۈرلىرىنى ئاستا-ئاستا كۆپەيتىپ باردى. ئۆسۈملۈكلەردىن تازىلاپ ئېلىنغان بويىقلار كىسلاتالىق (ياكى ئىشقارلىق) ئىپادىلەيدىغان مېنېرال ماددىلاردا (ياكى بويىقلاردا) ياخشى ئېرىپلا قالماي، يەنە يارقىن، پاساھەتلىك رەڭلەرنى ھاسىل قىلغۇچقا بۇنداق رەڭلەر بازار رىقابىتىنى ئاشۇرۇۋەتكەندى. بۇ خىل بويىقلار ھاۋادا ئاسان ئۆگمەيدىغان، تەركىبى تۇراقلىق بولغاچقا، بۇ خىل بويىقلار بىلەن بويالغان توقۇلمىلارنىڭ رەڭگى شۇنچە ئۇزاق زامانلاردىن بېرى ئۆزگەرمەي ساقلىنىپ قالالدى. بەزى ئۆسۈملۈك بويىقلىرىغا كىنوۋار، زاك، گېل، زەرنىخ قوشۇپ تەييارلانغانلىقى ئۈچۈن، بۇ خىل بويىقتا بويالغان توقۇلما بۇيۇملارغا ئاسانلىقچە

ئۇيغۇرلار ئەينى ۋاقىتتا ئەڭ كۆپ ئىشلىتىدىغان مېنېرال بويىقلاردىن مىس يېشىلى (ئوت تاش دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، كۆكناش (مىس سۇلفات)، تۇز تېشى (مىس ئاساسلىق كاربونات)، گېل (ماگنىي سىلىكات، كائۇلن توپىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، زەمچە (كالىي ئاليۇمىن سۇلفات)، يېشىل زەمچە (قارا شەھەر تۇزى دەپمۇ ئاتىلىدۇ). ئاساسلىق تەرەپى كىيى تۆمۈر II سۇلفات)، سىڭىر تاش (ئاق رەڭلىك، كالىتسىي سۇلفات)، زاك (مانگان IV ئوكسىدى، جىگەررەڭ ياكى قارا رەڭدە)، نۇشۇدۇر (ئامموني خىلورىت)، گىرا-فىت، سۈرمە (ستىنىي ئوكسىد)، قوغۇشۇن ئېقى (قوغۇشۇن ئۇيا دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، قوغۇشۇن ئاساسلىق كاربونات، مەدەستەن (قوغۇشۇن ئوكسىد)، دانىكا (بوراكس)، زانكار (مىس دىنتى، مىس خىلورىت)، كىنوۋار (سىر سۇرۇخ، سىماب سۇلفىد، بۇنىڭ قارا ۋە قىزىل رەڭلىك ئىككى خىلى بار)، ئەركەك زەرنىخ (ئاساسلىق خىمىيەۋى تەركەپى: As_2O_3)، چىشى زەرنىخ (ئاساسلىق خىمىيەۋى تەركەپى: As_2O_3)، قىزىل توپا (قىزىل رەڭلىك تۆمۈر رۇدىلىرى)، ئاق، كۆك سېغىز، كالىتسىي فىتورىد (فىلورىد، سارغۇچ بىنەپشە رەڭلىك تاش بويىق، CaF_2)، سۇدا (ئاتىرىي ھىدرو كاربونات) قاتارلىق مەدەن بويىقلار يۇرتىمىزنىڭ بويىقچىلىق، سىرچىلىق، رەسسامچىلىق ئىشلىرىدا زور رول ئوينىغان ئىدى.

سېرىق زەرنىخ (ئاساسلىق خىمىيەۋى تەركىبى: As_2S_3) مىلادىدىن كېيىنكى 5-ئەسىرلەردە ھازىرقى شىنجاڭدىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ئېلىپ بېرىلىپ سېتىلىشقا باشلىغان بولۇپ، ئۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە «كۆڭۈلۈن سېرىق» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر ئىدى. مەدەن بويىقلارنىڭ تۈرلىرىنىڭ كۆپىيىشى بويىقچىلىق ساھەسىدە راۋاجلىنىشىنى پەيدا قىلىپلا قالماي، يەنە مېمارچىلىق جەھەتلەردە مۇزور يۈكسىلىشىنى پەيدا قىلدى. قوشنا ئەللەر ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ بويىقچىلىق ئىشلىرىغا زور تەسىرلەرنى كۆرسەتتى. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن چىقىدىغان نامى بولغان بىر قىسىم بويىقلار دىيارىمىزغا ئېلىپ كېلىنىپ، دىيارىمىزنىڭ بويىقچىلىق ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن بەلگىلىك تەسىرلەرنى كۆرسەتكەندى.

ئۇزاق مەزگىللىك بويىقچىلىق ئىشلىرىنى بېشىدىن كەچۈرگەن ئۇيغۇر ئەجدادلىرىمىز مىلادىدىن خېلى بۇ.

MIRAS

لارنى ھەمدە شىلاڭ قۇرتىدىن ئېلىنغان قارا رەڭلىك بو-
ياقلارنى بەلگىلىك نىسبەتتە ئارىلاشتۇرۇپ بىرىنچىدىن،
بويىقلارنىڭ يارقىن، پىساھەتلىكلىكىنى ياخشىلىسا، ئىككىن-
چىدىن، بويىقلارنىڭ رەڭلىنىشى، رەڭلەندۈرۈش ئۆمرىنى
ئۇزارتقان. شۇڭا ئەجدادلىرىمىز ياسىغان بويىقلار ئاساد-
لىقىچە ئۇڭۇپ كەتمەيتتى. ئۇلار بويىق ئۈچۈن تۇخۇمەك
گۈلى، زاك، زەمچە، گېل، ئانار پوستى، ياڭاقنىڭ كۆك
پوستى، ياڭاق مېغىز پاسىلى، يۇلغۇن چېچىكى، رويان،
تۆمۈر دىتى (قىزىل تۆمۈر)، ئۆرۈك قوۋزىقى، ئۆت-
چۆپ كۈللىرىدىن پايدىلىنىپ ھەر خىل رەڭلەرنى تەييار-
لاپلا قالماي، يەنە بۇ خىل رەڭلەرنىڭ ئاچ، توق خىللىرى-
نىمۇ كەشىپ قىلغان. رەڭچىلەر ھەرگىزمۇ بىر خىللا ئۆ-
سۈملۈك ياكى بىر مەدەندىن بويىق ياسىمايتتى، بىر-بىر-
نى قىسمەن ئارىلاشتۇرماي قويمايتتى.

ئۇيغۇر رەڭچى ئۇستىلار يۇلغۇن چېچىكى بىلەن
زەمچە، خېنە بىلەن زەمچىلەرنى، زەمچىۋە بىلەن خېنىنى
يانچىپ قۇرۇق ھالەتتە بەلگىلىك نىسبەتتە ئارىلاشتۇرۇپ،
ھەر خىل رەڭدىكى رەڭلەرنى تەييارلىغان. مەسىلەن، ئۆي-
غۇرلار خېنىنىڭ زەمچە بار شارائىتتا يارقىن رەڭلىك
چۆكمە ھاسىل قىلىپ ئاسانلىقىچە ئۆچمەيدىغانلىقىنى بايق-
غان. بازارلاردا سېتىلۋاتقان ناجۇ خېنە تەركىبىدە زەمچە
بارلىقى ئىسپاتلاندى. ئۇيغۇرلار ھېلىمۇ ئۆيلىرىدە ھەر
خىل كىيىملىرىنى بويىغان ۋاقىتتا رەڭگە ئازراق ئاشتۇرۇشى
ياكى سۇدا سېلىشىمۇ ئەنە شۇ قائىدىگە ئاساسلانغان.
گەرچە بەزى مەدەن بويىقلار مەسىلەن، قىزىل تۆمۈر رۇ-
دىسى، زاك، گېل، گەج قاتارلىقلار ئەسلىدە سۇدا ياخشى
ئېرىمىسىمۇ، لېكىن ئۆسۈملۈك پىگمېنتلىرى بار شارائىتتا
دەرھال ئېرىپ ئۆگمەس بويىقلارنى ھاسىل قىلىپ نۇرغا
چىداملىق بويىققا ئايلىنىدۇ. كۇچا مىڭئۆيلىرىدىكى رەسىم-
لەر، تۇرپان سىڭگىم مىڭئۆيلىرىدىكى رەسىملەرگە ئىشلەت-
كەن بويىقلارنىڭ 1300 يىلغا يېقىن مەزگىلدە ئۆزگەرمەي
ساقلىنىپ قالالىشى ئۇ خىل بويىقلارنىڭ تەركىبىدە مېنىرال
ماددىلار مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. شۇنى مۇئەي-
يەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇكى، ئۇيغۇرلارنىڭ بويىق تۈرلىرىگە
لېمۇن شەربىتى، قوغۇن شىرنىسى، ئۇزۇم سىركىسى قاتار-
لىق ماددىلارنى قوشۇپ بويىقنىڭ يېپىشىش ئىقتىدارىنى
ياخشىلاشنى ئۇلار ئۆزلىرى كەشىپ قىلغانىدى.

ھەر خىل گەزلىمىلەرنى بويىش تېخنىكىسى ئىچىدە
يىپەك بويىقچىلىقى بىر خىل نازۇك، تېخنىك تەلەپ قىلىدۇ.

غان بىر تۈر ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا يىپەك بويىقچىلىقى يۇق-
رى تېخنىكىلىق ھۈنەر تەلەپ قىلاتتى. ئەگەر بىز ئۇيغۇر
ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى توقۇمىچىلىقى بىلەن بويىق-
چىلىق تېخنىكىسىنى بىر قەدەر تەپسىلىي تەتقىق قىلالساق
ئىدۇق، ئۇ ھالدا ئۇيغۇرلارنىڭ بويىقچىلىق ساھەسىدىكى
مەدەنىيىتىنى دۇنياغا تونۇتقان بولار ئىدۇق. ۋە ھالەنكى
بويىقچىلىق توغرىسىدا مۇشۇ يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك
مەزگىل ئىچىدە قولغا ئالغۇدەك يازما ماتېرىيالنىڭ بول-
ماسلىقى ئادەمنى يەنىلا ئۇزاق مەزگىل غەپلەتتە قويدۇ.

ئۇيغۇرلاردىكى بويىقچىلىق تېخنىكىسى خۇددى ئىچى-
تىشى تېخنىكىسىغا ئوخشاش مىلادىدىن خېلى بۇرۇنلا ئو-
مۇلىشىش دەۋرىنى بېشىدىن كەچۈرگەنىدى. ئانىلىرىمىز
ھېيت - بايراملاردا پىشۇرۇلىدىغان تۇخۇملار ياكى بازارغا
سالدىغان تۇخۇملارنى ھېلىمۇ پىياز پوستى، دەرەخ
پورى، قارىگۈل، گۈلسۈرۈخ قاتارلىقلار بىلەن بىرگە قاينى-
تىپ، رەڭگارەڭ بويىش بىلەن خېرىدارلىقنى ئاشۇرۇپ
سېتىش، كۆن - خۇرۇملارنى قارىگۈلدە بويىش بىلەن
يېڭىلا، كۆركەم تۈسكە كىرگۈزۈش داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

4. رەسىمچىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان بويىقلار ۋە رەسىمچىلىق

قىياتاش رەسىملىرى ئەڭ ئىپتىدائىي رەسىمچىلىق-
نىڭ ئىپادىسى بولۇپ، قىياتاشلارغا چېكىپ رەسىم سىزىش
بىلەن ھەر خىل بويىقلاردا ئوبرازلىق رەسىم سىزىش ئۇ-
سۇلدا مەلۇم باغلىنىشلىق بولسىمۇ، لېكىن ھەر خىل بو-
ياقلار بىلەن رەسىم سىزىپ، شەيئىلەرنى ئەينەن سۈرەت-
لەپ بېرىش يۇقىرى دەرىجىدە ھۈنەر - سەنئەت تەلەپ
قىلاتتى. ئۇزاق زامانلاردىن بېرى بويىقچىلىق بىلەن شۇ-
غۇللانغان ئۇيغۇرلارنىڭ مىلادىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرى-
دە رەسىم سىزىش ئۇسۇلىنى بىلگەن بولسىمۇ، لېكىن
ئۇلار قەيەردىن ئۆگەنگەن دېگەن مەسىلىلەرگە جاۋاب بې-
رىشتە تەتقىقات ماتېرىياللىرىمىز تېخىچە يېتەرسىز بولس-
مۇ، لېكىن بىز بەزى ئارخېئولوگىيەلىك قېزىلمىلارنىڭ يىل
دەرۋىگە ئاساسەن، يۇرتىمىزدا رەسىمچىلىق مىلادىدىن
ئىلگىرىكى 1- ئەسىرلەردە باشلانغانلىقىنى بىلەلەيمىز.

قوغۇشۇن ئېقى خوتەن تاغلىرىدىن چىقىدىغان ئاق
رەڭلىك مەدەن بويىق بولغاچقا، تارىخنامىلەرگە «غۇز ئۆي-
سى» دەپ خاتىرىلەنگەن. ئۇ رەسىمچىلىك ۋە بويىقچىلىقنىڭ
ئاساسلىق بويىقى بولۇپ، ئۇنىڭ ئاق رەڭگىنى ھەرقانداق
بويىق يۇتۇپ كېتەلمەيدۇ. ئەمما بۇ خىل بويىق ھاۋادىكى

IR A

سەرچىلىق مەنئى مەدەنىيەت يۈكسەلگەنلىكىنىڭ ئىندىكىسى بولۇپ، مەھارچىلىقنىڭ ئەڭ ئەلا شەكلى. تەبىئىي سەر ئادەتتە سەر دەرىجىدىن ئېلىنىدۇ. سەر دەرىجىدىن يىغىۋېلىندىغان سەرنى ئاپتاپتا سەل پار لاندۇرۇپ، تازىلاپ ئاندىن ئۇنى نىڭغا مەنبرال بويىقلارنى قوشۇپ ئىشلەتسە سەر ھاۋادا ئۆكسىدلىنىپ، قۇرۇپ، نېپىز پار قىراق بىر قەۋەت پەردە ھاسىل قىلىپ، بويىقلىق ئۆرگۈپ كېتىشىنى قوغداپ قالىدۇ.

سەرلارنىڭ تۈرلىرى كۆپ بولۇپ، قوغۇشۇن ئېقى، گېل، زاك، ھەر خىل رەڭلىك مىس رۇدىلىرى (كۆك، يېشىل، سۇس يېشىل)، قىزىلتاش، كىنوۋار قاتارلىق رۇدىلارنىڭ كۆكۈنلىرىغا توڭگو دەرەخ مېيى، ئابدېمىلىك مېيى، شاپتۇل مېغىزى مېيى، ياڭاق مېغىزى مېيى، ياغاچ يېلىمى (تېرىپۇرۇشتىن ئېلىنغان يېلىم) قاتارلىق بىر قەۋەت پەردە ھاسىل قىلىدىغان ماددىلارنى ئارىلاشتۇرۇپ، ھەر خىل لاك (سەر) لارنى ياساپ، پېشايۋان، ئوردا، ساراي، تام - تورۇسلار ۋە ئۆي جازىلىرىنى سىرلاشقا ئىشلىتىپ كەلگەن. ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 10 - ، 20 - يىللىرى سېلىنغان ئاقسۇ كونا شەھەردىكى سارايلار، ھەر قايسى جايلاردىكى مەدرىسلىرىنىڭ تام - تورۇسلىرى، تۈۋرۈك، دېرىزە كېشەكلىرىگە ئىشلەتكەن سىرلار ۋە «دېۋانۇ لۇغەتت تۈرك»تىكى سەر ۋە سەرچىلىققا ئائىت ئۇچۇرلار، دىيارىدا مىزدا سەرچىلىق ھۈنەرلىرىنىڭ ئەڭ كېيىن دېگەندىمۇ مەلادىيە 3 - ، 4 - ئەسىرلەردە تەرەققىي قىلىش باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

«دېۋانۇ لۇغەتت تۈرك» بويىچىلىققا ئائىت ئۇچۇرلار بىرقەدەر مەركەزلەشكەن ئادىر ئەسەر بولۇپ، «دېۋانۇ لۇغەتت تۈرك» 1 - توم 121 - بەتتە «رۇشا» - قىزىل توپا، ئاساسلىق خىمىيەۋى تەركىبى ئاليۇمىن بىلەن ماگنىي سىلىكاتنىڭ ئارىلاشمىسى بولۇپ رەڭگى قىزغۇچ، يېپىشقاق بولىدۇ، يەنە كاۋلىن توپىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئا. دەتتە بويىچىلىقتا ۋە ساپالىچىلىقتا ئىشلىتىلىدۇ؛ 163 - بەتتە «ئۆلەن» رويان (قىزىل رەڭلىك ئۆسۈملۈك بويىق، ئال. زارىن قىزىلى دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، 565 - بەتتە كاسىن دەرەخ قوۋزىقى (قىزىل رەڭلىك قوۋزاق)؛ 570 - بەتتە قوغۇشۇن ئۇيا (قوغۇشۇن ئېقى دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئاساسلىق خىمىيە - ۋى تەركىبى: قوغۇشۇن ئاساسلىق كاربونات، خوتەن تاغ -

ھىدروسۇلفىد گازىنىڭ تەسىرىدە قارا رەڭلىك قوغۇشۇن سۇلفىدىنى ھاسىل قىلىدۇ. رەسىمىلەر پاختىنى سۇغا چىلاپ، ھۆل پاختا بىلەن بۇ خىل بويىقتا بويالغان بۇيۇمنىڭ يۈزىنى سۈرتۈۋەتسىلا، زادىلا قارايمىدىغان ئاق رەڭلىك ⑤ بويىق - قا ئۆزگىرىدۇ. قوغۇشۇن ئېقى ھېلىمە بەزەن چاچ بويىقىلىرىنىڭ ئاساسلىق بويىقى بولۇش بىلەن بىرگە بازارلىرىمىزدا داۋاملىق ئۇچراپ تۇرىدۇ.

كۆكتاش، مىس يېشىلى، تۇز تېشى قاتارلىق مىسنىڭ كاربوناتلىق بىرىكمىلىرى رەسىمىلەر ئۈچۈن كەم بولسا بولمايدىغان ئەلا سۈپەتلىك كۆك بويىقلار ئىدى. سۈرمە (ستېبى ئوكسىد) گىرافىتلارلا قارا رەڭلىك بويىق ئورنىدا ئىشلىتىلەتتى. ئۇنىڭدىن باشقا رويان (ئالزىرن، قىزىل رەڭلىك بويىق)، كارمىن بويىقلىرى قىزىل رەڭ ئورنىدا ئىشلىتىلەتتى. بەزى يەرلەردە يەنە كىنوۋار، گىل، زاك، يېشىل تاش، قۇرۇم (كۆمۈر كۈيىسى)، جىگدە يېلىمى، شاپتۇل يېلىمى دىۋىرقاي، ھەر خىل شەرىپەتلەر مۇرەس - سامچىلىق ئىشلىرىدا كۆپ ئىشلىتىلەتتى، شەرىپەت قوشۇپ نۆكچە ھالىتىدە تەييارلانغان بويىقلارنىڭ خېرىدارى كۆپ، بازىرى ئىتتىك بويىقلار ئىدى.

5. سەرچىلىق ۋە سەرچىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان بويىقلار
تام - تورۇسلارنى گەجلەش، تاپسا ۋە ئوچاق باشلىرىغا سېغىز يالنىش ئۇسۇللىرىنى ئەڭ ئىپتىدائىي سەرچىلىق دېيىشكە بولىدۇ، سەرچىلىق مانا مۇشۇ ئاساسدا بارلىققا كەلگەن بولۇشى مۇمكىن.

گەج (سىڭىرتاش) تەڭرىتاغلىرىنىڭ غەربىي جەنۇب تەرەپلىرىدە كەڭرى ئۇچرايدىغان، يۈزىدە سەل يېرىقچەلىرى بولغان قىزغۇچ ئاق رەڭلىك بىر خىل تاش. ئۇنى گەج چىقىدىغان كانلاردىن كولاپ ئېلىپ، ھاك خۇمىدىدا كۆيدۈرۈپ ئاندىن سوقىدا يانچىپ كۆكۈن ھالىتىگە كەلتۈرۈپ سۇۋاقچىلىق، بويىقچىلىق، سەرچىلىق ئىشلىرىغا ئىشلىتىشكە بولىدۇ، كۆيدۈرۈلگەن گەجنىڭ قىزغۇچ رەڭگى يوقاپ، ئۇنى باشقۇرۇش ئاسان بولىدۇ. كۆكۈندە گەج سۇ قۇيغاندا قاتسىلا ئاسانلىقچە ئۆرگۈپ كەتمەيدىغانلىقى ئۇنىڭ ئاساسلىق خىمىيەۋى تەركىبى كالتسىي سۇلفاتنىڭ خىمىيەۋى خۇسۇسىيىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ.

⑤ پاختا سۇدا ھىدروكسىد ھاسىل قىلغاچقا، ئۇ قارا رەڭلىك قوغۇشۇن سۇلفىدىنى ئوكسىدلاپ، ئاق رەڭلىك قوغۇشۇن سۇلفاتقا ئايلاندۇرىدۇ، بۇ ماددا ئاسانلىقچە رەڭ ئۆزگەرتەيدۇ.

رەڭلىك يىپلار بىلەن توقۇلغان چۈجە سۈرتى، شاپتۇل چېچكىنىڭ بەرگىسى كەشتىلەنگەن يۇڭ پالاس» لارنىڭ تېپىۋېلىنىشى ئەينى ۋاقىتتىكى بوياقچىلىقنىڭ مىلادىدىن ئىلگىرىلا خېلى تەرەققىياتلارغا ئىگە ئىكەنلىكىنى بىزگە چۈشەندۈرۈپ بەردى. ئۇنىڭدىن باشقا يېقىندا نىيە ناھىيە-سىدىكى قەدىمكى خارابە ئىزىدىن ھەر خىل رەڭدە سىر-لانغان ياغاچلار، پەرداز بۇيۇملىرى، پەرداز قۇتسى، ئۈزۈم سۈرتى چۈشۈرۈلگەن يۇڭ چەكمەن، كەشتىلىك ئەينەك قېپى ⑦ ۋە ھەر خىل رەڭلىك يىپلار تېپىۋېلىندى. مۇتەخەسسسلەر ئۇلارنىڭ يىل دەۋرىنىڭ بۇنىڭدىن 3800 يىللار ئىلگىرىگە تەۋە بولۇپ، شىنجاڭ ۋە ئىچكى ئۆلكىلەردە توقۇلغان توقۇلمىلار ئىچىدە ئەڭ بۇرۇنقى توقۇلما ئەۋرىشىكىسى دەپ قارىدى.

لى دى ئەپەندى شىنجاڭ گېزىتىنىڭ 1987-يىلى 7-ئاينىڭ 9-كۈنى ئېلان قىلغان «ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ پەن مەدەنىيەتكە قوشقان تۆھپىسى» دېگەن ماقالىسىدە «پاختا توقۇمچىلىق بۇيۇملىرىنى شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر كەشىپ قىلغان... موم بىلەن گۈل بېسىش تېخنىكىسىنىمۇ ئاز سانلىق مىللەتلەر كەشىپ قىلغان» دەپ مەلۇمات بەرگەن. بۇنىڭدىن خەلق ئىچىدە يېقىنغا قەدەر ساقلىنىپ قالغان ماتاغا گۈل بېسىش (سەر-گاز چىلىق، چەكمەن بوياقچىلىقى، ئەتلەس بوياقچىلىقى، كۆن-خۇرۇم بوياقچىلىقلىرىنىڭ ئۇزاق تارىخى جەريانى بېشىدىن كەچۈرگەن ئەنئەنىۋى ھۈنەرلەرنىڭ بىرى ئىكەن-لىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

كوراپاتكىنىڭ «قەشقەرىيە» دېگەن كىتابىنىڭ 96-، 97-، 115-بەتلەردە قەشقەر خەلقىنىڭ باغلىرىغا تېرىپ ئۆستۈرىدىغان قارىگۈلنى قارا رەڭلىك بوياق ئورنىدا ئىشلىتىلىدىغانلىقى، قەشقەر يېڭىسارنىڭ تۇخۇمەك گۈلى ۋە قەشقەردە تېرىپ ئۆستۈرۈلىدىغان «چايماق» گۈللىرى سېرىق رەڭ ئورنىدا ئىشلىتىلىدىغانلىقى توغرىسىدا ئۇچۇر بېرىپلا قالماي، يەنە رۇسىيەدىن كىرگۈزۈلىدىغان سەندەل قىزىل رەڭلىك بويىقى بىلەن ھىندىستان كۆكى (نىل بوياق) ئەينى ۋاقىتتا كۆپ ئىشلىتىلىدىغان بويماقلار ئىكەنلىكى توغرىسىدا مەلۇماتمۇ بەرگەن، يەنە خوتەن

لىرىدىن كۆپ چىقىدۇ، مايسىمان سىلىق تاش، سىرچىلىق، بوياقچىلىقنىڭ خام ئەشياسى ھەمدە چاچ بويىقىنىڭ مۇھىم تەركىبى قىسمى، ھېلىمەم بازارلاردا سېتىلىدۇ؛ كىنوۋار (قىزىل رەڭلىك مەدەن، ئاساسلىق خىمىيەۋى تەركىبى: سىماب سۇلفىد، ئۇنىڭ قىزىل ۋە قارا رەڭلىكتىن ئىبارەت ئىككى خىل تۈرى بار)؛ 581-بەتتە زاك (جىگەر رەڭلىك بىر خىل بوياق) دېگەن ئاتالغۇلار ئۇچرىسا، 2-توم 24-بەتتە «توق قىزىل»، «قىنىق قىزىل»؛ 222-بەتتە «بوياق»، 359-بەتتە «سىرلاندى، ئاياغ سىرلاندى، يەنى ئاياغنىڭ ئۈستىگە نەقىشلەش ئۈچۈن سىر سۈرتۈل-دى» دېگەن سۆزلەر ۋە 3-توم 24-بەتتە «قىلىن بىلسە قىزىل كېزەر، يارانۇ بىلسە يېشىل كېزەر-قىلىقلىنى دېسە قىزىل كىيەر، يارىناي دېسە يېشىل كىيەر (خوتۇنلار ئېرد-گە جىلۋىلىنىپ كۆرۈنمەكچى بولسا، قىزىل يىپەك كىيىم كىيىدۇ؛ ئەركىلەپ يارانماقچى بولسا يېشىل يىپەك كىيىم كىيىدۇ». 145-، 166-، 214-بەتلەردە «چىت»، «ئالا چىپار»، «گۈللۈك چىت»، «ئۆل كىگىز ئاسرىلادى»، «ئۇ كىگىزنى قاپلان رەڭگىگە كىرگۈزدى، يەنى كىگىزگە ئالا-چىپار گۈل باسنى»، «سال»-سىر، يېلىمدىن يا-سالغان يېپىشقا، مايسىمان سۇيۇقلۇق، چىن قاچا-قۇچ-لىرى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرگە سۈرۈلۈپ، ئۈس-تىگە گۈل سىزىلىدۇ» دېگەنگە ئوخشاش بوياقچىلىق تېخ-نىكىسىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان ئاتالغۇلار ۋە مەشغۇلاتلار ئۈستىدە مەلۇمات بەرگەن.

1985-يىلى 9-ئايدا چەرچەن ناھىيەسىنىڭ جەنۇب-دىكى توققۇز كىلومېتىر يىراقلىقتىكى قەبرىستانلىقنى قاز-غاندا، شامان دىنىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان نەپىس ئىشلەن-گەن گۈل، كەشتىلەر بېسىلغان رەڭگارەڭ كىيىم-كېچەك-لەر، ھەر خىل رەڭلىك يۇڭ توقۇلمىلار، تەڭلىمات، رەڭدار يۇڭ كۆڭلەك، شايى، چەپپە ⑥ يۇڭ يىپ، ئىچى قىزىل، تېشى تۈتۈنلىك بۆكلەر قېزىۋېلىندى. قومۇلدىكى بەش قەلئە خارابىسىدىن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 1200-يىل-لارغا تەۋە رەڭلىك توقۇلمىلاردىن سەككىز خىل رەڭدار يىپتا توقۇلغان يۇڭ چەكمەنلەر قېزىۋېلىندى. بارچۇقتىكى توققۇز ساراي خارابىسىدىن «قىزىل، كۆك، سېرىق، ئاق

⑥ يۆڭلەمە يۇڭ يىپ دېگەن مەنىدە.

⑦ كەشتىنىڭ تېگى يېشىل، قىرغىغا جىگەر رەڭلىك شايدىن جىيەك تۇتۇلغان، سېرىق، كۆك، سۆسۈن، قارا، جىگەر رەڭلەردە گۈل بەرگىسى چۈشۈرۈلگەن.

I
R
A

مەلۇمات بېرىپ: ئۇنىڭغا نەقىشلەر ئويۇلۇپ، ئۇنى ئالتۇن - كۈمۈشلەر بىلەن بېزەپتۇ، ... ئۇنىڭ لىم- تۈۋرۈك، ئىشك- دېرىزىلىرىنىڭ ھەممىسىگە ئالتۇن قەغەز ئىشلىتىلگەندى، ... دەپ يېزىپ قالدۇرغان. «يېڭى تاغنامە» دە ئۇدۇندا رەسىم سىزىلغان ھۇجرىدا خان يېتىپ قوپىدۇ دەپ تەرىپلىگەن بولسا، زىماركوس بىلەن شۇەنزىك كۈ- سەندىكى خان ئوردىلىرىنىڭ رەڭگارەڭ يىپەك توقۇلمى- لاردىن تەييارلانغان چىملىدىقلار ۋە كۆزنى قاماشتۇرىدى- ھان ئالتۇن رەڭلىك گۈللەر بىلەن بېزەلگەنلىكىنى قەيت قىلىدۇ. يېقىندىن بۇيانقى ئارخېئولوگىيەلىك قىزىلمىلار شەھەر خارابىلىرىدىن تېپىۋېلىنغان گەج ۋە سېغىز پارچىلى- رى دەل بۇلارنىڭ ئىسپاتى.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

- ① قۇربان ۋەلى: «قىزىل مىڭئۆي رەسىملىرى ھېكايىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985- يىلى، 7- بەت.
- ② «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى، 1998- يىلى، 5-، 6- سانلىرى 91- بەت.
- ③ ساۋ يۈەنيۇ: «جۇڭگو خىمىيەسىدىن پاراڭلار»، جياڭسۇ پەن- تېخنىكا نەشرىياتى، 1979- يىلى، (خەنزۇچە) 136- بەت، 169- بەت.
- ④ «خىمىيە تەرەققىيات قىسقىچە تارىخى»، «خىمىيە تەرەققىيات قىسقىچە تارىخى» نى تۈزۈش گۇرۇپپىسى تۈزگەن، ئىلىم- پەن نەشرىياتى، 1980- يىلى، (خەنزۇچە) 19- بەت.
- ⑤ «شىنجاڭ مەدەنىي يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى، 1997- يىلى، 3-، 4- سانلىرى، 56- بەت.
- ⑥ شىپ: [ئامېرىكا] «تاك دەۋرىدە سىرتتىن كەلگەن مەدەنىيەتلەر»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1995- يىلى، (خەنزۇچە) 459- بەت.
- ⑦ فولك بىرىگمان: (شۋېتسىيە) «ئوتتۇرا ئاسىيا ئېكسپېدىتسىيە مەجمۇئەسى، شىنجاڭ ئارخېئولوگىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000- يىلى، 539- بەت.
- ⑧ تىخونوف: (رۇسىيە) «مەركىزىي ئاسىيا تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار، ئۇيغۇر ئېلىنىڭ ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي تۈزۈمى 10-، 14- ئەسىرلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000- يىلى، 327- بەت.

(ئاپتور: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا)

گىلىمى، تەڭلىمات، بۆز پالاسلار پەرغانىگە چىقىرىلىپ، پەرغانىدىن «رويان» (ئالزاردىن قىزىلى) بويىقى كىرگۈ- زۈلىدىغانلىقى توغرىسىدا تەپسىلىي توختالغان.

خىمىيە تارىخى ماتېرىياللىرىدا خەۋەر قىلىنىشىچە، مىسىردا «نەچچە مىڭ يىلدىن بۇرۇنقى قۇرۇپ قالغان جە- سەتنىڭ كىيىمى تۆمۈر كۆك بوياق (نىل) بوياققا بويالغان بولسىمۇ، سۈپىتى ئۆزگەرمىگەن» لىكى، ئۇيغۇرلار ئۆزلى- رى ياسىغان بىر قىسىم بويىقلارنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ۋە قوشنا ئەللەرگە ئېلىپ بېرىپ سېتىپلا قالماي، قوشنا ئەل- لەردىنمۇ بەزى رەڭلەرنى ئېلىپ كىرىپ يۇرتىمىزنىڭ بو- ياقچىلىق ئىشلىرىنى ئىلگىرى سۈرگەن، يەنە «ئېكوكالفت يېلىمى» ⑧، «كاسالىپنىيە قىزىل رەڭلىك بويىقى» ⑨، «ھىندىستان كۆكى» قاتارلىق بويىقلار بىرازىلىيە، رۇسى- يە، ھىندىستانلاردىن كىرگۈزۈلىدىغانلىقى خاتىرىلەنگەن. يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە «دوفى ئەپسىس بويىقى» دېيى- لىدىغان قارا رەڭلىك بىر خىل بويىقەمۇ بولۇپ، ئۇ كاۋچۇك دەرىخىنىڭ پۇتقى ئىزىدىن ئېقىپ چىقىدىغان كاۋچۇك يېلىمىنى قىزىل تۆمۈر رۇدىسى بويىقى بىلەن بەلگىلىك نىسبەتتە ئارىلاشتۇرۇپ ئېلىنىدىغان بىر خىل سىر بولۇپ، بۇ خىل سىر (ياكى مايلىق بويىق) يۇرتىمىز- غا مىلادى 7-، 8- ئەسىرلەردە كىرىشكە باشلىغان بازىرى ئىتتىك بويىق (ياكى سىر) ئىدى. يەنە ھىندىچىندىن چىق- قاندىغان كارسىنىيە يېلىمىمۇ بولۇپ، بۇ خىل يېلىم يىپەك يولى ئارقىلىق يىراق شەرقتىمۇ بازار تاپقان. ئۇ ئادەتتە سېرىق ياكى ئالتۇن رەڭلىدە بولۇپ، «كۈمۈگۈت بويىق» دەپ ئاتىلاتتى. رەسىمالار، بويىقچىلار، دورى- گەر ئۈچۈن كەم بولسا بولمايدىغان بويىق ئىدى.

شىنجاڭغا مۇناسىۋەتلىك ئارخېئولوگىيەلىك قېزىلمى- لار ۋە تارىخى ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، ئەجدادلىرىمىز بويىقچىلىق ئىشلىرىدا مەنئۇي جەھەتتىكى سىرچىلىق، بىناكارلىق ئىشلىرىمۇ ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەندى. ۋالىك يەندىنىڭ قوچۇغا ئەلچىلىككە بېرىش دېگەن كىتابىدا قوچۇدا ئۆي- ئىمارەتلەر گەج بىلەن ئاقارتىلىدىكەن دەپ ئۇچۇر بەرگەن بولسا، فاشىيەن ئۇدۇن خاقانى تۇرىدىغان شەھەردىكى بىر كاتتا بۇددا ئىبادەتخانىسى توغرىسىدا

⑧ بۇ كالموس پىلىكىدىن تازىلاپ ئېلىنىدىغان قىزىل رەڭلىك بىر خىل يېلىم، بويىقچىلىقتا رەڭ ئالدۇرغۇچى قىلىنىدۇ. سىرلارغى- مۇ قوشۇلىدۇ.

⑨ بۇ كاسالىپنىيە دەرىخىدىن تازىلاپ ئېلىنىدىغان بىر خىل قىزىل رەڭلىك بويىق بولۇپ، ساپال قاچىلار ۋە ياغاچ قاچىلار، ئوردا- سارايلارنىڭ تورۇسلىرىنىڭ ياخشى سىرى ۋە بويىقى.

ئۇيغۇر قىز - ئاياللىرىنىڭ چاچ گۈزەللىك قارشى ۋە چاچ پارھىزلىرى

شەرىپە ئابدۇغوپۇر

«تاراقسىز چاچنىڭ زىننىتى بولماس»

— خەلق ماقالى

دۇنيادا گۈزەللىككە، ئىنتىلمەيدىغان، چىرايلىق بو-
لۇشنى خالىمايدىغان بىر مۇ ئىنسان بولمىسا كېرەك. شۇ
قاتاردا ئۇيغۇر خەلقىمۇ گۈزەللىككە، پاكىزلىققا ئىزچىل
ئەھمىيەت بېرىپ كەلگەن قەدىمىي مەدەنىيەتلىك مىللەت.
لەرنىڭ بىرىدۇر. بولۇپمۇ ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ كىيىنىشى،
تارىنىشى، جۈملىدىن چاچ گۈزەللىكىگە بولغان چۈشەنچە-
لىرىدە ئۆزگىچە ئادەت قاراشلىرى شەكىللەنگەن. ئۇيغۇر
ئاياللىرى قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپلا ئۇزۇن چاچ قو-
يۇشقا ئادەتلەنگەن. خەلقىمىزنىڭ ئىستېتىك قارىشىدا،
ئۇزۇن چاچ ئۇيغۇر قىز - ئاياللىرىنىڭ گۈزەللىكىنى ئۆل-
چەيدىغان مۇھىم ئۆلچەم بىرلىكلىرىنىڭ بىرىگە ئايلانغان.
ئۇيغۇر قىز - ئاياللىرى بولسا چېچىنىڭ توملۇقى، ئۇزۇنلۇ-
قى ھەم قارىلىقى بىلەن پەخىرلەنگەن ھەم باشقىلار تەرىپى-
دىن «سۇمبۇل چاچ»، «بوستان چاچ»، «قارا چاچ»
دېگەن گۈزەل سۈپەتلەر بىلەن تەرىپلەنگەن. شۇڭا،
ئۇيغۇر ئاياللىرى ئۆز چېچىنىڭ قارا، پارقراق، توم ۋە
ئۇزۇن بولۇشى ئۈچۈن چېچىنى پەرۋىش قىلىشقا ئالاھىدە
ئەھمىيەت بىلەن قاراپ، چاچنى ئاسراشقا دائىر بىر قاتار
تەبىئىي بولغان يەرلىك ئادەت ۋە ئۇسۇللارنى بارلىققا
كەلتۈرگەن. ئۇلار چاچ ئوزۇقى ئۈچۈن سىيادان مېيى،
ئوسما سۈيى، شاپتۇل ۋە بادام مېغىزى، تۇخۇم، جىگدە
يېلىمى، قوينىڭ قۇيرۇق مېيى قاتارلىقلارنى ئىشلەتكەن.
بولۇپمۇ جىگدە يېلىمىنىڭ ئاياللار تەرىپىدىن چاچ ئوزۇقى
ئورنىدا ئىشلىتىلىپ كەلگەنلىكىنىڭ تارىخى ئىنتايىن
ئۇزاق. چۈنكى، جىگدە قۇرغاق ۋە يېرىم قۇرغاق رايونغا
ماس كېلىدىغان مېۋىلىك دەرەخ بولغاچقا، قەدىمدىن تار-
تىپلا شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا، بولۇپمۇ جەنۇبىي
شىنجاڭدا كۆپرەك ئۆستۈرۈلۈپ كەلگەن.

تى زىچ بولۇپ، تارغاق چاچتىن چىقىرىلغان ھەر قانداق
چاپلاشمىلارنى پاكىز تازىلاش رولىغا ئىگە) سۈزۈپ يې-
لىمىنىڭ قالدۇقىنى ۋە يېلىم ياغاچلىرىنى تازىلاپ ئاندىن
ئۆرۈيدۇ. بۇ «يېلىم چېپىش» دەپ ئاتىلىدۇ. جىگدە يېلى-
مى چاچنى قارىدىتىش، چاچنىڭ يىلتىزىنى چىڭىتىپ قۇۋ-
ۋەتلەش، چاچنىڭ بالدۇر ئاقىرىپ كېتىشى ۋە چۈشۈپ كې-
تىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش، چاچنىڭ پارقراقلىقىنى ئاشۇرۇش
ۋە چاچنى قاتۇرۇپ چاچ پاسونىنى ئۇزاققىچە ساقلاشتەك
بىر قاتار ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغاچقا، جىگدە يېلىمى
ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ تۇرمۇشىدا كەم بولسا بولمايدىغان
مۇھىم پەرداز بۇيۇملىرىنىڭ بىرى بولۇپ قالغان. شۇڭا
بىزنىڭ ئانىلىرىمىز جىگدە يېلىمىنى چاچقا چېپىش ئادىتىنى
ئۇزاق يىللاردىن بۇيان داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن. ئۇيغۇر
خەلقىنىڭ چاچقا بولغان گۈزەللىك قارىشىدا چاچنىڭ توم
قارا ۋە ئۇزۇن بولۇشىنى ئۆلچەم قىلغان. شۇڭا، ساھىبجا-

جىگدە يېلىمى جىگدە دەرىخى غولىدىن ئاجرىلىپ
چىقىدىغان بىر خىل قېتىشما سۇيۇقلۇق. جىگدە يېلىمى
سۇغا چېلىنىپ يۇمشۇتۇلغاندىن كېيىن، يۇيۇپ تازىلانغان
چاچقا سۇۋاپ تارغاقتا تاراپ ئاندىن سۈزگۈچتە (سۈز-
گۈچنىڭ ياغاچ تېلى تارغاقتا قارىغاندا ئىنچىكە ھەم ناھايى-

راشقا دەۋەت قىلغان. ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە يەنە ئاياللار چارشەنبە، پەيشەنبە كۈنىدە چاچ تاراشتىن پەرھىز تۇتىدۇ. مان ئادەتمۇ بولغان. جۈملىدىن، پەيشەنبەدە چاچ تاراشنى بىر تۇغقان قېرىندىشىمىزنىڭ يۈزىنى كۆرەلمەسلىككە، چار-شەنبەدە چاچ تاراشنى ئېرى ئۆلۈپ كېتىپ تۇل قالىدىغان-لىقىغا جورۇغان. خەلق ئارىسىدا ھازىرمۇ «مەزلۇم كىشى چارشەنبەدە چاچ تارسا تۇل بولغاي، تۇلدىن ئۆتۈپ كۈل بولغاي» دېگەن قاراش بار. چاچنى كۆپىنچە دۈشەن-بە ۋە جۈمە كۈنىدە تاراشنى ئادەت قىلغان. بولۇپمۇ «قىزلار جۈمە كۈنىدە چاچ تارسا، تەلىپكە تۇخۇمدەك تەلەپ قوشۇلار» دېگەن قاراش ناھايىتى كەڭ تارقال-غان. ئەمەلىيەتتە، ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن جۈمە كۈنى دەم ئېلىش يولغا قويۇلغان. دىنىي رىۋايەتلەرگە ئاساسلانغاندا، خىرىستىيان ۋە كاتولىك دىنىدىكىلەر: «تەڭرى دۇنيانى يەكشەنبە كۈنى بىنا قىلىشقا باشلىغان» دەپ قاراپ، شۇ كۈننى دەم ئېلىش كۈنى قىلىپ بېكىتكەن. ئىسلام دىنى بولسا ئۆزىنى بۇ دىنلاردىن پەرقلىنىدۇرۇپ: «ئاللا بۇ دۇنيانى يەكشەنبە بىنا قىلىشقا باشلاپ، جۈمە كۈنى تاماملىغان» دەپ قاراپ جۈمە كۈنى دەم ئېلىش كۈنى قىلىپ بېكىتكەن. شۇغا تازىلىق قىلىشنى دەم ئېلىش كۈنى ئېلىپ بارسا قولايلىق بولىدۇ دەپ قارالغان بولۇشى مۇمكىن. ئۇيغۇر ئاياللىرى يەنە ئايەم كۈنى چاچ تاراشتىن، قۇربان ھېيتتىن بىر ھەپتە

ماللارنى «قۇندۇزدەك قارا بوستان چاچلىرى تېقىمغا چۈشۈپ تۇرىدۇ» دەپ تەسۋىرلىگەن. چاچ بىلەن ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئېتىقادى ۋە گۈزەل-لىك قارىشى ئورگانىك بىرىكىپ كەتكەن. قەدىمكى دەۋر-لەردە خەلقىمىز ئانىمىزلىق ئېتىقادنىڭ تەسىرىدە چاچنى ئۇلۇغلىغان. چۈنكى، چاچنىڭ ئۆسۈشى ئۆسۈملۈكلەرگە ئوخشاشقا، كىشىلەر ئۇنى ئۇلۇغلاش، ئاسراشنى خاس-يەتلىك دەپ بىلگەن. شۇڭا ئۇلار باشتىن-ئاخىر ئۇزۇن چاچ قويۇشنى بىر خىل ئەنئەنە سۈپىتىدە داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن ھەمدە چاچقا دائىر بىر قاتار پەرھىزلىك قاراش-لارنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈپ ئۇنىڭغا ئەمەل قىلىشنى مەجبۇ-رىيەت دەپ بىلگەن. بۇنىڭ كۆنكىرىت ئىپادىلىرى تۆۋەندىكىچە:

1) چاچ تاراشقا مۇناسىۋەتلىك بولغان پەرھىزلىك قاراشلار

ئۇيغۇر قىز-ئاياللىرى ئادەتتە چېچىنى ھەرگىز قۇرۇق تارمايدۇ. چۈنكى «چاچنى ھۆللىمەي قۇرۇق تار-سا، قۇرۇق سۆز-چۆچەككە قالدۇ» دەپ قارايدۇ. ئە-مەلىيەتتە بۇ قاراش ئىلمىي ئاساسقا ئىگە. چۈنكى چاچنى قۇرۇق تارغاندا، چاچنى ھۆللەپ تارغانغا قارىغاندا چى-گىچى ئاسان چىقماي كۆپرەك ئۇزۇلۇپ چۈشۈپ كېتىدۇ. شۇڭا بىزنىڭ ئانىلىرىمىز: «چاچنى قۇرۇق تارسا يامان بولىدۇ»، دېگەن بۇ پەرھىزلىك قاراش بىلەن چاچنى ئاس-

2011-3

بۇرۇن ۋە ھېيت كۈنى ھېيت نامىزى ئوقۇلۇپ بولغۇچە چاچ تاراشتىن چەكلەندى. شۇڭا، ئاياللار يۇقىرىقى كۈنلەر كېلىشتىن بۇرۇن چاچلىرىنى تارتىۋېلىپ تەييارلىق قىلىدۇ. بۇ پەرھىزلەر بەلكىم خاسىيەتلىك ۋاقتلاردا مەينەت نەرسىلەرنى قالدۇرماستىن سەۋەبىدىن بولغان بولۇشى مۇمكىن. ئۇيغۇر ئاياللىرى يەنە چاچ تارايدىغان يەرنىمۇ تاللايدۇ. ئادەتتە ئۈستى ئوچۇق، ئايتاپ چۈشۈپ تۇردىدىغان يەردە چاچ تاراشتىن پەرھىز قىلىدۇ، چۈنكى قۇياش نۇرى چۈشكەن جايدا چاچ تارىسا چاچنىڭ ھۆلۈكى يوقاپ ئاسان قۇرۇپ كېتىدۇ. قۇرۇق چاچنى تاراش ھۆل چاچنى تاراشقا قارىغاندا تەس بولىدۇ. شۇڭا چاچنى كۈن چۈشمەيدىغان سايە جايدا تاراش مۇۋاپىق. بۇ خىل پەرھىزلىك قاراش يەنە بىزنىڭ كۈنى ئۇلۇغلاشتىن ئىبارەت قۇياش ئېتىقادچىلىقىمىز بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك.

(2) چاچ ئۆرۈشكە مۇناسىۋەتلىك بولغان پەرھىزلىك قاراشلار

ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ چاچ ئۆرۈش ئادىتى مىللىي خاسلىققا ئىگە بولۇپ، چاچ شەكلى، چېچىنىڭ ئۆرۈمە سانى، پەش، شانە، ماڭلاي چاچ شەكلىدىكى ئۆزگىرىشلەر ئۇلارنىڭ بالىلىق، ئۆسۈملۈك، ياشلىق، چوكانلىق، جۇۋانلىق ۋە قېرىلىق دەۋرلىرىدىن دېرەك بېرىدۇ. بۇرۇن قىز - ئاياللىرىمىزدا چاچ ئۆرۈشتە ئادەتتە، ياتلىق بولمىغان قىزىلارنىڭ چېچىنى 15، 17، 21 تال ھەتتا 41 تال قىلىپ تاق، ياتلىق بولغاندىن كېيىن جۈپ ئۆرۈلەتتى. ئېرىدىن ئايرىلغان ياش ئاياللار تال تۈللۈقنىڭ بەلگىسى ھېسابىدا چېچىنى بەش، يەتتە، توققۇز تال قىلىپ ئۆرۈۋالغۇچى. نەۋرىلىك بولغان ئاياللار ئۇزۇن چېچىنى ئىككى تال ئۆرۈپ، ئۇنى چاچتەڭگە بىلەن جۈپلۈۋالغۇچى. ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئۆرۈمە چاچلىرىغا چاچتەڭگە، چاچ ئاسقۇ ئېسىشى قەدىمكى دەۋردە شەكىللەنگەن ئادەت. بۇ چاچ ئاسقۇلار ئىچىدىمۇ دەسلەپتە بۆرە ئوشۇقنىڭ چاچ ئاسقۇ ئورنىدا ئىشلىتىلگەنلىكى مەلۇم. بۇ بىزنىڭ بۆرە تۈتمە ئېتىقادىمىز بىلەن مۇناسىۋەتلىك. كېيىنكى دەۋرلەردە چاچقا كۆپۈنچە تۇچ، مىس، كۈمۈشتىن ياسالغان چاچ ئاسقۇلار ئېسىش ئادەتكە ئايلانغان. چاچتەڭگە - گويەكلەر قىز - ئاياللارنىڭ لاتاپەتلىك، جەزىمدارلىقىنى ئاشۇرۇش رولىنى ئوينىغان.

دېمەك، ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ چاچ تۈرىگە قاراپلا ئۆزىنىڭ قىز، چوكان، جۇۋان، نەۋرىلىك بولغان ئايال، يا-

شانغان ئايال ۋە تۇل ئايال ئىكەنلىكىنى پەرقلىنىدۇرگىلى بولاتتى. بىراق، بۇنداق چاچ مەدەنىيىتى بۈگۈنكى كۈندە ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ئاللىقاچان يوقاتتى. ئۇيغۇرلاردا يەنە ئاياللارنىڭ چېچىنى بىر تال قىلىپ ئۆرۈۋېلىشىنى ئەر تەلەپ قىلىش دەپ قاراپ، يامان ئېلىنىدىغان ۋە چەكلەندىغان قاراشلارمۇ بولغان. بىراق بۈگۈنكى كۈندە بۇ خىل قاراشمۇ ئېتىباردىن قالدى. ئۇيغۇر ئاياللىرى چاچ تاراشتا يەنە باشنى يۇيۇشقا تۇتۇنغاندا ئالدى بىلەن ئۆرۈمە چاچنى سول تەرەپتىن چۈۋۈيدۇ. باشنى يۇيۇپ بولغاندىن كېيىن چاچنى ئۆرۈشتە، چاچنى ئالدى بىلەن ئوڭ تەرەپتىن ئۆرۈيدۇ. بۇمۇ بىزدىكى «ئوڭنى» ئۇلۇغلاشقا رىئەتتىن كېلىپ چىققان قاراش بولۇشى مۇمكىن. خەلق ئارىسىدا يەنە چاچ تارىغاندا باشنىڭ بىر تەرىپىنى تاراپ، يەنە بىر تەرىپىنى تارىمىغاندا، چاچ ئىگىسىنى ئىت چىشلەش ۋالدىمۇ دەپ قارايدىغان خۇراپىي قاراشلارمۇ ساقلىنىپ قالغان. ئەمەلىيەتتە بۇ، گۈزەللىكىنى ئۆلچەم قىلغان قاراش. تۈر. چۈنكى، چاچنىڭ يېرىمىنى تاراپ، يېرىمىنى تارىمىغاندا، شۇ ئايالنىڭ گۈزەللىكىگە تەسىر يېتىدۇ. ئاياللار چاچ تارىغاندا چاچ يارمىسىنى يانتۇ ئايرىسا ۋە چاچ يارمىسىنى كۈن كۆرسە يامان بولىدۇ دەپ ئىزمىدايدىغان قاراشلارمۇ مەۋجۇت. ئەگەر چاچ يارمىسى يانتۇ ئايرىلسا ئۇ دۇنياغا بارغاندا شۇ ئايالنىڭ بۇ دۇنيادا قىلغان ياخشى-يامان ئىشى ھەقىقىي، ئادىل ھالدا ئايرىلمايدۇ، دەپ قارىلىدۇ. ئەمەلىيەتتە چاچ يارمىسىنى يانتۇ ئايرىغاندا، ئاياللارنىڭ يۈز شەكلىنىڭ سىمپىتىرىك گۈزەللىكىگە تەسىر يېتىدۇ. «چاچ يارمىسىنى كۈن كۆرسە يامان بولىدۇ» دېگەنلىك بىر تەرەپتىن كۈن ئېتىقادچىلىقىمىز بىلەن مۇناسىۋەتلىك قاراشلاردۇر.

(3) چاچ كېسىشكە ئالاقىدار بولغان پەرھىزلىك قاراشلار

ئۇيغۇر ئاياللىرى ئۈچۈن ئېيتقاندا، چاچ گۈزەللىك مەنىسىگە ئىگە بولۇپلا قالماستىن بەلكى يەنە دۆلەت، بەخت مەنىسىگە ئىگە. «چاچنى ئۇزۇن قويسا بەختى ئوڭسىدۇ، چاچنى كەسسە بەختى كېسىلىپ كېتىدۇ»، دەپ چاچ بىلەن بەختنى تەڭلەشتۈرۈپ قارايدۇ. شۇڭا ئۇيغۇر قىز - ئاياللىرى ئادەتتە چېچىنى ئاسانلىقچە كەسمەيدۇ. ئەگەر ئالاھىدە ئەھۋالدا (كېسەل سەۋەبىدىن چاچنى ۋاقتى - قەھەلدە تاراش ئىمكانىيىتى بولمىغاندا ياكى چاچ

M
I
R
A
S

زىيان يەتكۈزۈشگە دىققەت قىلاتتى. بۇنداق خەتەر ھەممە ئادەم ئۈچۈن ئوخشاش بولۇپ، بولۇپمۇ مۇقەددەس دەس كىشىلەر بۇنىڭدىن تېخىمۇ قورقاتتى. ئۇيغۇرلار قايسى خىلدىكى چاچ بولسۇن، ھەممىسىنى خالىغان يەرگە تاشلىۋېتىشتىن قاتتىق پەرھىز قىلىدۇ. جۈملىدىن، بوۋاق-نىڭ چۈشۈرۈلگەن تۇنجى چېچى — «قىرقى چېچى» نى رەختكە ئوراپ بىر ئۆمۈر ساقلايدۇ ياكى بىر مەزگىلدىن كېيىن پاكىز يەرگە كۆمۈۋېتىدۇ. ئايرىم جايلاردا بولۇپمۇ كېرىيەدە بولسا بوۋاق تۇغۇلۇپ 40 كۈنلۈك بولغاندا چۈشۈرۈلگەن «قىرىق چېچى» نى يەرگە چۈشۈرمەي، تولۇق يىغىۋېلىپ ساقلاپ، بوۋاقنىڭ ئۆزىنى ئىسرىقداشقا ئاز-ئازدىن ئىشلىتىدىغان ئادەت ساقلانغان. قىز-ئاياللار كېسۋەتكەن ۋە تارىغاندا چۈشكەن چېچىنى تاشلىۋەتمەي تۈگۈنچەك قىلىپ ساقلايدۇ. ئەگەر چۈشكەن چاچنى سۇغا ياكى كۆرگەنلا يەرگە تاشلىۋەتسە «چاچنى پاقا يالاپ قېلىپ، باشتىكى قالغان چاچلارمۇ چۈشۈپ كېتىپ باش پادەك سىدام بولۇپ قالىدۇ» دەپ قارايدۇ. ئۇيغۇر ئاياللىرىدا يەنە چۈشۈپ كەتكەن ۋە كەسكەن چاچنى كۆيدۈرۈشتىن پەرھىز تۇتىدىغان ئادەت بار. ئاياللار تارىغاندا چۈشكەن چېچىنى ساقلاپ كېيىنكى چاغلاردا ئۆز چېچىغا ئۇلايدۇ ياكى بولمىسا ئۈزۈم تېلىنىڭ ئاستىغا كۆمىدۇ. بۇ ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ تالدەك ئۇزۇن ۋە ئەۋرىشىم چاچقا بولغان تەلپۈنۈش ئارزۇسى بىلەن مۇنا-سۋەتلىك. يۇقىرىقىلاردىن باشقا، ئۇيغۇرلاردا يەنە ئاق چاچنى يۇلۇپ تاشلاشتىن پەرھىز قىلىدىغان ئادەت بار.

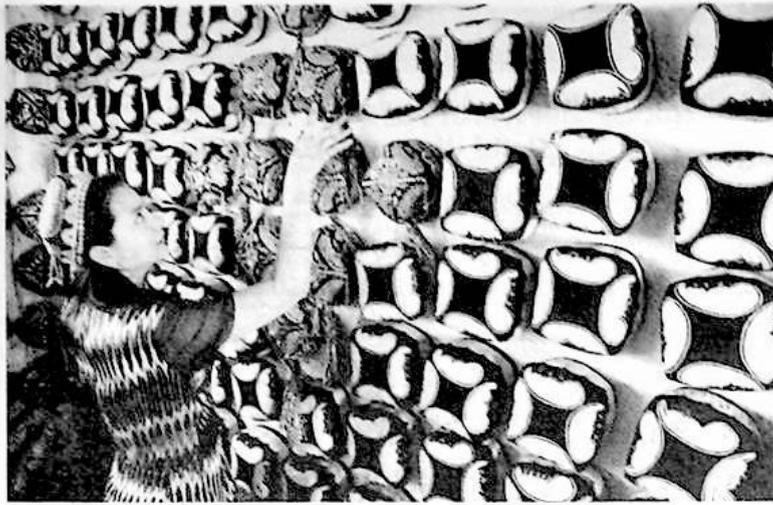
پايدىلانغان ماتېرىياللار:

1. ئابدۇكېرىم راخمان: «ئۇيغۇر فولكلورى ھەققىدە بايان»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1989-يىلى، 7-ئاي نەشرى.
  2. ئەنۋەر سەمەت قورغان: «ئۇيغۇرلاردا پەرھىزلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2008-يىلى، 1-ئاي نەشرى.
  3. ئەنۋەر تۇرسۇن ئەپەندى: «ئۇيغۇر ئۆرپ-ئادەتلىرىدىن ئۆرنەكلەر»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2007-يىلى، 3-ئاي نەشرى.
  4. ۋاھىتجان غوپۇر، ئەسقىر ھۈسەين: «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تېزىسلىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987-يىلى، 4-ئاي نەشرى.
  5. «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ۋە «مىراس» ژۇرناللىرىنىڭ مۇناسىۋەتلىك سانلىرى.
- (ئاپتور: ئىلى پىداگوگىكا ئىنستىتۇتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى نىڭ لىكتورى)

زىيادە ئۆسۈپ كېتىپ، باشقۇرۇش مۇمكىن بولماي قالغاندا كېسىشنى لايىق تاپىدۇ. مۇشۇنداق ئەھۋالدىمۇ، ئادەتتىكى چاغلاردا كېسىشتىن پەرھىز قىلىدۇ. بەلكى يامغۇر ياغقاندىن كېيىن چېچىنى پالتا بىلەن كېسىدۇ. چېچى قىسقا ياكى شالاڭلار بولسا، چېچىنىڭ قويۇق ھەم ئۇزۇن بولۇشىنى تىلەپ ھەسەن-ھۈسەن چىققاندا چېچىنى پالتا بىلەن كېسىپ، ھەسەن-ھۈسەنگە قارىتىپ پۈۋلەپ ئاسمانغا ئۇچۇرىدۇ (بىرەر ئىككى تال چاچنى). ئۇيغۇرلاردا چۈشۈپ كەتكەن ياكى كېسىۋېتىلگەن چاچنى ھەم ئۇلۇغلايدىغان، ھەم ناپاك كۆرىدىغان ئادەت بار. بۇ ھەقتە ئىنسانشۇناس فرازېر مۇنداق دەيدۇ: «... ئىپتىدائىي ئىنسانلار ئۆزلىرىنىڭ بەدىنىنىڭ ھەرقايسى بۆلەكلىرى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ تېگىشى ۋە ئۇچرىشىشى مۇناسىۋىتىنىڭ بولىدىغانلىقىغا، يەنى بىرەر بۆلەك بەدەندىن ئايرىلىپ كەتسە، بۇ خىل تېگىشى ۋە ئۇچرىشىشى مۇناسىۋىتىنىڭ يەنىلا ساقلىنىپ قالىدىغانلىقىغا، بۇ بۆلەكلەر، مەسىلەن، كېسىلگەن چاچ، قىلىنغان ترىناقىلار ناۋادا زىيان-زەخمەتكە ئۇچرىسا، ئۇنداقتا بەدەننىڭ ئۆزىمۇ زىيانغا ئۇچرايدىغانلىقىغا ئىشىنىدۇ. شۇڭا، ئۇلارنى ئاسان زىيانغا ئۇچرايدىغان جايلارغا تاشلىۋەتمەيتتى ياكى ئۇلارنىڭ ياھان نىيەتلىك كىشىلەر-نىڭ قولىغا چۈشۈپ قېلىپ، سېھىر ئارقىلىق ئۆزلىرىگە

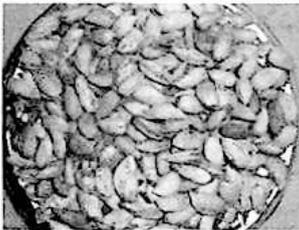
20113

مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇش ئالاھىدىلىكى، جۇغرا-
پىيەلىك شەرت- شارائىتى، مەدەنىيەت سەۋىيەسى ۋە
گۈزەللىك قارىشى قاتارلىق تەرەپلەرنىڭ ئوخشاش-
ماسلىقى سەۋەبلىك ئۇلارنىڭ كىيىنىش ئادىتىدە
روشن مىللىي پەرق كېلىپ چىقىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ
مىللىي خاسلىقىنىڭ سەۋەبلىك بولغان كىيىم- كېچەكلە-
رىدە باش كىيىم (دوپپا) ئەڭ روشەن، ئەڭ تىپىك
بەلگە ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ جۇلالىق، رەڭدار سەن-
ئەتلىك تەركىبى قىسمى مىللىتىمىزنىڭ ئېتنىك بەلگە-
سى سۈپىتىدە تالاي ئەسىرلەردىن بۇيان جاھان
ئەھلىنىڭ دىققىتىگە سازاۋەر بولۇپ كەلدى. قول

لەپ كەلدى ھەمدە بۇ بۇيۇملارنى ئىشلەتكۈچىلەرنىڭ
جىنسىي پەرقى، ياش ئالاھىدىلىكى، ئىقتىسادىي كۈچى،
قىزىقىشى، بۇيۇمنىڭ ئىشلىتىلىشى ئورنى ۋە رولى قاتارلىق-
لارنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن ئوخشاش بولمىغان تۈر،
شەكىل ۋە ئۆلچەملەر بىلەن ياساپ ھەم زىننەتلەپ تۈر-
لەرنىڭ يەرلىك خاسلىقىنى ئالاھىدە گەۋدىلەندۈردى. باش-
قىسىنى قويۇپ ئۇيغۇر باش كىيىملىرى، جۈملىدىن ئۇيغۇر
دوپپىلىرىنى ماسالغا ئالساق، ئاياللىق خۇسۇسىيەتكە يېقىن

ھۈنەرۋەنچىلىككە ئادەتتىكى تاۋار تەرىقىسىدە ئەمەس،
سەنئەت تەرىقىسىدە مۇئامىلە قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئېستېتىك
قاراشلىرىنى، سەنئەتكە بولغان ئىجادكارلىقىنى، تەبىئەتتىن
ئالغان گۈزەللىك قاراشلىرىنى قول ھۈنەر بۇيۇملىرىغا
سىڭدۈرۈپ، ئۆزگىچە نەپىس ھەم جۇلالىق رەڭگارەڭ
تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى ياساپ ئادەتلەنگەن ئىجادكار ئۆس-
تىلىرىمىز قولدىن چىققان ھەرقانداق مەھسۇلاتقا ئادەمنى
تاڭ قالدۇرىدىغان سەنئەت ئىجادىي نەتىجىلىرىنى نەقىش-

بادام ۋە بادام دوپپا

ئەركىن داۋۇت

بولغان ئوچۇق ۋە ئىسسىق رەڭ، نەپىس،
نازۇك، جۇلالىق گۈل نۇسخىلىرى چۈشۈرۈل-
گەن ھەمدە پارقراق، ئاز تېپىلىدىغان ئۈنچە-
مەرۋايىت ۋە مېتاللار بىلەن بېزەلگەن دوپپە-
لىرىمىز ئۇيغۇر خوتۇن- قىزلىرىنىڭ ئايدەك
ھۆسن- جامالىنىڭ يارىشىملىق تولۇقلىمىسى
قىلىنغان بولسا، بىر قەدەر سوغۇق رەڭ،
سىدام، بېزەكسىز نۇسخا نەقىشلەر چۈشۈرۈل-
گەن دوپپىلىرىمىز ئۇيغۇر ئەرلىرىنىڭ يىڭتە-
لىك جاسارىتى، ئەركەكلىك قامىتى، مەردانە
قىياپىتىنىڭ تولۇقلىمىسى سۈپىتىدە ئادەتتىكى
ۋاقىتلاردىلا ئەمەس، توي- مۇراسىملاردا،
ھېيت- ئايەملەردە، مەرىكە- يىغىلىشلاردا

بادام توغرىسىدىمۇ قىممەتلىك مەلۇمات بەرگەن. ئۇيغۇر تىبابىتىگە ئائىت نوپۇزلۇق كىتابلاردىمۇ بادامنىڭ ئوزۇق-لۇق، دورىلىق قىممىتى توغرىسىدا نۇرغۇن كۈنكەپت مە-لۇماتلار ۋە سىناقىن ئۆتكەن رېتسىپلار بېرىلگەن. يېزا ئىگىلىكىگە ئائىت كىتاب، ماتېرىياللاردىمۇ بادامنىڭ شىن-جاڭدا 3000 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكى قەيت قىلىنغان. ئۇنىڭدىن باشقا يەكەندە بادامغا مۇناسى-ۋەتلىك مۇنداق بىر رىۋايەت خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقال-غان:

بۇرۇنقى زاماندا يەكەن دەريا ۋادىسىدا بىر ئادىل پادىشاھ ئۆتكەن ئىكەن. ئۇ يۇرتنى ئادالەت بىلەن سورد-غاچقا كىشىلەر ئىناق، خاتىرجەم، باي-باياشات تىرىكچە-لىك قىلىدىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە بۇ يۇرتقا قورقۇنچە-لۇق ۋابا كېسىلى تارقىلىپتۇ. كىشىلەر كېسەل ئازابىدىن ھالسىراشقا باشلاپتۇ. ئوردىدىكى ۋە ئەل ئىچىدىكى داڭلىق تېۋىپلار نۇرغۇن چارە، ئاماللارنى قىلىپ باققان بولسىمۇ، بۇ كېسەلنىڭ داۋاسى تېپىلماپتۇ. شۇنىڭ بىلەن پادىشاھ «كىمكى بۇ كېسەلنىڭ داۋاسىنى تاپالسا، خەزد-نەمنىڭ يېرىمىنى بېرىمەن» دەپ يۇرت-يۇرتلارغا جاكار-چى چىقىرىپتۇ. 40 كۈندىن كېيىن بىر يىگىت پادىشاھنىڭ ئوردىسىغا كېلىپ، كېسەلنىڭ داۋاسىنى قىلالايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپتۇ ھەمدە خۇرجۇنغا قاچلاپ كەلگەن شاپتۇلغا ئوخشاپ كېتىدىغان بىر مېۋىنى كۆرسىتىپتۇ. يىگىتنى بىرەر خاسىيەتلىك دورا ئېلىپ كەلگەن چىقى دەپ تامادا تۇرغان پادىشاھ ئۇ مېۋىنى كۆرۈپ: «نېمە ئۇ؟» دەپ سوراپتۇ. «بۇ 1000 خىل كېسەلگە شىپا بولىدىغان مېۋە — بادام-دۇر» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. پادىشاھ قاتتىق ئۈمىدسىزلى-نىپتۇ. شۇنداقتىمۇ يىگىتكە كېسەللەرنى داۋالاشقا پەرمان بېرىپتۇ. يىگىت پادىشاھ قوشۇپ بەرگەن نۆۋكەرلەرنى باشلاپ، يەكەن دەرياسى بويىدىكى كەڭرى كەتكەن بىر ئورمانلىقتىن شۇنىڭغا ئوخشايدىغان نۇرغۇن مېۋىلەرنى تېرىپ كەپتۇ ھەمدە مەلەم ياساتقۇزۇپ ئاغرىقلارغا يېگۈ-زۈپتۇ. ئۇزاق ئۆتمەي ئاغرىقلار شىپا تېپىپ، بۇ كېسەل يوقىلىپتۇ. پادىشاھ ۋەدىسى بويىچە خەزىنىسىنى بۆلۈپ بەرمەكچى بولغاندا يىگىت «مەن بۇ مېۋىنى پۇلغا ئاليم-دىم ياكى بېغىمدا تېرىپ ئۆستۈرمىدىم. ھەممىسى ئالىيلە-رىنىڭ تەسەرىۋىدا ئۇنىڭ تەڭرىنىڭ نىمىتىدۇر. ئۇنىڭ بەدىلىگە كەلگەن دەپىندۇنيا مەن ئۈچۈن ھارامدۇر»

چوقۇم كىيىشكە تېگىشلىك مۇراسىم كىيىملىرى قاتارىدا ئە-زىزلىنىپ كەلدى. ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئاغزاكى بايانلىرى ۋاستىسى بىلەن دوپپا ھەققىدىكى قاراش يىراق ئۆتمۈش-تىن تاكى بۈگۈنگىچە شانۇشەۋكەتنىڭ، مېھىر-مۇھەببەت-نىڭ، سالاھىيەت-سۆلەتنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە ئۇلۇغلاپ تەسۋىرلەندى. باش كىيىمگە ئەھمىيەت بېرىش، ئۇلۇغ-لاش ئۇيغۇرلارغا، جۈملىدىن ئۇيغۇر ئەزىزلىرىگە ئەجداد مىراس ئۇدۇمدۇر. شۇڭا ئۇيغۇرلاردا «دوستۇڭ بېشىڭغا قارايدۇ، دۈشمىنىڭ ئايغىڭغا» دەيدىغان ماقال بار. شۇ سەۋەبتىن باش كىيىمنى يېڭى، پاكىز ساقلايدۇ. ئاياغ ئاستىغا، قالايمىقان يەرگە تاشلاپ قويمايدۇ. بېشىدىن ئې-لىشقا توغرا كەلسە چوقۇم قول يېتىدىغان يەردىكى قوزۇق-قا ياكى ئېگىزىرەك جايغا ئېسىپ قويدۇ. بېشىغا كىيگەن دوپپىسىنى ئالدىراپ بىر كىمگە بەرمەيدۇ، بېرىشكە توغرا كەلسە يېڭىسىنى ئېلىپ بېرىدۇ. ئۇيغۇر دوپپىلىرىنىڭ تۈرى ۋە نۇسخىلىرى كۆپ. جەنۇبىي شىنجاڭدا، بولۇپمۇ يەكەن دەريا ۋادىسىدىكى يە-كەننى مەركەز قىلغان يۇرتلاردا ئەزىزلىرىنىڭ بادام دوپپا كىيىشى ئەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ، ئەۋلادىمۇ ئەۋلاد داۋام-لىشىپ كېلىۋاتقان باش كىيىمى ھېسابلىنىدۇ. بادام دوپپىنى چۈشىنىشتىن ئاۋۋال ئۇنىڭ ئېنىقلىمە-سى بولۇپ تۇرۇۋاتقان بادام توغرىسىدا ئىككى كەلىمە سۆز قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

بادام

«دۇنيادا كەم تېپىلىدىغان، جۇڭگودا پەقەت بىرلا» دەپ شۆھرەتلىنىدىغان بادام دەل يۇرتىمىز يەكەننىڭ تا-رىخى ئۇزاق، بىردىنبىر يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتى بولۇپ، جۇڭگونىڭ بادامچىلىق بازىسىلىق شان-شۆھرىتتە-گە ئېرىشكەن. يۇرتىمىزدا 700 مىڭ مو بادامزارلىق بار. بادام يەكەننىڭ يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتى بولۇش سۈ-پىتى بىلەن ئۆستۈرۈلۈش تارىخى ناھايىتى ئۇزاق. تولۇق-سىز مەلۇماتلارغا قارىغاندا بادامنىڭ يەكەن دەريا ۋادى-سىغا ماكانلاشقىنىغا 3000 يىل بولغانلىقى مەلۇم. ئۇلۇغ بوۋىمىز مەھمۇد كاشغەرىي بىزگە قالدۇرغان تەۋەرىۋك كىتابى — «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا ئۇيغۇر جەمئىيىتى، مەدەنىيىتى ۋە يۇرتىمىزنىڭ تارىخى، ئېتنوگرا-فىيەسى توغرىسىدا توختىلىپلا قالماي، ئۇيغۇرلارنىڭ ھايا-تى ۋە مەدەنىيىتى بىلەن چەمبەرچاس باغلىنىپ كەتكەن

0
1
1
3

(مىلادى 1466، 1514- يىللار) 12 مىڭ باغ بىنا قىپتۇ» دەپ يازغان. دەرھەققەت، يەكەندە ئارىسلانباغ، ھەيد-دەرباغ، جاھانباغ، شامالباغ، بېھشباغ، گۈلباغ، چاھار-باغ، ھەسەلباغ، باغ ئاۋات..... دېگەنگە ئوخشاش مەشھۇر باغلار ۋە يۇرت ناملىرى ناھايىتى كۆپ. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ باغلاردىن تارىخىي كىتابلاردا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەندەك يەتتە ئىقلىمنىڭ مېۋىلىرىنى تاپقىلى بولىدۇ دېسەك، قىلچە مۇبالىغە بولۇپ كەتمەيدۇ. شۇنداق ئىكەن، بۇ جەننەت سۈپەت ماكاندا بادامنىڭ ئەڭ بۇرۇن ئۆستۈرۈلگەنلىكى ۋە بۇ يەردىن باشقا يۇرتقا كېڭەيگەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرگىلى بولىدۇ.

بادام دوپپا

ئۇيغۇر باش كىيىملىرى، جۈملىدىن ئۇيغۇر دوپپىسى. رى ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي كىيىم-كېچەكلىرى ئارىسىدا ئەڭ گەۋدىلىك ھالدا ئۆزىنى نامايان قىلىپ كەلدى. كېسىپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، ئۇيغۇر دوپپىلىرى ئۇيغۇرلار-نىڭ كىيىنىشتىكى مىللىي خاسلىقىنىڭ ئەڭ يارقىن بەلگىلىرىدىن بىرى، شۇنداقلا ئۇ ئىنسانىيەتنىڭ كىيىم-كېچەك مەدەنىيەت خەزىنىسىگە قوشقان كاتتا تۆھپىسىدۇر. ئۇيغۇر دوپپىلىرىنىڭ تۈرى كۆپ خىل بولغىنىغا ئوخشاش بادام دوپپىسىگىمۇ بىر قانچە خىل نۇسخىلىرى بار.

يەكەن بادام دوپپىسى

بۇ دوپپىنىڭ ئىسمىدىنلا رايون پەرقى ۋە خاس ئالا-

دەپ قايتىشقا ئىجازەت سورايتۇ. يىگىتنىڭ پەزىلىتىدىن تەسەرلەنگەن پادىشاھ ئۇنى ئوردىسىدا ئېلىپ قايتۇ. بۇ ئىشلارنى بىلگەن مەلىكە يىگىتكە ئاشىق بىقارار بوپتۇ ھەمدە يىگىتكە بولغان سۆيگۈسىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن كېچە-كۈندۈز ئۇخلىماي چىرايلىق بىر دوپپا تىكىپتۇ ۋە دوپپىغا ھېلىقى شىپالىق مېۋە — بادامنىڭ شەكلىنى كەشتەلەپ چىقىپتۇ. قىزىنىڭ ئاشىق بىقارارلىقىدىن خەۋەر تاپقان پادىشاھ مەلىكىنى يىگىتكە نىكاھلاپ بېرىپ، ئەل-يۇرتقا 40 كېچە - كۈندۈز توي قىلىپ بېرىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ يۇرتتىكى قىزلار ئاشىق بولغان يىگىتلەرگە ئۆز قولى بىلەن تىككەن بادام دوپپىلارنى تەقدىم قىلىدىغان بوپتۇ. ھېلىقى مېۋىنىڭ تەمى سەل قىرتاقراق بولغاچقا «ئاچچىق بادام» دەپ ئاتىلىپتۇ. پادىشاھ «ئاچچىق بادام»نى يۇرت ئىچىدىكى باغلارغا كۆچۈرۈشكە پەرمان قىپتۇ. كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئەقىل-پاراسەتلىك باغۋەنلەر «ئاچچىق بادام»-نى ئۇلاپ، ئۇنىڭ تۈرلۈك سورتلىرىنى پەيدا قىپتۇ، شۇنداق قىلىپ بادام ۋە بادام دوپپا يۇرتىمىزغا كەڭ تارقىلىپتۇ.

يۇقىرىقىلاردىن بادامنىڭ شىنجاڭدا، جۈملىدىن يۈرتىمىز يەكەندە ئۇزاق تارىخقا ۋە چوڭقۇر يىلتىزغا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز.

يەكەن — شىنجاڭدىكى ئەڭ قەدىمىي، ئەڭ چوڭ بوستانلىق بولۇش سۈپىتى بىلەن بادامنىڭ ئايرىدە بولغان ماكانى دەپ تەرىپلىنىشكە تامامەن ھەقلىق.

چۈنكى يەكەن دەريا ۋادىسىغا جايلاش-قان بۇ قەدىمكى يۇرتنىڭ سۈيى گەلۋەك، تۇپرىقى مۇنبەت، ھاۋا كىلىما-تى قۇرغاق ۋە مۆتىدىل، تۇپراق تەرى-كىبى قۇمسال ۋە ئەت توپا بولغاچقا بادام ئۆستۈرۈشكە ئىنتايىن ماس كېلىدۇ.

يىراق تارىخقا نەزەرىمىزنى ئاغا-دۇرساق، يۇرتىمىز يەكەندە تارىختىن بېرى باغ ئىنتايىن كۆپ ئەھيا قىلىنغان. تارىخچى بوۋىمىز مىرزا مۇھەم-مەد ھەيدەر كۆرەگەن ھەزرەتلىرىنىڭ شاھانە ئەسىرى «تارىخىي رەشىدىيە»-دە، «مىرزا ئابابەكرى زامانىسىدا

M
I
R
A
S

ھىدىلىكى گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ. بۇ دىيارىمىز يەكەندە، جۈملىدىن يەكەن دەريا ۋادىسىغا جايلاشقان گۇما، قاغە-لىق، پوسكام، مەكتە ۋە مارالبېشى قاتارلىق يۇرتلاردا كەڭ ئومۇملاشقان دوپپا نۇسخىسى بولۇپ، شەكلى باشقا بادام دوپپىلارغا قارىغاندا جىيىكى كەڭ، كېزىكى ئېگىز، تۆپىلىكى چوڭ كېلىدۇ. بادام نۇسخىسى چوڭ ھەم تولغان. بادام ئارىسىغا ئېلىنغان بېلىق سىرتى نۇسخىسى توم، كېزىكى تولۇق يېرىم ئاي شەكىللىك، ئارىسىغا ئېلىنغان ئۇرۇقچىلىرى دانلىق كېلىدۇ. يەكەن بادام دوپپىسىنى ئاساسەن ئۆيلەنگەن يىگىتلەر، ئوتتۇرا ياشلىقلار ۋە ياشاندانلار كېلىدۇ. دوپپىنىڭ شەكلى ئېگىز، كېزەك بادام نۇسخىلىرى چوڭ بولغاچقا كىيگەن كىشىنى سالاپەتلىك، نوچى كۆرسىتىدۇ. چۈنكى دوپپىنىڭ جىيەك ئۈستىگە ناۋا تارتىپ ئۇنىڭ ئۈستىگە يېتىم ئاي (ياكى مېھراب) شەكىللىك كېزەك گۈللىرى ئىشلىنىدۇ، كېزەك گۈللىرى تاش تور بىلەن قاپلىنىدۇ. تاش تورنىڭ ئىچىدە يايىسىمان ناۋا تارتىلىپ ئوتتۇرىسىغا ئۇرۇقچە شەكىللىك گۈللەر چېكىلىدۇ. تۆپىلىكى سىمپىتىرنىڭ ھالدا تۆتكە بۆلۈنۈپ ھەر بىر بۆلەككىگە بادام نۇسخىسى چۈشۈرۈلىدۇ. بۇ نۇسخىنىڭ سىرتى مۇ ناۋا بىلەن ئورنىلىدۇ. بادامنىڭ ئۇچى قىسمىغا بادام چېچەكلىرى ۋە ياپراقچىلىرى چېكىلىدۇ. تۈۋى قىسمى يەنى يوغانراق قىسمىغا بېلىق سىرتى نۇسخىسى چېكىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن يەكەن بادام دوپپىسى تەييار بولىدۇ. يەكەن بادام دوپپىسى چېچەك بادام، سىيدام بادام، قاش ئارىغان بادام، تور بادام دەپ ئايرىلىدۇ.

تور بادام دوپپا

بۇ دوپپىنىڭ شەكلى يەكەن بادام دوپپىسىغا قارىغاندا نىسبەتەن كىچىك، باشقا دوپپىلارغا قارىغاندا نىسبەتەن چوڭ بولۇپ، ئومۇمىي شەكلى يەكەن بادام دوپپىسىغا ئوخشايدۇ، تۆپىلىكىدىكى بادام شەكلى قوش ناۋا بىلەن بېزىلىپ، ئىچكى قىسمىغا تور شەكلىدە نۇسخا چۈشۈرۈلەدۇ. كېزىكىمۇ يېرىم ئاي شەكلىدە ئىلىنىپ ئىچىگە تور نۇسخا كەشتىلىنىدۇ. ئۇرۇقچا چېچەكلىرىمۇ تور نۇسخا بىلەن بىر گەۋدە ھاسىل قىلىپ كۆرۈنىدۇ. باشقا نۇسخىدىكى بادام دوپپىلاردەك روشەن قاپارتما ھاسىل قىلمايدۇ، ئاق قارلىق رەڭ پەرقى بەك چوڭ بولىدۇ. قارىماق-قا خۇددى تور بىلەن بېزىگەندەك كۆرۈنىدۇ، تەننەرخى يۇقىرى بولغاچقا زىيالىيلار ئارىسىدا كىيىش بىر قەدەر ئو-

ھۇملاشقان. بۇ دوپپىمۇ يەكەن بادام دوپپىلىرىنىڭ باشقا نۇسخىلىرىغا ئوخشاش تەڭ دەرىجىدە كىيىلگەن بولۇپ، يەكەندىن باشقا جايلارغا ئانچە كۆپ تارقالمىغان. بىراق بۇ دوپپا نۇسخىسى ھازىر يوقىلىش گىردابىغا بېرىپ قالغان. نۇرغۇن ھۈنەرۋەنلەر بۇ خىل دوپپىنى ئىشلىمەيدۇ، شۇڭا يەكەن دوپپا بازارلىرىدا تور بادام دوپپا كەمدىن كەم ئۇچرايدۇ.

چېچەك بادام دوپپا

بۇ دوپپا قارىماققا يەكەن بادام دوپپىسىغا ئوخشايدۇ. ئوخشىمايدىغان يېرى تۆپىلىكىگە جايلاشتۇرۇلغان بادام نۇسخىسىنىڭ ئىچكى قىسمىغا ھەمدە يېرىم ئاي شەكىللىك كېزەك گۈللىرىنىڭ يايىسىمان تۇتاشقان قىسمىغا چېچەك كەشتىلىنىدۇ، بۇ نۇسخىنى ئاساسەن ياش يىگىتلەر كىيىدۇ.

سىيدام بادام دوپپا

بۇ نۇسخىدىكى دوپپىمۇ يەكەن بادام دوپپىسىغا ئوخشاش ساسەن ئوخشايدۇ، ئوخشىمايدىغان تەرىپى تۆپىلىكىدىكى بادام نۇسخىسى ۋە جىيىكىدىكى يېرىم ئاي شەكىللىك كېزەك گۈللىرى ئاددىي، سىيدام كەشتىلىنىدۇ، يەنى يەكەن بادام دوپپىسى نۇسخىسىدىكى ئۇرۇقچا، ياپراقچا، بېلىق سىرتى نۇسخىسى، چېچەك بادام نۇسخىسىدىكى چېچەك قاتارلىق نازۇك بېزەكلەر كەشتىلەنمەيدۇ، بۇنى ئاساسەن ياشانغانلار كىيىدۇ.

قاش ئارىغان بادام دوپپا

بۇ نۇسخىدىكى دوپپىمۇ يەكەن بادام دوپپىسىغا ئوخشاش ساسەن ئوخشايدۇ، بۇ ئۆزىگە يەكەن بادام دوپپىسى بىلەن چېچەك بادام دوپپىسىنىڭ نۇسخىسىنى تولۇق مۇجەسسەملەشتۈرگەن. ئوخشىمايدىغان يېرى جىيىكىدىكى يېرىم ئاي شەكىللىك كېزەك نۇسخىسىنىڭ ناۋاسى قوش تارتىلغان بولۇپ، خۇددى ئادەمنىڭ قېشىغا ئوخشاش كۆرۈنىدۇ، بۇ دوپپا ئوتتۇرا ياشلىقلارنىڭ كىيىشىگە ماس كېلىدۇ.

چۆچۈرە بادام دوپپا

بۇ خىل دوپپىنىڭ تۆپىلىكى كىچىك، كېزىكى پاكار، جىيىكى تار كېلىدۇ، چۈشۈرۈلگەن بادام نۇسخىسى ئورۇق ئاچ كېلىدۇ، كەشتىلىنىشى تولىمىغان، كېزىكى كىچىك ياي شەكىللىك، ئوتتۇرىسى تۆپىلىكىگە چۈشۈرۈلگەن بادام نۇسخىسى چۆچۈرىدەك كىچىك بولغانلىقى

ئۈچۈن چۆچۈرە بادام دەپ ئاتالغان. بۇ دوپپىنىڭ ماتېرىد- يالغا نىسبەتەن يۇقىرى تەلەپ قويۇلمايدۇ. بۇ دوپپىا قەشقەر شەھىرىنى مەركەز قىلغان ئەتراپتىكى ناھىيەلەرگە كەڭ تارقالغان، شۇنداقلا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئۆزبېكىس- تان، تاجىكىستان قاتارلىق رايونلاردىمۇ كەڭ تارقالغان. بۇ دوپپىا ئوخشىمىغان ياشلاردىكىلەرنىڭ ھەممىسىگە ماس كېلىدۇ، ئەمما قەشقەردە ھۈنەرۋەن كاسپىلار، زىيالىيلاردا كىيىش بىر قەدەر ئومۇملاشقان.

پىستە بادام دوپپىا

بۇ دوپپىنىڭ شەكلى چۆچۈرە بادامغا ئوخشايدۇ، ئوخشىمايدىغان تەرىپى تۆپىلىكىگە بادام نۇسخىسى ئىككى دانە كىچىك بادامنى بىر- بىرىگە دۈمبىسىنى قىلغان شەكىلدە ئورۇنلاشتۇرۇلغان، شۇنداقلا بادام چېچىكى چۈشۈ- رۈلگەن، بۇ ئاساسەن ياشلار ۋە ئۆسمۈرلەرنىڭ كىيىشىگە ماس كېلىدۇ.

يېڭىسار بادام دوپپىسى

بۇ دوپپىنىڭ تۆپىلىكى، كېزىكىنىڭ چوڭ- كىچىكلىكى يەكەن بادام دوپپىسىدىن پەرقلىنمەيدۇ. تۆپىلىكىنىڭ بادام نۇسخىسى بىلەن كېزىكىنىڭ يېرىم ئاي شەكىللىك نۇسخى- سىمۇ يەكەن بادام دوپپىسىغا ئوخشايدۇ. ئوخشىمايدىغان ئالاھىدىلىككە تۆپىلىكىدىكى بادام نۇسخىسى بىلەن كېزد- كىدىكى ناۋا نۇسخىسى ئاددىي كەشتىلىنىدۇ، تولدۇرۇلمايد- دۇ. تىكىلىشىگە زىيادە نەپىسلىك تەلەپ قىلىنمايدۇ. يەنە بىر روشەن پەرقى دوپپىنىڭ بىر تەرىپىگە غۇنچە شەكىلدە چۇچا بېكىتىلىدۇ. چۇچا بار تەرىپىنى ئوڭ تەرەپكە كەلتۈ- رۈپ كىيىدۇ. بۇ دوپپىنى يېڭىساردىكى ئەرلەر كىيىشىنى ئومۇملاشتۇرغان، ئۇنىڭدىن باشقا يېڭىشەھەر ناھىيەسى، كۈنەشەھەر ناھىيەسى ۋە ئاقتۇ ناھىيەسىدەمۇ كىيىش بىر قەدەر تارقالغان.

ئايالچە بادام دوپپىلار

ئايالچە بادام دوپپىلارنىڭ نۇسخىلىرى ئانچە كۆپ ئەمەس. رايونىمىزدا بىر قەدەر كۆپ كىيىلىدىغىنى مارجان بادام دوپپىا، مەرۋايىت بادام دوپپىا، ئالتۇن قاداق بادام دوپپىا.

مارجان بادام دوپپىا

مارجان بادام دوپپىنىڭ كېزەك ئۈستىدىكى ناۋاسى ئىككى ياكى ئۈچ قاتار مارجان بىلەن تۈز ياكى ياي شەكىلدە ئىلىنىپ، بېزەك ئارقىلىقلا كېزەك گۈللىرىدىن

پەرقلىنىدۇ ۋە كېزەك گۈللىرىنىڭ سىرتقى ياي قىسمى تەڭلىك بىلەن روشەن رەڭ پەرقلىنىدۇرۇپ، بىر قاتار مارجان بىلەن يايىسمان نۇسخا چىقىرىپ ئايرىلىدۇ، گاھ- لىرىنىڭ جىيىكىگە زەر يىپتىن زىغ- زىغ چىقىرىلىدۇ، ئۇ- رۇقچىلارنىڭ ھەممىسى سۇس رەڭ بىلەن پەرقلىق ئورۇد- لاشتۇرۇلىدۇ. تۆپىلىكىدىكى بادام نۇسخىسى ئادەتتە تولۇق قىزغۇچ ياكى سۆسۈن رەڭ مارجانلاردىن ھاسىل قىلىنىپ، چۆچۈرە بادامدىن ئانچە پەرقلىنمەيدىغان ئىد- چىكە ھەم نازۇك شەكىلدە تىزىلىدۇ. ناۋا ۋە ئۇرۇقچا، شاخچە ۋە ياپراقلار ناۋات رەڭ مارجانلاردىن تىزىلىپ، ئىنچىكە جايلىرى يىپ يۆنىلىشى ئارقىلىق پەرقلىنىدۇرۇل- دۇ، تەڭلىكىگە رەڭلىك دۇخاۋا تەتىللا ئىشلىتىدۇ. بۇ خىل دوپپىنىڭ شوخ، جۇلالىق نۇسخىلىرىنى رەسىدە بولغان ۋە ئۇنىڭدىن تۆۋەن ياشتىكى قىزلىرىمىز كىيىدۇ. سىپتا، چوڭ سۈپەت، سۇس رەڭلىك نۇسخىلىرىنى توي قىلغان ۋە ئوتتۇرا ياشلىق جۇۋانلار كىيىدۇ.

مەرۋايىت بادام دوپپىا

بۇ دوپپىنىڭ گۈل نۇسخىلىرى، بېزىلىشى، تىكىلىشى مارجان بادام دوپپىغا ئوخشايدۇ. ئوخشىمايدىغان روشەن ئالاھىدىلىكى مارجاننىڭ ئورنىغا ھەقىقىي مەرۋايىت ئىشل- تىلىدۇ، بۇ دوپپىا قىزلارنىڭ تويۇق باش كىيىملىرى قاتا- رىدا ئەتىۋارلىنىدۇ.

ئالتۇن قاداق بادام دوپپىا

بۇ دوپپىنىڭ شەكلى، گۈل نۇسخىلىرى مارجان بادام دوپپىا بىلەن ئوخشاش، ئوخشىمايدىغان يېرى كېزىكىدىكى ناۋا ۋە تۆپىلىكىدىكى بادام نۇسخىلىرى ئالتۇندىن ئىنتايىن نەپىس، گۈل نۇسخا نەقىشلىرى ئېنىق قىلىپ سوقۇلۇپ، دوپپىغا گۈل نۇسخا ئورنىدا قاندىلىدۇ. بۇ دوپپىا قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپ ئاتا- بوۋىلىرىمىز خوتۇنلىرىنىڭ جۇۋان تويىنى قىلىپ بەرگەندە تويۇق سوۋغىسى ھېسابىدا تەييارلاپ بەرگەن. بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە جۇۋان تو- يىنىڭ يوقىلىشىغا ئەگىشىپ، ئۇيغۇر ئاياللىرى پەرزەنتلىرد- نىڭ نىكاھ تويىدا (قىزنى تالالىق قىلغاندا ياكى ئوغۇلنى ئۆيلىگەندە) مۇراسىم كىيىمى سۈپىتىدە ئالاھىدە بۇيرۇتۇپ كىيىۋاتىدۇ، ئادەتتە بۇ دوپپىا بازارلىق قىلىپ تەييارلانمايد- دۇ، ئالايتەن بۇيرۇتۇلۇپ تەييارلىنىدۇ.

(ئاپتور: يەكەن ناھىيەلىك مەدەنىيەت، تەنتەربىيە ئىدارىسى- نىڭ باشلىقى)

M
I
R
A
S

(يۇنان ئەپسانىلىرىدىن قېزىپ چىقىلغان ترويا)

دا» تەسۋىرلەنگىنى ترويا ئۇرۇشى بولۇپ، بۇ ئۇرۇش پۇلىامس پادىشاھىنىڭ ئوغلى پارس يۇنان سپارتا پادىشاھى مىنەينىسنىڭ ئايالى، يۇناننىڭ داغلىق كۆزلى ھەيدى-مۇنى تارتىۋالغانلىق سەۋەبىدىن باشلانغان. سپارتا پادىشاھى ئامراق ئايالىنى قاينۇرۇپ كېلىش مەقسىتىنى مەك-ناي پادىشاھى ئاكسى ئاكامىنونغا ئېيتقان، ئاكامىنون يۇناننىڭ ھەرقايسى شەھەرلىرىدىكى ئىتتىپاقداش قوشۇنىنى تەشكىللەپ، 1000 دىن ئارتۇق ئۇرۇش كېمىسىدىن تەشكىل تاپقان زور قوشۇنغا ئۆزى قوماندانلىق قىلىپ، دېڭىزدىن كېسىپ ئۆتۈپ ترويا شەھىرىگە ھۇجۇم قىلغان، شۇنىڭ بىلەن ترويا ئۇرۇشى پارتلىغان.

يۇنان بىرلەشمە قوشۇنى گەرچە ترويانى ئون يىل قورشاپ ياتقان بولسىمۇ، لېكىن بۇ شەھەرنى ئىگىلىيەلمەي كەتتى. كېيىن يۇنان قوشۇنىدىكى پاراسەتلىك قەھرىمان ئو-دېسىيۇس بىر چارە ئويلاپ تاپقان، ئۇلار بىر غايەت زور ياغاچ ئات ياساپ، ئىچىگە ئەسكەرلەرنى يوشۇرۇپ قويۇپ، پۈتۈن قوشۇننى چېكىندۈرۈپ كەتكەن، ترويا-لار ياغاچ ئاتنى شەھەر ئىچىگە ئەسكەرگەندىن كېيىن، يېرىم كېچىدە ياغاچ ئات ئىچىدىكى ئەسكەرلەر تۈپدۈر-

ترويا قەدىمىي خارابىلىكى — تۈركىيەنىڭ داردانىل دېڭىز بوغۇزىدىكى ئاساسلىق پورت كاناكالىنىڭ جەنۇبىغا 40 كىلومېتىر كېلىدىغان خىسساللىققا جايلاشقان بولۇپ، 1998-يىلى ب د ت پەن، مائارىپ مەدەنىيەت تەشكىلاتى تەرىپىدىن «دۇنيا يادىكارلىقلىرى كاتالوگى» غا كىرگۈ-زۈلگەن.

ھازىرقى خىسساللىك ھەرگىزمۇ 1870-يىلى شېرمان بايقىغان قۇم توپىلىق دۆڭ ئەمەس. ھازىر، ترويا خارابى-لىكى رايونىنىڭ كىرىش ئېغىزىدىكى قايتىدىن ياسالغان غايەت زور ياغاچ ئات تۈركىيەدىكى مۇھىم مەنزىرە را-يونلىرىنىڭ بىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن، ھەر يىلى دۇنيا-نىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن كەلگەن نۇرغۇنلىغان ساياھەت-چىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلماقتا.

مىلادىدىن بۇرۇنقى 8-ئەسىردە، يۇنان شائىرى ھومېر «ئىللىيادا» ۋە «ئودېسسا» ناملىق ئىككى چوڭ ئېپوسنى يازغان بولۇپ، بۇ ئىككى چوڭ ئېپوس دۇنيا مەدەنىيەت خەزىنىسىدىكى بىباھا گۆھەر، شۇنداقلا قەدىم-كى يۇنانلىقلارنىڭ كېيىنكىلەرگە قالدۇرغان مۇھىم مەنبەسى بايلىقى ۋە مەدەنىي مىراسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «ئىللىيا-

بۇگۈنكى تۈركىيەدىكى خىسارلىققا كېلىپ، 40 يىلدىن بۇيان كاللىسىنى چىرمۇۋالغان قەدىمىي قەلئە خارابىسىنى ئىزدىدى.

ئۇنىڭ «يول باشلىغۇچىسى» دەل يۇنان شائىرى ھومىر ئىدى. ئۇ «ئىللىيادا»، «ئودېسسا» نى ئىزچىل نوقۇل ئەدەبىي ئەسەر ئەمەس، بەلكى ھەقىقىي تارىخ دەپ ھېسابلايتتى. كىشىلەرنى ھەيران قالدۇرغىنى، ھومىر داستانىنىڭ كۆرسەتمىسى بىلەن شېرمان يۇنانلىقلارنىڭ ياغاچ ئات ھىيلىسى بىلەن ترويا شەھىرىنى ئىشغال قىلغان. لىقىدەك تارىخى ھەققەتنى ئىسپاتلاپلا قالماستىن، يەنە 2000 يىل كۆمۈلۈپ ياتقان ترويا خارابىلىكىنى قېزىپ چىقىپ، «پۇلىامۇس خەزىنىسى» نى تاپتى، شۇنداقلا پىلو-پونىسوس يېرىم ئارىلىدىكى تاغ جىلغىسىدا مەكناي پادى-شاھى ئاكامېنونىڭ قەبرىسىنى تېپىپ، يەر ئاستىدا 3000 يىل كۆمۈلۈپ ياتقان خەزىنىنى ئاچتى. شۇنداق قىلىپ ئۇ دۇنيا ئارخېئولوگىيە تارىخىدا شانلىق بىر سەھىپە ياراتتى.

1870 - يىلى 4 - ئايدا، شېرمان خىسارلىقتىكى بىر كىچىك تاغدا قېزىشنى باشلىدى، ئۇزاق ئۆتمەي ئۇ يەر يۈ-زىدىن 4.5 مېتىر چوڭقۇرلۇقتىكى جايدا قورام تاشلاردىن قوپۇرۇلغان قەدىمىي شەھەر تېمىنى بايقىدى. بىر يىلدىن كېيىن، ئۇ يەنە بۇ جايدا قايتىپ كېلىپ نۇرغۇن بايقاشلارغا ئېرىشتى. 1872 - يىلى شېرمان يۈز نەچچە يەرلىك ئىشچىلار-نى تېپىپ كېلىپ بىرلىكتە ئىشلىدى. ئۇلارنىڭ قېزىپ چىققىنى ئۆزى ئويلىغان قەدىمىي شەھەر بولماستىن، بەلكى شەھەر-لەرنىڭ خارابىلىكى ئىدى، بۇ شەھەرلەر ئۈستى - ئۈستىگە سېلىنغان بولۇپ، بىر شەھەر ۋەيران بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ خارابىلىكىنىڭ ئۈستىگە يەنە يېڭىدىن شەھەر بەرپا قىلىنغان. قازغۇچىلار نۇرغۇن شەھەر سېپىلى، ئىسدىش ۋە ساپال بۇيۇملارنىڭ پارچىلىرىنى تاپقان.

1873 - يىلى 6 - ئايدا، شېرمان ترويا خان ئوردىسىغا يېقىن قورشائۇ تام ئەتراپىدا بىر تۈركۈم قىممەتلىك بۇ-يۇملارنى بايقىدى. ئۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ قىممەتلىكى ناھا-يىتى ھەشەمەتلىك ئىككى ئالتۇن تاج بولۇپ، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئالتۇن بىلەزۈك، پۇتلۇق ئالتۇن قەدەھ، كەھرد-ۋا قويۇلغان پۇتلۇق ئالتۇن قەدەھ، ئالتۇن ھالقا، ئالتۇن تۈگمە، تۆشۈك ئېچىلغان چوكا ئالتۇن ھەمدە كۈمۈش ۋە مىستىن ياسالغان لوڭقا، تۇچتىن ياسالغان قورال-ياراغلار بار ئىدى. شېرمان خۇشاللىقىدىن نېمە قىلىشنى بىلمەيلا

ماستىن چىقىپ شەھەر دەرۋازىسىنى ئاچقان. يۇنان قوشۇ-نى ئىچى سىرتىدىن ماسلىشىپ جەڭ قىلىپ، ترويا شەھىرى-نى ئىگىلىگەن ۋە قايتىش ئالدىدا ئاۋات ترويا شەھىرىنى كۆيدۈرۈپ كۆل قىلۋەتكەن.

قەدىمكى يۇنان مەدەنىيىتىنىڭ تازا گۈللەنگەن دەۋر-لىرىدە (مىلادىدىن بۇرۇنقى 200~700 - يىللىرى)، ترويا ئۇرۇشى يۇنانلىقلارنىڭ دەسلەپكى تارىخى دەپ قارالغان ترويا مۇقەددىمكى يۇنانلىقلارنىڭ شانلىق غەلىبىنى قولغا كەلتۈرگەن جاي دەپ ئاتالغان. كېيىن گرىتسىيە تارىخشۇ-ناسلىرىدىن ھېرودود ۋە تۇتسىدىلار ھومىرنىڭ ھېكايىسى-نى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن دەپ قارىدى. ئۇلار «ئىللىيادا» دا تەسۋىرلەنگىنىدەك ھەقىقىي ترويا شەھىرىنىڭ داردانىل دېڭىز بوغۇزىغا جايلاشقانلىقىغا ئىشەنگەن. كېيىن رېملىقلار قۇدرەت تېپىپ ئوتتۇرا دېڭىز بويلىرىدىكى دۆلەتلەرنى ئ-دارە قىلغان چاغدا، ترويانىڭ ھېكايىسىگە قىزىقىپ قېلىپ، يېڭى ئىلىئان (يېڭى ترويا) دېگەن شەھەرنى قۇرغان، بۇ شەھەر ئۇلار قەدىمكى ترويانىڭ ئورنى دەپ قارىغان جاي، يەنى ئاناتولىيەنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان، مىلادى 6 - ئەسىردە رېملىقلار ئاناتولىيەدىن ئايرىلغاندىن كېيىن، يېڭى ترويا تاشلىنىپ قالغان، ھازىرغا قەدەر ئۇنىڭ ئورنىنىڭ قەيەردىكىلىكىنى ھېچكىم ئېنىق بىلمەيدۇ.

ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ، كىشىلەر بۇ رىۋايەتلەر-نى ئاستا - ئاستا ئۇنتۇپ كەتتى. 19 - ئەسىردە «ئىللىيادا» ۋە «ئودېسسا» ئەدەبىيات ساھەسىدىكى دەسلەپكى كىلاسسىك ئەسەرلەر دەپ قارالغان بولسىمۇ، پەقەت خىي-لى ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەر قاتارىدا سانىلاتتى، تارىخشۇناس-لار قەدىمكى يۇنان مەدەنىيىتىنى پەقەت مىلادىدىن بۇرۇن-قى 8 - ئەسىرگىچە سۈرۈشتۈرگەن بولۇپ، ترويا ئۇرۇشى تارىخ سەھىپىسىدىن چىقىرىلىپ، كىشىلەر ئۇرۇشنىڭ يۈز بەرگەنلىكىگە ئىشەنمىگەن، بەلكى ئۇنى مىلادىدىن بۇرۇن-قى 1200 — 1500 - يىللار ئارىلىقىدا يۈز بەرگەن نۇرغۇن قېتىملىق ئۇرۇشلارغا ئاساسەن رەتلەنگەن رىۋايەت، ئىش-نىشكە بولمايدۇ دەپ قارىغان. پەقەت كىچىكىدىن ھومىر-نىڭ داستانلىرىغا ھەۋەس قىلىدىغان گېرمانىيەلىك ئارخېئولوگ ھېنرى. شېرمانلا بۇنداق دەپ قارىمايتتى.

1870 - يىلى، نۇرغۇن يىل تەييارلىق قىلىش ئارقى-لىق، 47 ياشلىق شېرمان ئەمدىلا توي قىلغان ئايالنى ئېلىپ غەربىي ئاناتولىيەدىكى ئىگەي دېڭىز بويلىرى ۋە

M
I
R
A
S

مۇ تۆت شەھەر دەروازىسى بار ئىدى، ئۇنىڭدىن باشقا نۇرغۇن ئاقسۆڭەكلەر تۇرالغۇلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى ئۇللىرى بار بولۇپ، مىلادىدىن بۇرۇنقى 1300-يىلى بۇ شەھەر يەر تەۋرەشتە ۋەيران بولغان.

7-قاتلام ترويا ئا شەھىرى مىلادىدىن بۇرۇنقى 1250-يىلى تالان-تاراج قىلىنىپ كۆيدۈرۈۋېتىلگەن بولۇپ، تارىخشۇناسلار بۇ ۋاقىتنى ئەينى ۋاقىتتا سىرتتىن كىرگۈزۈلگەن مىسكىناي جىنە-قاچىلىرىنىڭ دەۋرىدىن بىلگەن، كۆپلىگەن تارىخشۇناسلار 7-قاتلام ترويا ئا شەھىرىنى رىۋايەتتىكى پادىشاھ پۇلىامۇس دەۋرىدە ترويا ئۇرۇشى پارتلىغان شەھەر دەپ قارىغان، ترويا ب شەھىرىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ۋاقتى قىسقا بولۇپ، مىلادىدىن بۇرۇنقى 1100-يىلى تاشلىۋېتىلگەن، كېيىنكى بىر نەچچە ئەسىردە بۇ يەردە ھېچكىم ئولتۇراقلاشمىغان.

8-قاتلام ترويا شەھىرى مىلادىدىن بۇرۇنقى 7-ئەسىردە سىرنىڭ باشلىرىدا قۇرۇلغان بولۇپ، شۇ چاغدا يېقىن ئەتراپتىكى لىمىنوس ئارىلىدىكى يۇنانلىقلار بۇ يەرنى قايتىدىن ئىگىلەپ، گۈللەندۈرۈپ، ئۇزاق يىل مۇشۇ يەردە ياشىغان.

قالدى، ئۇ ئۆزىنىڭ رىۋايەتتىكى ترويانىڭ ئاخىرقى پادىشاھى پۇلىامۇسنىڭ خەزىنىسىنى تاپقانلىقىغا ئىشىنىپتى.

شېرمان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ خىزمەتدەشى، يەنى گېرمانىيەلىك ئارخېئولوگ ۋېلىيام. دېپوفېرت بۇ يەرنى قېزىشنى داۋاملاشتۇردى، ئۇ قېزىۋالغان ماتېرىياللاردىن بۇ قاتلامدىكى شەھەرنىڭ مىلادىدىن بۇرۇنقى 2200—2500-يىللار بەرپا بولغانلىقىنى، بۇ رىۋايەتتىكى ترويا ئۇرۇشى دەۋرىدىن 1000 يىل بۇرۇن ئىكەنلىكىنى قىياس قىلدى.

كېيىن ئامېرىكىلىق ئارخېئولوگ كارل. برايگىن ھەمدە يېقىنقى زاماندىكى ئالىملاردىن كوفمان قاتارلىق داغلىق مۇتەخەسسسلەر نۇرغۇن يىل سەرىپ قىلىپ، بۇ خارابىلەرنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا قازدى ۋە تەتقىق قىلدى. ئۇزاق يىل قېزىش ئارقىلىق، كىشىلەر ترويا خارابىلىكىدىن ئۈستى-ئۈستىلەپ سېلىنغان توققۇز دەۋرگە تەۋە بولغان قەدىمىي شەھەرلەرنىڭ خارابىسىنى بايقىدى. بۇنىڭ 1~5-قاتلاملىرى دەسلەپكى تۇچ قوراللار دەۋرىدە، 6، 7-قاتلاملىرى ئوتتۇرا ۋە كېيىنكى تۇچ قوراللار دەۋرىگە، 8، 9-قاتلاملىرى دەسلەپكى تۆمۈر قوراللار دەۋرىگە تەۋە ئىدى. ئەڭ دەسلەپكى ترويا شەھىرى دىيامېتىرى 90 مېتىر كېلىدىغان قورغان بولۇپ، تاملىرى تاشتىن قوپۇرۇلغان، دەروازىسى بار ئىدى، ئۇ شۇ جايدىكى كىشىلەرنىڭ ئاپەت بولغان ياكى خەتەرگە يولۇققان ۋاقىتتا پاناھلىنىدىغان جايى ئىدى. 2-قاتلامدىكى ترويا شەھىرى 1-سىنىڭ ئۈستىگە جايلاشقان بولۇپ، تارىخشۇناسلار تەرىپىدىن 2-ترويا شەھىرى دەپ ئاتالغان، ئۇ تېخىمۇ چوڭ، تېخىمۇ ھەيۋەتلىك، دىيامېتىرى 120 نەچچە مېتىر كېلىدىغان قورغان بولۇپ، ئىچىدە خان ئوردىسى ۋە باشقا قۇرۇلۇشلار بار ئىدى، ئارخېئولوگلار خان ئوردىسى خەزىنىسىدىن نۇرغۇن ئالتۇن-كۈمۈش، مەرۋايىت-لارنى، تۇچتىن، تاش ۋە سۆڭەكتىن ياسالغان بۇيۇملارنى تاپقان. بۇ قەدىمىي شەھەر ئوت ئاپىتىدە ۋەيران بولغان بولۇپ، شۇ سەۋەبتىن شېرمان بۇ يەرنى ھومىر تەسۋىرلىگەن ترويا شەھىرى دەپ خاتا پەرەز قىلغان. كېيىنكى ئۈچ قاتلامدىكى شەھەرلەر بىر-بىرىدىن چوڭ بولۇپ، 6-قاتلامدىكى شەھەردە يەنە نۇرغۇن يېڭى تۇرالغۇلار بار، شەھەر سېپىلى مۇستەھكەم، ئىلگىرى نۇرغۇن قېتىم كېڭەيتىلگەن بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 540 مېتىر، ئاز دېگەندە-

20113

ئەڭ ئاخىرىدا يەنى مىلادىدىن بۇرۇنقى 85 - يىلى رىملىقلار بۇ يەرنى ئىگىلەپ ترويا 9 - شەھىرىنى قۇرغان. بۇ ئارخېئولوگلار مۇئەييەنلەشتۈرگەن ئەڭ ئاخىرقى شەھەردۇر. مىلادى 400 - يىلى ئەتراپىدا بۇ شەھەر تاشلىۋېتىلگەن بولۇپ، تاكى شېرمان بۇ يەرنى بايقىغانغا قەدەر ھېچكىم بۇ جايغا ئاياق باسمىغان.

گەرچە نۇرغۇن ئالىملار شېرمان ترويا شەھىرىنىڭ دەۋرىگە توغرا ھۆكۈم قىلالىغان دەپ قارىغان بولسىمۇ، شەك - شۈبھىسىزكى شېرمان بۇ خارابىلىكنى ئەڭ بۇرۇن بايقىغان ۋە قازغان كىشىدۇر. ترويا قەدىمىي شەھىرىنىڭ قايتىدىن دۇنياغا تونۇلۇشىنى ئۇنىڭ تۆھپىسىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. بىراق ئىپتىتىشلارغا قارىغاندا شېرمان «ترويا خەزىنىسى» نى قېزىپ چىققاندىن كېيىن ئۇنى تۈركىيە ھۆكۈمىتىگە تاپشۇرۇپ بەرمەي، بەلكى گىربىتسىيەگە يۆتكەپ كەتكەن. بۇ ئىش ئىنتايىن چوڭ غۇلغۇلا قوزغىغان، تۈركىيە ھۆكۈمىتى خەزىنىنى قايتۇرۇۋېلىشنى قاتتىق تەلەپ قىلغاچقا، تۈركىيەنىڭ بېسىمى بىلەن گىربىتسىيە ھۆكۈمىتى بۇ خەزىنىنى قوبۇل قىلىشقا جۈرئەت قىلالىغان. ئاخىر شېرمان ئامالسىز بۇلارنى ئۆزىنىڭ دۆلىتى گېرمانىيەگە ئاپىرىپ، بېرلىن دۆلەت مۇزېيىدا ساقلاپ قويغان.

2 - دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، سوۋېت ئارمىيەسى بېرلىنغا ھۇجۇم قىلىپ كىرگەندە، گېرمانىيەنىڭ ترويا خەزىنىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان نۇرغۇن قىممەتلىك بۇيۇملىرى يەر ئاستىدىكى ئىستىھكامغا يوشۇرۇپ قويۇلغان، بىراق 2 - دۇنيا ئۇرۇشى ئاياغلاشقاندىن كېيىن بۇ بىباھا بايلىقلار سىرلىق غايىب بولغان.

شۇنىڭ بىلەن بىر قىسىم ئارخېئولوگلار شېرماننىڭ بايلىق ئىزدەش جەريانىنىڭ راستلىقىدىن گۇمانلاندى. بەزىلەر شېرماننىڭ ماقالىسىنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، ئەينى ۋاقىتتا شېرماننىڭ ئايالىنىڭ خەزىنە تېپىلغان نەق مەيداندا يوقلۇقىنى بايقىدى. يەنە بەزىلەر بۇ بايلىقلار بىر قېتىمدا قېزىلمىغان، شېرمان ئوخشىمىغان قاتلام ۋە ئورۇندىكى قېزىپ چىققان بايلىقلارنى ئاز - ئازدىن توپلاپ، ھەممىنى بىر قىلىپ «پۇلىيامۇس خەزىنىسى» دەپ جاكارلاش ئارقىلىق، بۇ قېتىمقى ئارخېئولوگىيەلىك بايقىشىنىڭ تەسىرىنى كېڭەيتىمەكچى بولغان دەپ قارىغان.

1996 - يىلى 4 - ئايدا، «ترويا خەزىنىسى» موسكۋا - نىڭ پۇشكىن مۇزېيىدا قايتىدىن نامايان بولدى. بۇ بايلىق -

لارنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، مۇزېيىدا كىلەر ئىنتايىن پۇختا قوغداش تەدبىرلىرىنى قوللانغان، بۇ بايلىقلار 19 پاي ئوقمۇ تېشىپ ئۆتەلمەيدىغان پەنجىرىنىڭ ئىچىدە قويۇلغان بولۇپ، ھەر بىر پەنجىرىنىڭ يېنىغا بىردىن قاراۋۇل ئورۇنلاشتۇرۇلغان، ھەر كۈنى پەقەت 800 دىن 1000 غىچە ئېكسكۇرسىيەچىلەرنى قوبۇل قىلغان.

ھازىر تۈركىيە، گىربىتسىيە، گېرمانىيە ۋە رۇسىيەلەر بۇ بايلىقلارنىڭ ئىگىدارلىق ھوقۇقىنى تالىشىۋېتىپتۇ. ئىككىنچى قېتىملىق «ترويا ئۇرۇشى» دەپ ئاتالغان بايلىق تالىشىش يەنە ئۇزاققىچە داۋاملىشىدىغان ئوخشايدۇ. دۇنيا يادىكارلىقلىرىنى قېزىپ رەتلەش خىزمىتى نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ترويانىڭ سىرلىرى تېخى تولۇق ئېچىلمىدى. نى يوق. ئارخېئولوگلار قايسى قاتلامنى ترويا خارابىلىكى دەپ مۇئەييەنلەشتۈرۈشىدىن قەتئىينەزەر، شېرمان ۋە باشقىلار ئۇنىڭ ھومىر داستانىدىكى ترويا ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان ئىسپات تاپالمىدى. ئارخېئولوگلار بايقىغان ئىسپاتلاردىن 6 - ۋە 7 - قاتلامدىكى بەزى بۇيۇملار ھومىر تەسۋىرلىگەن تروياغا ئوخشىشىپ قالىدۇ، بىراق بۇ ئىككى قاتلامدىكى خارابىلىكلەر ئىنتايىن ئاددىي بولۇپ، ھومىرنىڭ «ئىللىيادا» دا تەسۋىرلىگەندەك ھەيۋەتلىك ئەمەس. ھومىر تەسۋىرلىگەن ترويا بولسا ھەيۋەتلىك سېلى ۋە دەرۋازىسى بار ئىنتايىن ھەشەمەتلىك بىر شەھەر، ئۇ يەنە سېپىلنىڭ غەرب تېمىنىڭ ياخشى ياسالغانلىقىنى ئالاھىدە تىلغا ئالغان. كېيىن 5 - قاتلامدىكى ترويا شەھىرىنىڭ سېپىل تېمىنىڭ قېلىنلىقىنىڭ تۆت مېتىر، بەزى بۆلەكتىكى تام ئېگىزلىكىنىڭ توققۇز مېتىردىن ئاشىدىغانلىقى، غەرب تەرەپتىكى بۆلىكىنىڭ ياخشى ياسالغانلىقى بايقالغان، شۇنىڭ بىلەن بەزىلەر ھومىر داستانىدىكى ترويانىڭ 5 - قاتلام شەھەر ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلىشتى.

بىراق 5 - ، 6 - ۋە ياكى 7 - قاتلام بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، شېرمان قېزىپ چىققان «پۇلىيامۇس خەزىنىسى» ھومىر داستانىدا تەسۋىرلىگەن خەزىنە ئەمەس. ئۇنداقتا بۇ بايلىقلارنىڭ ئىگىسى زادى كىم؟ ھەقىقىي پۇلىيامۇس خەزىنىسى زادى قەيەردە؟

«دۇنيا مىراسلىرى» كىتابىدىن تەرجىمە قىلغۇچى: مېھراي نۇرمۇ - ھەممەد (تەرجىمان: شۇ ئۇ ئار ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىدە)

M
I
R
A
S

تاجىكلارنىڭ توي ئادىتىدىكى پەرىھىزلەر

مۇقەددەسى قاسىم

ستە تەسىر كۆرسىتىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، شۇ مىللەتكە تەۋە توپنىڭ تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا شەكىللەنگەن، ئا- دەتكە ئايلىنىپ كىشىلەردىن ھۆرمەتلەش تەلەپ قىلىدۇ. ئا- ھان، پەرىھىز تۇتىدىغان بىر قاتار ئىشلار شەكىللىنىدۇ. ئا- جىكلارنىڭ توي ئادىتىدە لايىق تاللاش، توي كۈنىنى بى- كىتىش، چاي ئىچۈرۈش، توي مۇراسىمى ئۆتكۈزۈش،

توي جەمئىيەتتىكى ئەڭ ئاساسىي بىرىكىش شەكىللە- رىنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ مەلۇم بىر توپ ئىچىدىكى قان- داشلىقنى باغلايدىغان ئاساسىي ئىجتىمائىي ئۈزەك. توي جەريانىدىكى ھەر تۈرلۈك پائالىيەتلەرنىڭ مۇۋەپپەقىيەت- لىك بولۇش- بولماسلىقى، ئائىلىنىڭ راۋاجلىنىش- راۋاجلان- ماسلىقىغا، توي قىلغۇچىلارنىڭ ھاياتلىق پائالىيىتىگە بىۋا-

لايىق تاللاشتا، گەرچە تۇغقانلار ئارىسىدىن تاللاشتىن ئىبارەت بۇ خىل ئاساسىي شەكىل تۈپ يىلتىزىدىن ئۆزگەر-مىگەن بولسىمۇ، لېكىن تۇغقان بولسىمۇ، چوقۇم ئۈچ ئەۋلادتىن يۇقىرى بولۇشى كېرەككەن دەيدىغان قاراش تەدرىجىي ئومۇملىشىش باسقۇچىدا ئىكەن. تاجىكلاردا «ئايپاق سۈت قىزىل قاندىن كېلىدۇ» دېگەن سۆز بار بولۇپ، بۇنىڭدا «قان بىلەن سۈت شۇقەدەر يېقىن مۇنا-سۈەت» تە ئىكەنلىكىنى ئىپادىلىگەن. بۇ خىل ئىدىيە ئاساسىدا، تاجىكلاردا بىر ئانىنىڭ سۈتىنى ئەمگەن بالىلارنىڭ قانداش مۇناسىۋىتى (گەرچە قانداشلىق مۇناسىۋىتى بولمى-سىمۇ) بار دەپ قارىلىپ، چوڭ بولغاندا توي قىلسا بول-مايدىكەن. يۇقىرىدا ئېيتىلغان سۆز بۇ خىل ئەخلاق ئادى-تىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيا-دىكى باشقا مىللەتلەردىمۇ ئومۇملاشقان بۇ خىل ئىمىلداش-لارنىڭ (بىر ئانىدىن تۇغۇلمىغان، لېكىن بىر ئانىنىڭ سۈ-تىنى ئەمگەنلەر) توي قىلىشى بۇلارنىڭ توي پەرھىزلىرى-دىمۇ ئۆز مەزمۇنىنى تاپقان.

2. نىكاھتىن بۇرۇن ئەركىن ئارىلىشىشقا چەك قويۇ-لىدۇ، ئىپتىتىگە ئەھمىيەت بەرمەسلىك ئەڭ چوڭ ئەخلاق-سىزلىق دەپ قارىلىدۇ. قىز ئوغۇللارنىڭ نىكاھتىن بۇرۇن ئەركىن ئارىلىشىشى ھەرقانداق مەدەنىيەت سىستېمىسىدا مەلۇم چەكلىمىگە دۇچ كەلگەن ھەمدە بۇخىل چەكلەش ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا ناھايىتى ئۇزاق ۋە جاپالىق مۇساپىنى بېسىپ ئۆتۈپ، مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىيا-تى بىلەن بەلگىلىك كېڭىيىشى ۋە بوشلۇققا ئېرىشىشى، لېكىن ئىجتىمائىي ئەخلاققا نىسبەتەن سەزگۈر مىللەتلەردە بۇ خىل ئەنئەنىنىڭ يەنىلا كۈچى بار. تاجىكلاردىمۇ نىكاھتىن بۇرۇن ئەركىن ئارىلىشىشقا چەك قويۇش ۋە ئىپتىتىگە سەل قاراشنى ئەڭ چوڭ گۇناھ دەپ قاراشنى مۇھىم نىكاھ مەزمۇنى قىلغان. ھازىر تاجىك ياشلىرى سىرتلاردا يېڭى مەدەنىيەت چۈشەنچىلىرىنى ئالغاچقا، ئەركىن مۇھەب-بەتلىشىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ، مۇھەببەتلىشىش جەھەتتە، ئۇلارنىڭ ئۆز ئالدىغا قارىشى بولۇپ، ئەركىن مۇھەببەتلى-شىشىنى تاللايدۇ. ئەمما، تاشقورغان ناھىيەسىدىكى زىيا-رەتتىن ئاشكارىلىنىشىچە، شەھەر بازارلاردىكى ياشلار ئۆزلىرىنىڭ مۇھەببىتىنى خالىغانچە ئاشكارىلىيالايدىكەن، بۇ جەھەتتە ئۇلار ناھايىتى ئېھتىياتچان ئىكەن. ئاتا-ئانى-نىڭ باشقۇرۇشى ۋە تەربىيەسى چىڭ بولغاچقا، تويىدىن

ئاجرىشىشى، قايتا توي قىلىشى قاتارلىق نىكاھ ۋە تويغا مۇناسىۋەتلىك پائالىيەتلەردە كۆپلىگەن پەرھىز تۇتىدىغان ۋە ئېتىبار بېرىدىغان ئىشلار بار، دۇنيادىكى كىشىلەر ئۇ قايسى مىللەت ۋە قايسى تەبىقە ۋە ئىجتىمائىي توپقا تەۋە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر توي قىلىشتەك ئۆمۈرلۈك ئىشتا خاتالىقلارنىڭ يۈز بېرىپ، بەختىگە تەسىر يېتىپ قېلىشتىن، بېپەرۋالىق تۈپەيلىدىن بەختكە ئېرىشەلمەسلىكىدىن ئەنسى-رەيدۇ. شۇڭا تويىدىكى ھەر تۈلۈك نازۇك پەرھىز ۋە ئادەت-دەتلەر ئىنسانلارنىڭ مۇشۇ خىل پىسخىكىسىنىڭ ئۆز-مىللىي ئۆرپ-ئادەت ۋە تۇرمۇشى ئەنئەنىسىدە ئەكس ئې-تىشىنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلغان ھەمدە بۇ خىل پەرھىز ۋە ئادەتلەر ئۇلارنىڭ جۇغراپىيەلىك ياشاش مۇھىتى، دىنىي ئېتىقادى ۋە مىللىي مەدەنىيەت خاسلىقلىرى بىلەن زىچ بى-رىكىپ كەتكەن. تاجىكلار ئۇزاقتىن بۇيان ئېگىزلىكتە يا-شاشتەك تۇرمۇش ئەمەلىيىتىنى ئاساس قىلىپ، نۇرغۇن خاسلىققا ئىگە توي پەرھىزلىرىنى شەكىللەندۈرگەن.

لايىق تاللاشتىكى پەرھىز

1. تاجىكلار يات مىللەتلەر بىلەن نىكاھلىنىشى قاتتىق چەكلىگەن. ھازىر ئۇرۇمچىدە خىزمەت قىلىۋاتقان ۋە تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتقان تاجىك ياشلىرىنىڭ نىكاھ ئە-دىيەسىدە مەلۇم ئۆزگىرىشلەر بولغان بولسىمۇ، لايىق تال-لىغاندا، يەنىلا ئۆز مىللىتىنىڭ ئۆرپ-ئادىتى بويىچە لايىق تاللايدۇ. ئاتا-ئانىلار پەرزەنتلەرگە لايىق تاللىغاندا، تۇغقانلى-رىنىڭ بالىلىرىنى ئاساس قىلىپ تاللايدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى: بىرىنچىدىن، تۇغقانلار ئارا قۇددىلىشىپ، مۇناسىۋەتنى مۇ-قىملاشتۇرۇش، جەمەتنى ۋە نەسەبىنى كۈچەيتىش؛ ئىك-كىنچىسى، تۇغقانلار ئارا قۇددىلىشىشقا، خاتىرجەم بولغىلى، نىكاھ ئارازلىقلىرىدىن ساقلانغىلى بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. ئەگەر تۇغقانلارنىڭ بالىلىرى ئارىسىدا لايىق كېلىدىغانلار بولمىسا، ئاندىن يېقىنلىرىنىڭكىدىن، يۇرت مەھەللىدىكى قولۇم - قوشنا دائىرىسىدىن تاللايدۇ. بەزى يەرلىك ئو-قۇمۇشلۇق كىشىلەرنىڭ ئىپتىتىشىچە، يېقىن تۇغقانلار (ئىككى ئەۋلاد) بىلەن توي قىلغاندىن كېيىن، ئاتا-ئانىسى قېرىغاندا كۆزى كۆرمەيدىغان، ئېغىر كېسەل بولۇپ قال-مىغان ياكى پەرزەنتلىرى تۇغماس بولۇپ قالدىغان ئەھ-ۋاللار كۆرۈلگەن. بۇ خىلدىكى ساۋاقلار ئاستا-ئاستا كە-شىلەرنىڭ بۇ خىل كۆز قارىشىنى ئۆزگەرتكەن. ھازىر

M
I
R
A

تەلەپ قاتتىق، شۇڭا سەككىز ئايدا ئاران پۈتتۈ.

تويىدىكى پەرھىزلەر

1. چاي ئىچۈرۈلۈپ بولغاندىن كېيىن، يىگىت بىلەن قىز بىللە سىرتقا چىقىشقا، كىشىلەرنىڭ كۆز ئالدىدا ئارىلى-شىپ يۈرۈشكە بولمايدۇ.

توي مۇراسىمى بولۇشتىن بۇرۇن بولغۇسى كېلىن ۋە يىگىت بىرگە سىرتقا چىقمايدۇ، ئىت پوقنى ئاتلىۋېلىش-دىن پەرھىز قىلىدۇ، ھەدىسى ئۇلارغا تاماق ئېتىپ بېرىدۇ، باشقىلارنىڭ تامىقىنى يېمەيدۇ، باشقىلارنىڭ قىز-يە-گىتىنى قارغاپ قويۇشىدىن ئەنسىرەيدۇ. بەك كۆپ كىشى-لەر بىلەن كۆرۈشمەيدۇ، كۆز تېگىپ قېلىشتىن ساقلىنىدۇ. يىگىتمۇ تويىدىن بۇرۇن ئۆيدە بولۇپ، شورپا ئىچىپ، ياخشى قۇۋۋەتلىنىدۇ.

2. توي قىلماقچى بولغان قىز چېچىنى ئىككى قىلىپ ئۆرۈۋالىدۇ، بالىلىق بولغاندىن كېيىن، تۆت ئۆرۈم ئۆرۈ-ۋالىدۇ، يىللار ئۇزىغاندىن كېيىن، يەنە ئىككى ئۆرۈم ھا-لىتىگە قايتىدۇ. تويۇقتا يىگىت تەرەپ سوۋغا قىلغان ئۆتۈك ۋە پەلتونى قىز چوقۇم توي كۈنى كىيىدۇ، بولمى-سا، تويىدىن كېيىن تۇرمۇشى كۆڭۈللۈك بولماي قالىدۇ، دەيدىغان قاراش بار، قىز بىلىگە قىزىل ئارغامچىنى چىڭ باغلايدىكەن، بۇ، توي قىلىپ بولغانلىقى، بەلباغنى چىڭ باغلاپ، تۇرمۇشى داۋاملاشتۇرۇپ، ئانىسىنىڭ ئۆيىگە دا-ۋاملىق بېرىۋالمايدىغانلىقىنى، ئەنئەنە بويىچە تېجەشلىك بىلەن ئائىلە باشقۇرىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

نىكاھتىكى پەرھىزلەر

سەيشەنبە، چارشەنبە كۈنلىرى نىكاھلانمايدۇ. تاش-قورغان رايونىدىكى بەزى يېزىلاردا، قىزلار توي قىلماي ئالەمدىن ئۆتسە، بىۋاسىتە يەرلىككە قويۇشقا بولمايدۇ. چوقۇم توي مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلىدۇ، توي قىلىدىغان ئويىپىكت تۈۋرۈك بولۇپ، تۈۋرۈك ئەرلەرگە سىمۋول قىلىنىدۇ. ئۆلگەن قىزنى يەرلىككە قويۇشتىن بۇرۇن، نىكاھ ئوقۇلىدۇ، توي قىلماي ئۆلۈپ كەتسە، ئاتا-ئانا بالىسىنى يەرلىككە قويۇشتىن ئىلگىرى ياغاچ قونچاق ياساپ، ئۆل-گۈچى بىلەن بىرگە يەرلىككە قويىدۇ. يەرلىك كىشىلەرنىڭ چۈشەندۈرۈشىچە، توي كىشىلىك ھاياتتىكى كەم بولسا بولمايدىغان بىر قىسمى بولۇپ، توي بولمىغان كىشىلىك ھايات مۇكەممەل ۋە تولۇق بولمىغان بولىدىكەن، بۇمۇ ئاتا-ئانىنىڭ بۇرچىنى ئادا قىلغانلىقى بولىدىكەن.

بۇرۇنقى ئىپتىتىنى بۇلغاش ۋە ئىپىت جەھەتتە كەتكۈزۈپ قويۇش چوڭ ئەخلاقسىزلىق دەپ قارىلىپ، قەتئىي چەكلە-نىدىكەن.

چاي ئىچۈرۈشتىكى پەرھىزلەر ۋە ئادەتلەر

1. يىگىت تەرەپ قۇدىلاشقىلى كەلگەندە، قىز تەرەپ بىۋاسىتە جاۋاب قايتۇرمايدۇ، قىز تەرەپ ھەرخىل سىپايى سەۋەبلەرنى ئىزدەپ، بىرقانچە قېتىم باش تارت-دىكەن، يىگىت تەرەپ بولسا، قىز تەرەپ قوشۇلغانغا قەدەر چىڭ تۇرىدىكەن. بۇ، قىزنىڭ ئىززەت - ھۆرمىتى ئۈچۈن ئىكەن.

2. توي قىلىدىغان قىز قۇدىلىشىش مۇراسىمدا كۆ-رۈنمەيدىكەن. مېھمانلارنىڭ ئالدىغا چىقمايدىكەن.

3. قۇدىلاشقاندىن كېيىن، توينى قايتۇرۇۋېتىشكە، مەلۇم سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن يېنىشىپ كېتىشكە ئاساسەن بولمايدۇ. يېنىشىپ كېتىش كىشىلەر تەرىپىدىن يامان ئېلى-نىدۇ. قىز تەرەپ تويۇقلارنى ئالغاندىن كېيىن، قىز-يىگىت چېچىنى ئىچۈرگەن بولۇپ، قۇدىلىشىش مۇراسىمى چوڭ بىر پائالىيەت سۈپىتىدە ئوچۇق-ئاشكارا ئېلىپ بې-رىلىدۇ. ئەگەر توي قايتۇرۇۋېتىلسە، قىز تەرەپكە يامان تەسىر كەلتۈرۈپ چىقىدۇ. شۇڭا بىر ئادەمنىڭ ئۆيىگە قىز سوراپ كىرىشمۇ چوڭلارنىڭ ۋە ئائىلىدىكىلەرنىڭ كۆپ قېتىملىق ئائىلە مۇزاكىرىسى ئارقىلىق بېكىتىلىدىكەن. بۇ-رۇندا، قۇدىلاشقاندىن كېيىن، قىز-يىگىت توي قىلغانلىق خەۋىرى تارقالغان بولسىمۇ، قىز بىلەن يىگىت يۈز كۆ-رۈشمەي، پەقەت نىكاھتىلا يۈز كۆرۈشىدىكەن. ئەمما، ھازىر بۇ خىل ئەھۋال مەۋجۇت ئەمەس.

لېكىن، تاجىكلارنىڭ توي ۋاقتىنى بېكىتىشتە، بىز دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك بىر ئادەت بار. يەنى ئۇلار چاي ئىچىشىپ بولۇپ سەككىز ئايدىن 12 ئايغىچە ۋاقت-تىن كېيىن ئاندىن توي مۇراسىمى ئۆتكۈزىدۇ. ھەرگىزمۇ تويغا پۈتۈشكەندىن كېيىن، شۇ ھامان توي مۇراسىمى قى-لىدىغان، توينى بىر - ئىككى ھەپتە ئىچىدە تۈگىتىۋېتىد-غان ئادەت يوق. ئۇلار تويغا پۈتۈشكەندىن كېيىن، ھەر-تۈرلۈك تەييارلىقلارنى قىلىپ ئەڭ ئاز بولغاندا سەككىز ئايدىن كېيىن، توي قىلىدۇ. بۇ مەزگىلدە قىز ۋە ئوغۇلغا ھازىرلاشقا تېگىشلىك كەشتە ئىشلىرى ۋە باشقا تەييارلىق-لار ئىشلىنىدۇ. قىز - ئوغۇللارغا ھازىرلاشقا تېگىشلىك كىيىم - كېچەك ۋە باشقا بۇيۇملارنىڭ كەشتىسىگە بولغان

يېڭى كېلىن تاجىكلارنىڭ ئۆرپ - ئادىتىنى تونۇشتۇرۇپ مۇنۇلارنى سۆزلەپ بەردى: «مەن توي قىلغىلى ئىككى ھەپتە بولدى، بۇ ھەپتىدىن باشلاپ ئىشقا چۈشتۈم، مەن يولدىشىم بىلەن ئەرگەن مۇھەببەتلىشىپ توي قىلغان، تۇغ-قانداشلىق مۇناسىۋىتىمىز مۇ بار، قۇدىلىشىپ توي قىلغىچە يېرىم يىل ۋاقىت كەتتى، ھازىر قېيىناتا - قېيىناتىمىز بىلەن بىرگە تۇرۇۋاتىمىز، مەن خىزمەت قىلسام يولدىشىم قارشى تۇرمايدۇ، چۈنكى، ئۇ ئۈرۈمچىدە خىزمەت قىلىدۇ، كېلەر ئايدا خىزمەتكە چۈشىدۇ، بىزدە بىر قائىدە بار، يېڭى توي قىلغان ئەر - خوتۇنلار ئىككى جايىدا ئايرىلىپ تۇرسا بولمايدۇ، يولدىشى قەيەرگە بارسا ئايالىمۇ شۇ جايغا بارىدۇ، شۇڭا، مەن ئىدارىدىن ئىككى ئايلىق رۇخسەت ئالدىم، يولدىشىم بىلەن بىرگە ئۈرۈمچىگە بارىمەن، يېڭى توي قىلغاندىن ئايرىلىپ تۇرساق، مۇھەببەت سۇسلىشىپ قالدى».

رەھبىرىمىز تاجىك بولغاچقا، بۇ ئادىتىمىزنى بىلگەچكە ماڭا رۇخسەت بەردى».

ئاجرىشىش، قايتا توي قىلىش پەرىھىزلىرى

تاجىكلاردا نىكاھتىن ئاجرىشىش چەكلىنىدۇ. تويىدىن كېيىن ئەر - ئاياللار ئاساسەن ئاجراشمايدۇ. ئالاھىدە ئەھۋاللار، جەمەت ماجىرالىرى ۋە چوڭ ئەخلاقسىز قىلمىشلار يۈز بەرمىسە ئاجراشمايدۇ. ئاجرىشىپ كەتكەنلەر كىشىلەر تەرىپىدىن بەلگىلىك دەرىجىدە يەكلەشكە ئۇچرايدۇ، ئاياللار بەكرەك يەكلەنىدۇ. نىكاھتىن ئاجراشقان ئاياللارنىڭ قايتا توي قىلغان چاغدا، توي قىلمىغان يىگىتلەر بىلەن نىكاھلىنىشى كىشىلەر تەرىپىدىن قوبۇل قىلغىلى بولمايدىغان ئىش دەپ قارىلىدۇ. لېكىن توي قىلغان ئەرلەر توي قىلمىغان قىزلار بىلەن، ياكى ئۆزىدىن خېلى كىچىك قىزلار بىلەن توي قىلىش نورمال ھېسابلىنىۋېرىدۇ. كىشىلەر بۇنىڭدىن غەيرىلىك ھېس قىلمايدۇ.

ئېرى ئۆلۈپ كەتكەن ئاياللار قايتا توي قىلماقچى بولسا، ئاۋۋال دەرەخلىك ياكى دەرەخ غولى بولغان جايغا ئايرىپ، بىر قېتىم نىكاھنى ئوقۇتقاندىن كېيىن، ئاندىن توي قىلماقچى بولغان كىشى بىلەن نىكاھلىنىدۇ. شۇنداق قىلغاندىلا، توي قىلماقچى بولغان كىشىنىڭ ھاياتىنى ساقلاپ قالغىلى بولىدىكەن. ئەمما، ئەرلەرگە پەرىھىز قىلىنمايدىكەن.

(ئاپتور: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنىستىتۇتى 2008 - يىللىق فولكلور پەنلىرى ماگىستىر ئاسپىرانتى)

ئەگەر تويىدىن كېيىن كېلىن ئىپپەتلىك قىز چىقسا، ئانىسىنىڭ ئۆيىگە قايتقاندا، قىزىل يىپىنى ئىشلەتمەگەن يىگىتكە ئۆتكۈزۈپ، قىزنىڭ ئانىسىنىڭ ياقىسىغا قاداڭ قويدىكەن، يەنە قىز تەرەپنىڭ تۇغقانلىرىغا چاي دەملەپ، چاقماق قەنت سېلىپ قويدىكەن؛ ئەگەر قىز بولماي قالسا، يىگىت تەرەپ قىز تەرەپ ئېلىپ كەلگەن ئانىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن بىر پارچە ئېلىۋېلىپ، قىز تەرەپنىڭ ئۆيىگە ئەۋەتىدىكەن. ئېغىر بولغاندا، كېلىننى ئانىسىنىڭ ئۆيىگە قايتۇرۇۋېتىدىكەن، ئەمما، ھازىر بۇ ئادەت ناھايىتى ئاز كۆرۈلىدىكەن.

تويىدىن كېيىنكى پەرىھىزلىرى

1. تويىدىن كېيىنكى بىر ھەپتىدە ئەر - خوتۇنلار سىرتقا چىقىش چەكلىنىدۇ. تاجىكلار ئارىسىدا، تويىدىن بۇرۇن يۈز كۆرۈشۈپ باقمىغان ئەر - خوتۇنلار بىر قەدەر كۆپ بولۇپ، بۇ خىل ئادەتنىڭ مەقسىتى ئىككى ناتونۇش كىشىنى مۇشۇنداق ئۇسۇل ئارقىلىق، ئۆزئارا چۈشىنىپ، مۇھەببىتىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، بۇنىڭدىن كېيىن تېخىمۇ ياخشى ئۆتۈشنى مەقسەت قىلغان. ئىككىنچى مەقسەت، تويىدىن بۇرۇنقى پەرىھىزگە ئوخشاش كۆز تېگىشتىن ساقلىنىشى ئىكەن.

2. تويىدىن كېيىنكى بىر ئايدا بىر قانچە تاماق يېيىش. يېڭى توي قىلغانلار تويىدىن كېيىنكى بىر ئايدا بىر قانچە تاماق يەيدىكەن، مەقسەت مۇھەببەتنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش ئىكەن. ئەر - خوتۇننىڭ ئورتاق ئوزۇقلىنىشى كۆپ كۆرۈلىدىغان ھەم كەڭ تارقالغان ئادەتتۇر. ھازىرغا قەدەر، ئورتاق ئوزۇقلىنىشنى ياۋروپادىكى توي مۇراسىملىرىدىمۇ كۆرگىلى بولىدۇ. شۇبىتىيەدە، ئەر - خوتۇن بىر پارچە مەزىزلىك يېمەكلىكنى بىرگە يېسە، مۇھەببەت قاينىمىغا چۆكۈدىغانلىقىغا ئىشىنىدىكەن؛ گېرمانىيەدە يېڭى توي قىلغانلار بىر قوشۇقتا شورپىنى ئورتاق ئىچسە، تۇرمۇش - نى بەختلىك، خۇشال - خۇرام بولىدۇ، دەپ قارايدىكەن؛ ماراكەشنىڭ ئەرەب تىلىدا سۆزلىشىدىغان قەبىلە رايونىدا يىگىت تۇنجى قېتىم بەدىنىنى قىزىل رەڭ بىلەن بوياۋسا، كىشىلەر تويىدىن بىرنى سويۇپ، جىگىرنى يىگىت بىلەن قىزغا يېگۈزۈۋېتىدىكەن، يەرلىك كىشىلەر بۇنى ئەر - خوتۇننىڭ ئىناق ياشىشى ئۈچۈن دەپ قارايدىكەن.

3. تويىدىن كېيىنكى يېرىم يىل ياكى بىر يىل ئىچىدە، ئايرىلىش، ئىككى جايىدا ئايرىلىپ تۇرۇش چەكلىنىدۇ. مەن يېڭى توي قىلغان كېلىنچەكنى زىيارەت قىلدىم،

IRAC

ئېلى ئېسىن سىنا ھەققىدە ئېسك

ئۈزۈك

ئەبۇ ئەلى ئېسىن سىنا يېڭى تۇغۇلغان ۋاقتىدا ئانىسى ئۇنى يۇيۇندۇرغاندا قىممەت باھالىق ئۈزۈكنى يوقىتىپ قويغانىكەن. ئۇ ئۈزۈكنى كۆپ ئىزدەپتۇ. لېكىن ھېچبىر دىن تاپالماپتۇ. كېيىن ئۇنى كېنەزەك ئالغان دەپ گۇمان قىلىپ، بىچارە كېنەزەكنى راسا دۇمبالاپتۇ. كېنەزەكنى ئۇ-رۇشقا باشلىغاندا ئەبۇ ئەلى يىغلاپتۇ. دۇمبالاشتىن توختى-سا ئۇمۇ ھەم يىغىدىن توختاپتۇ. ھەممە بۇنىڭغا ئەجەبلە-نىپ، ئۈزۈكنى يوققا چىقىرىشىپتۇ.

ئېسىن سىنا تىلى چىققاندا، بىرىنچى بولۇپ ئېيتقان گېپى شۇ بوپتۇ: — سىلەر شۇ ۋاقىتتا كېنەزەكنى ناھەق ئۇرغانىڭ-لار، ئانام مېنى سۇدا يۇيۇندۇرغاندا ئۈزۈكنى سۇغا

چۈشۈپ كەتكەنىدى. داسنى دۈم قىلغاندا ئۈزۈككە سۇ بىلەن بىرگە ئورنىغا چۈشۈپ كەتتى. مېنىڭ تىلىم چىقمە-غاچقا سىلەرگە ئېيتالمىغانىدىم. كېنەزەكنى ئۇرغىنىڭلاردا يىغلاپ، توختىغىنىڭلاردا يىغىدىن توختىغىنىمنىڭ سەۋەبى شۇ ئىدى.

شۇنىڭدىن كېيىن ئورنىنى كولىغان ئىكەن، ئۈزۈك تېپىلىپتۇ. بۇ ۋەقەنى ئاڭلىغان، بىلىگەنلەر ئېسىن سىنانىڭ زېھنىگە ھەيران قېلىشقانىكەن.

چىرايىنى پۇرۇشتۇرۇپتۇ

ئەبۇ ئەلى ئېسىن سىنا بىر ياشقا كىرگەندە ئۇنى كۆ-تۈرۈپ يۈرەر ئىكەن. ئۇ مەكتەپتە بالىلارنىڭ ۋاراڭ-چۇ-رۇڭىنى ئاڭلاپ شۇ تەرەپكە تەلپۈنۈپتۇ.

كېنەزەك گۆدەكنىڭ رايىنى قايتۇرماي مەكتەپكە

ئېلىپ كەپتۇ. داموللا گۆدەكنىڭ گەپكە دىققەت بىلەن قۇلاق سالغانلىقىنى بايقاپ ھەيران قاپتۇ. شاگىرتلىرى بۇنىڭ سەۋەبىنى سورىغاندا، ئۇ: «بۇ گۆدەك تولىمۇ ئەقىللىق ئادەم بولدى، ئۇ ھازىر سىلەر ئوقۇۋاتقان دەرس-لەرنى چۈشىنىپ تۇرۇپتۇ»، دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. شاگىرت-لار داموللانىڭ سۆزىنى راسا مازاق قىلىپ كۈلۈشۈپتۇ. شۇندا داموللا ئەبۇ ئەلى ئىبن سىنانى ئۆزىنىڭ يېنىغا ئولتۇرغۇزۇپتۇ. بىر شاگىرتغا ئاغزىغا كەلگەن نەرسىلەر-نى سۆزلەشكە بۇيرۇپتۇ. شاگىرتى داموللانىڭ بۇيرۇقىنى ئورۇنداپ، قۇرۇق گەپلەرنى سۆزلەشكە باشلىغانىكەن، ئىبن سىنا چىرايىنى پۇرۇشتۇرۇپ شاگىرتغا نەپەت كۆزى بىلەن قارايتۇ. كېيىن داموللا شاگىرتغا ئىلىمگە خاس نەرسىلەردىن سۆزلەشنى تاپلاپتۇ، شۇنىڭدىن كېيىن، ئىبن سىنا چىرايىنى ئېچىپ ئولتۇرۇپتۇ.

شاگىرتلار گۆدەكنىڭ ھەرىكەتلىرىنى شۇ تەرىقىدە بىر نەچچە نۆۋەت سىناپ كۆرگەچكە، ئۆزىنىڭ يېڭىلىگەن-لىكىنى چۈشىنىپ، ئۇستازىدىن كەچۈرۈم سورىشىپتۇ. شۇ-نىڭدىن كېيىن ئىبن سىنانى داموللا ئۆزىنىڭ تەربىيەسىگە ئېلىپ، ئۇنىڭغا ئىلىم ئۆگەتكەن باشلىغانىكەن.

تور تۇتۇلغان ئاسمان

ئەبۇ ئەلى ئىبن سىنا چوڭ بولۇپ، تىلى چىققاندا بۇرادەرلىرىگە:

— مەن تۇغۇلغان كۈنى ئاسمان يۈزىگە تور تۇتۇل-غانىدى، لېكىن ئۇنىڭدىن كېيىن ئاسمانغا تور تۇتۇلغانى كۆرمىدىم، — دەپتۇ.

بۇ گەپنى ئاڭلىغان ئانىسى سىرتقا چىققانىكەن. ئۇ كۈلۈپ مۇنداق دەپتۇ:

— راست، بالام تۇغۇلغان ۋاقىتتا ئۆيدە ھېچكىم يوق ئىدى. ئۇ ھويلىدا تۇغۇلغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ-نىڭغا دەرەختىن بىرەر نەرسە چۈشۈپ كەتمەسۇن دەپ، غەلۋىرنى يېيىپ قويغانىدىم.

بۇنى ئاڭلىغانلار ئەبۇ ئەلى خاتىرىسىگە قايىل بولۇشۇپتۇ. مۇشۇك تومۇرى

ئەبۇ ئەلى ئىبن سىنا ناھايىتى كۆپ كېسەللەرنى ئۆيدە قوبۇل قىلار كەن. كېسەل كۆپلىگەندە، ئۇلارنى كۆرۈپ ئۈلگۈرەلمەس ئىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ئۆزى ئولتۇرىدىغان قوبۇلخانىدىن كوچا تەرەپكە يىپ تارتىپ قويۇلغانىكەن. كېسەل كېلىپ شۇ يىپنى ئۇشلىسا، ئىبن سىنا يىپنىڭ تارتىشىدىن ئۇنىڭ تومۇر سوقۇشىنى بىلىپ،

كېسەلنىڭ سەۋەبىنى دەرھال ئېيتىپ بېرەركەن. بىر كۈنى بىر ئايال ئىبن سىنانى سىناپ كۆرمەكچى بولۇپتۇ، ئۇ ئاچ مۇشۇكىنى ئېلىپ كېلىپ، بىر ئايىغىنى يىپقا باغلاپ قويۇپتۇ. ئەبۇ ئەلى يىپنى تارتىپ كۆرۈپ ھەيران بولۇپتۇ. ئويلاپ تۇرۇپ مۇنداق دەپتۇ:

— بۇ كېسەل ئۆتكەن ھەپتىنىڭ بېشىدا ئاسانلاپتۇ. ئۇنىڭ ئاچلىقىدىن باشقا دەردى يوق. ئەگەر تاپالسا بەش چاشقان تۇتۇپ بېرىڭلار. ئۇنداق بولمىسا ئىككى چىشلەم كۆش بېرىڭلار، شۇنىڭ بىلەن ساقىيىپ قالىدىكەن. بۇ گەپنى ئاڭلاپ تۇرغان ھەممە ئادەملەر ھېلىقى ئا-يالغا قارىشىپتۇ. ئۇنىڭ قوينىدا مۇشۇك بار كەن. راستىنلا بۇ مۇشۇك ئۆتكەن ھەپتە ئاسانلىغانلىقى ئۈچۈن، كېسەل-لەر شۇ قەدەر ھەيران بولۇشۇپتۇ. ئەبۇ ئەلى ئىبن سىنانىڭ ئەقلىنىڭ بۇ قەدەر ئۆتكۈرلۈكىگە قول قويۇشۇپتۇ.

سامان يېگەن

بۈيۈك تېۋىپ ئىبن سىناغا جىگەر كېسەل بىر كىشە-نى بېرىپ كېسىلىنى كۆرۈپ بېقىشنى ئىلتىماس قىپتۇ. لېكىن ئىبن سىنانىڭ ۋاقتى قىس بولغانلىقى ئۈچۈن، ئال-دىغا بىمارنىڭ پىشاپىنى ئېلىپ كېلىشىنى، شۇنىڭغا قاراپ كېسىلىنى بەلگىلەپ، كېيىن بېرىپ كۆرۈشنى ئېيتىپتۇ. ئۇلار ئىبن سىنا ئېيتقىنىنى قىلىشىپتۇ. يۇ، ئالىمنى بىر سىناپ كۆرمەكچى بولۇشۇپ كالىنىڭ تىزىكىنى ئېلىپ بېرىشىپتۇ.

ئىبن سىنا ئىدىشىنى قولغا ئېلىپلا:

— ھەي، كېسەل سامان يەپ قويۇپتۇ، ئېيتىڭلار، ساماندىن كۆرە كۆك ئوت يېسە تېزىرەك ئوڭشىلىپ كېتە-دۇ، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.

كەلگەنلەر ئىبن سىنانىڭ بۇ گېپىدىن قاتتىق ئىزا تارتىپتۇ.

دۇربۇن

ئەبۇ ئەلى ئىبن سىنا بىر كۈنى بۇخارا ئەمىرىنىڭ يازلىق قەسىرىدە ئولتۇرغانىكەن. ئۇ يېنىدا بىر نەرسە تۇرغانلىقىنى كۆرۈپتۇ. ئۇ ئەمىردىن، «بۇ نېمە؟» دەپ سوراپ قاپتۇ. شۇندا ئەمىر ئەبۇ ئەلىگە:

— بۇ دۇربۇن، بىر نەچچە چاقىرىم نېرىدا كېلىۋات-قان ئادەمنى كۆرەلەيدىغان ئەسۋاب، ھەتتا كېلىۋاتقان دوست-دۈشمەننى ئېنىق ئايرىغىلى بولىدۇ، — دەپتۇ.

ئەبۇ ئەلى يىراققا بىرقاراپ. شۇ زامان بىر ئاتلىق كېلىۋاتقىنىنى بايقاپتۇ ۋە ئۇنى ئەمىرگە ئېيتىپتۇ. ئەمىر

M
I
R
A
S

دۇرۇنۇ بىلەن قارىسا، بىر ئادەم ئاتلىق كېلىۋاتقۇدەك. ئەبۇ ئەلىنىڭ كۆزىگە قايىل بوپتۇ.

— ئۇ كىشى ھالۋا يەپ كېلىۋاتىدۇ، — دەپتۇ ئەبۇ ئەلى. ئەمىر ئۇنىڭغا:

— ئۇنىڭ ھالۋا يەپ كېلىۋاتقىنىنى قەيەردىن بىلىدۇ. ئىز، مەن كۆرمەپتىمەنغۇ، — دەپتۇ.

ئەبۇ ئەلى ئىبىن سىنا ئەمىرگە قاراپ:

— ھالۋا يەپ كېلىۋاتقىنىنى ئۇنىڭ ئەتراپىدا يۈرگەن چۈنلەردىن بىلىدۇم، چۈنلەر ئۇنىڭ ئاغزى ئەتراپىدا ئايلىنىپ يۈرۈپتۇ، — دېدى.

ئەمىر ئەبۇ ئەلىنىڭ گېپىگە ئىشەنمەپتۇ، بىر ئاز ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، ئاتلىق ئادەم يېتىپ كېلىپ، ئۇ-نىڭدىن سوراپ بىلىشسە، راستىنلا ھالۋا يەپ كېلىۋاتقاندەك كەن. بىر نەچچە ھەرە-چۈن ھالۋا تۈگىگەنگە قەدەر ئەتراپىدىن ئايلىنىپ تىنچ قويمىغان، ھالۋانى يەپ تۈگەتە-كەندە غايىب بولغاننى سۆزلەپ بېرىپتۇ.

ئىبىن سىنا ۋە ئۆلۈم داۋاسى

ئەبۇ ئەلى ئىبىن سىنا ئۆلۈمنىڭ داۋاسىنى تاپقان ئىمىش. ئۇ جان ئۈزىدىغان ۋاقىتتا شاگىرتلىرىدىن بىرىگە ۋەسىيەت قىلىپ بىر دورىنى تۇتقۇزۇپتۇ. دورا قىرىقتەك ئىدىشقا سېلىپ قويۇلغانىكەن.

— مانا شۇ دورىنى، — دەپتۇ ئەبۇ ئەلى ئىبىن سىنا، — مەن ئۆلگەندىن كېيىن، ھەر بىرىنى تەرتىپ بىلەن بىر تېمىمدىن تېمىتسەن، شۇنداق قىلىپ تاكى قىرىق ئىدىشقا دورىلارنىڭ ھەممىنى تېمىتىپ تۈگىتسەن. بۈيۈك ھەكم شاگىرتىغا بۇ ئىشنى قانداق بەجا كەل-تۈرۈشنى كۆرسىتىپتۇ.

كۆپ ئۆتمەي ئەبۇ ئەلى ئىبىن سىنا ۋاپات بوپتۇ، شاگىرتى ئۇستازى ھايات ۋاقتىدا تاپىلغىنى بويىچە ئىش كۆرۈپ، دورىنى ئىدىشقا تېمىتىشقا باشلاپتۇ. شاگىرت دو-رىنى ئىدىشنىڭ ئوتتۇز توققۇزغا تېمىتىپ بوپتۇ. دورا تەسىر قىلىپ بەدەندە ئۆزگىرىش پەيدا بوپتۇ. ئەبۇ ئەلى ئىبىن سىنادا قېرىلىق تۈگەپ ياشىرىپتۇ. ئاستا يۈرەكمۇ ھەرىكەتكە كېلىشكە باشلاپتۇ.

يىلان قۇسقان سۈت

ئەبۇ ئەلى ئىبىن سىنا ھەر كۈنى ئەتىگەن ئۆيىدىن چىققاندا، ئۇنىڭ ئىشىكى ئالدىدا بىمارلار ئىككى قاتار ئولتۇرۇش ئىكەن. ئۆيىدىن چىقىپ كېتىۋاتقان ۋاقىتتا ئۇ بىر ئورۇندا ئولتۇرغان كېسەللەرگە قاراپ، ئۇلاردىن ھال-

ئەھۋال سوراۋەرگەن: «سىز پىلان نەرسە بىلەن كېسەل-سىز، بۇنىڭ داۋاسى پىلان نەرسە»، دەپ ئوتتۇپ كېتەر-كەن. ئۆيىگە قايتقاندا، ئىككىنچى قاتارىدا ئولتۇرغانلارغا قاراپ، ئۇلارنىڭ كېسەللىرىگە داۋا بولىدىغان نەرسىلەرنى ئېيتىپ ئۆتەر ئىكەن.

بىر كۈنى ئۇ بىر بىمارغا شۇنداق دىققەت بىلەن قاراپ تۇرۇپتۇ. دە، ئۇنىڭغا لام-جىم دېمەستىن، باشقى-لاردىن ھال سوراپ ئوتتۇپ كېتىپتۇ. بۇ ھالدىن بىمار شۇنداق خاپا بولۇپ، ھەتتا ھاياتتىن ئۈمىدىنى ئۈزۈپتۇ. ئۆيىگە قايتىپ كېلىپ: «مەن شۇ كېسەلدىن ئۆلدىكەن-مەن. ئەگەر ئۆلمەيدىغان بولسام، ئىبىن سىنا قارار ئىدى. ئۇ سوراشقا ھەم لايىق كۆرمىدى، ئەمدى ئاخىرەتلىكىمگە تەييارلىق قىلىۋېرى» دەپ ئويلاپتۇ.

شۇ تەرىقە بىمار ئۆزىنىڭ ئۆلۈمنى كۈتۈپ يېتىۋې-رىپتۇ. بىر ۋاقىت ئۆيىنىڭ بۇرجىكىدىكى تۆشۈكتىن بىر زە-ھەرلىك يىلان چىقىپ يېقىنلاپ كېلىۋېرىپتۇ. يىلان ئۆيىنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇرغان بىر قاچا سۈتكە يېقىنلىشىپ، سۈتىنى دەم تارتىپتۇ. بىر ئازدىن كېيىن، ئىچكەن سۈتنى قايتىدىن قاچىغا ياندۇرۇپتۇ. بۇنى كۆزىتىپ تۇرغان بىمار يىلان ئورنىغا قايتىپ كەتكەندىن كېيىن، ئۆزىچە ئويلاپ، بەرد-بىر ئۆلدىكەنمەن، ئوغمىلىپ قېلىشىمغا ھېچ دورا يوق. شۇ زەھەرلىك سۈتنى ئىچىپلا ئۆلسەم ئۆلۈپ قالاي، دېگەن قارارغا كېلىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ سۈتنى ئىچىپتۇ. لېكىن بىمار ئۆلمەي ئەكسىچە بارا-بارا تۈزۈلۈپ بېرىپتۇ. بىمار ئۆزىنىڭ ئۆلمەي بارغانىسىرى ياخشىلانغانلىقىنى ئېيتىپ، ئېتىراز بىلدۈرۈش ئۈچۈن، ئەبۇ ئەلى ئىبىن سىنا-نىڭ ئالدىغا بېرىپتۇ. ئىبىن سىنا ئۇنىڭ ئەھۋالىنى كۆرۈپ ناھايىتى ھەيران قاپتۇ ۋە بىمارغا:

— سەن يىلان قۇسقان يېمەكلىكىنى قاچان ۋە قانداق قىلىپ تاپتىڭ؟ كېسىلىڭنىڭ داۋاسى زەھەرلىك يىلاننىڭ قۇسۇقى ئىدى. ئۇنى تېپىشنىڭ ئىلاجى بولمىغانلىقىدىن ھەن سېنىڭ كېسىلىڭنى سورىمىغانىم، — دەپتۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن كېسەل ئەبۇ ئەلى ئىبىن سىناغا قايىل بولۇپ، بولغان ۋەقەنى باشقىلارغا دەپ بەرگەننىكەن.

1980- يىلى تاشكەنت «ياش گۋاردىيە» نەشرىياتى تەرەپىدىن نەشر قىلىنغان «ئەبۇ ئەلى ئىبىن سىنا ھەققىدە ئەسپانە، رىۋايەت ۋە ھېكمەتلەر» ناملىق كىتابتىن ئۇيغۇرچىلاشتۇرغۇچى: گۈلھاي تۇرسۇن ئۆدۈمىش (شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى ئەدەبىيات فاكولتېتى 2- 09- سىنىپ ئوقۇغۇچىسى)

مىللىي ئىنەننىڭ گۈلناھىسى — دويىيا

مۇھەممەدئىمىن سابىر

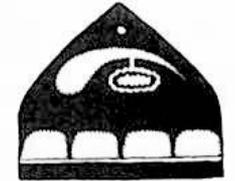
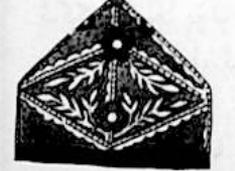
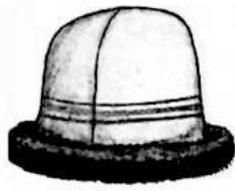
1. ئۇيغۇر دويىپلىرىنىڭ قۇرۇلمىسى

دويىيا ئۇيغۇر باش كىيىملىرىنىڭ بىر چوڭ تۈرى، شۇنداقلا ئەڭ سەر-خىلى. ئۇ ئۇزاق ئارىخقا، ئەمەلىي ئىشلىتىلىش قىممىتىگە ئىگە بولۇپلا قالماي، بەلگىلىك ئىقتىسادىي قىممەتكە، يۇقىرى بەدىئىي قىممەتكە، كۈچلۈك سىمۋول-لۇق قىممەتكە ئىگە بولغان يەرلىك، مىللىي، ئالاھىدە مەھسۇلاتتۇر.

ئۇيغۇر دويىپلىرى قانداق ماتېرىيال، قانداق رەختلەردىن تىكىلگەن بولسۇن، بىردەك پارچە-پارچە بۆلەكلەرنى مەلۇم قائىدە-تەرتىپ بويىچە تىكىپ چىتىش ئارقىلىق بىر پۈتۈن مەھسۇلاتقا ئايلاندۇرۇلىدۇ. بۇنداق بۆلەكلەر ئۇنىڭ قۇرۇلمىسىنى شەكىللەندۈرىدۇ. دويىپنى تەشكىل قىلغۇچى بۆلەكلەرنى تىك بۆلەكلەر ۋە توغرا بۆلەكلەردىن ئىبارەت ئىككى بۆلەككە بۆلۈشكە بولىدۇ.

تىك بۆلەكلەر: بۇ، دويىپنىڭ ئىچىدىن تېشىغا قەدەر بولغان قەۋەتلىرىنى شەكىللەندۈرگۈچى بۆلەكلەرنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ، ئەستەر، قاتۇرما، تاشلىق (تەڭلىك)، گۈل-كەشتە قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەستەر — دويىپنىڭ باشنى ئوراپ تۇرىدىغان ئىچكى قەۋىتىنى كۆرسىتىدۇ. كۆپىنچە يۇمشاق، سىيىدام رەختلەردىن تەييارلىنىدۇ. قاتۇرما — ئەستەر بىلەن تەڭ ئارىسىغا ئېلىنىپ، دويىپنىڭ قېلىنلىقىنى ئاشۇرغۇچى، دويىپنى قاتۇرغۇچى ۋە ئىسكەتنىڭ مۇقىملىقىنى ساقلاپ تۇرغۇچى ئارا قەۋەتنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ شىلم قاتۇرما رەخت، قاتۇرما قەغەز، پىلتە قەغەز قاتارلىقلاردىن تەييارلىنىدۇ. تاشلىق — دويىپنىڭ سىرتىغا كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان تەڭلىك قىسمى بولۇپ، تاۋار، دۇردۇن، مەخمەل، دۇخاۋا قاتارلىق سۈپەتلىك رەختلەردىن تەييارلىنىدۇ. گۈل-كەشتە — دويىيا تاشلىقىغا كەشتىلەپ چىقىرىلىدىغان نەقىش بۆلەكلىرىنى كۆرسىتىدۇ. ئەمما، ھەرقانداق دويىپنىڭ يۇقىرىقىدەك تۆت قەۋەت بولۇشى شەرت ئەمەس. بەزى سىيىدام دويىپلار ئەستەر-تەڭدىنلا تەركىب تاپىدۇ، بەزىسى ئەستەر، تەڭ، نەقىشتىن تەركىب تاپىدۇ.

توغرا بۆلەكلەر: بۇ، دويىپنىڭ گىرۋىكىدىن چوققىسىغا قەدەر بولغان توغرا بۆلەكلەرنى كۆرسىتىدۇ. ئادەتتە جىيەك، كېزەك، تالادىن ئىبارەت ئۈچ بۆلەكتىن تۈزۈلىدۇ. جىيەك — دويىپنىڭ ئاستىنى گىرۋىكىنى ھاسىل قىلىدۇ. ئان تار چەمبىرەك شەكىللىك بۆلەك بولۇپ، كەڭلىكى بىر-ئىككى سانتىمېتىر كېلىدۇ. كۆپىنچە قارا رەڭلىك رەختلەردىن تەييارلىنىپ، كەشتە-نەقىش چىقىرىلمايدۇ. قىسمەن شاپاق دويىپلار ۋە بالىلار قاتۇرما دويىپلىرىنىڭ جىيەكلىرىگە ئاددىي نەقىشلەر چىقىرىلىدۇ. كېزەك — دويىپنىڭ باش ئەتراپىنى ئوراپ تۇرىدىغان قاسقان قىسمى بولۇپ، كەڭلىكى تۆت-بەش سانتىمېتىر بولىدۇ. تالا — دويىپنىڭ باشنىڭ چوققا قىسمىنى يۆگەپ تۇرىدىغان قىسمى بولۇپ، تالالىق بۆلەكلەرنىڭ تالاسى تۆت (بەش تالالىق بۆلەكلەردە بەش)

ئۇيغۇر دوپپىلىرىنىڭ قۇرۇلما ئالاھىدىلىكىگە، يەنى قانداق پەسىلدە كىيىشكە باب كېلىدىغانلىقىغا ئاساسەن شاپاق دوپپا ۋە قاتۇرما دوپپىدىن ئىبارەت ئىككى خىلغا ئايرىشقا بولىدۇ. شاپاق دوپپا ئەستەر، تەگدىنلا تىكىلىدۇ. خان دوپپا بولۇپ، بىر قەدەر نېپىز بولىدۇ. ئەتىيازدىن كۈزگىچە بولغان ئىسسىق پەسىللەردە كىيىشكە باب كېلىدۇ. ئاق دوپپا ۋە تالالىق شاپاق دوپپىلار مۇشۇ تۈرگە كىرىدۇ. قاتۇرما دوپپا ئەستەر-تەگ ئارىسىغا يەنە بىر-ئىككى قات رەخت ئېلىپ، شىلمى بىلەن قاتۇرۇپ ياكى ئەستەر-تەگ ئارىسىغا قەغەزدىن ئېشىلگەن پىلتە (قەغەز نوچقا) ئۆتكۈزۈپ تىكىلىدىغان قېلىن دوپپىلارنى كۆرسىتىدۇ. شاپاق دوپپىلاردىن ئۆزگە بارلىق دوپپىلار مۇشۇ تۈرگە كىرىدۇ. بۇ خىل دوپپىلار باش ئەتىيازدىن كەچ-كۈزگىچە كىيىشكە باب كېلىدۇ، جەنۇبىي شىنجاڭدا يىلبو-يى كىيىدىغانلارمۇ ئاز ئەمەس.

3. رەڭ پەرقى بويىچە تۈرلەرگە بۆلۈنۈشى. ئۇيغۇر دوپپىلىرىنى رەڭ پەرقى بويىچە ئاق دوپپا ۋە رەڭدار كەشتە دوپپا دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ. ئاق دوپپا ئاق رەڭلىك رەختتىن تىكىلىپ، ئاق رەڭلىك يىپتىن كەشتىلىنىدىغان دوپپىلارنى كۆرسىتىدۇ. بۇ خىل دوپپىلارنىڭ يۈزىدە كەشتە بولسىمۇ، تەڭلىكتىن پەرقلىنىدىغان ئىككىنچى بىر خىل رەڭ بولمايدۇ. رەڭدار كەشتە دوپپا ھەر خىل رەڭلىك تەڭلىك رەختتىن تىكىلىپ ئۈستىگە باشقا خىل رەڭلىك يىپتىن كەشتە ئىشلىنىدىغان دوپپىلارنى كۆرسىتىدۇ، بۇ خىل دوپپىلارنىڭ يۈزىدە كەم دېگەندە ئىككى خىلدىن ئارتۇق رەڭ ئەكس ئېتىدۇ.

4. ئىستېمال ئوبيېكتىغا قاراپ تۈرلەرگە بۆلۈنۈشى. ئۇيغۇر دوپپىلىرىنى كىيىشكە باب كېلىدىغان ئوبيېكت پەر-قىگە ئاساسەن ئەرەنچە دوپپا ۋە ئايالچە دوپپا دەپ ئاي-رىشقا بولىدۇ. ئەرەنچە دوپپىلاردا دوپپىنىڭ تەڭلىك رېڭى سۇسراق، كەشتە رەڭ تۈرى ئازراق، رەڭ قېنىقلىقى ئا-جزراق، گۈل-نەقىشلەر شالاڭراق بولىدۇ. مەنپۇ دوپپا، بادام دوپپا، چىمەن دوپپا، سەللە دوپپىسى، ئاق دوپپا، شاپاق دوپپا قاتارلىقلار مۇشۇ تۈرگە كىرىدۇ. ئايالچە دوپپىلارنىڭ كەشتە رەڭ تۈرى كۆپ، رەڭ قېنىقلىقى يۇ-قىرى، رەڭ تۈسى شوخ، رەڭ سېلىشتۇرما پەرقى چوڭراق بولىدۇ. مارجان دوپپا، گىلەم دوپپا، تاشكەنت دوپپىسى قاتارلىقلار مۇشۇ تۈرگە كىرىدۇ. ئەمما تۇرپان، قومۇل رايونلىرىغا خاس بولغان چاشما دوپپىلار بۇنىڭدىن مۇستەسنا بولۇپ، بۇ خىل دوپپىلار شۇ جايدىكى ئەر-ئا-

پارچە ئۇچ بۇلۇڭ شەكىللىك رەختتىن تەييارلىنىدۇ. بەزى يۇمىلاق دوپپىلارنىڭ تالاسى بىر پۈتۈن چەمبىرەك شە-كىللىك بولىدۇ. ئۇ «تالا» دېيىلمەي «تۆپىلىك» دېيىلىدۇ. ئادەتتە كېزەك بىلەن تۆپىلىك بىر خىل رەختتىن تەي-يارلىنىپ، دوپپىنىڭ گۈل-نەقىشلىرى مۇشۇ بۆلەكلەرگە چۈشۈرۈلىدۇ.

لېكىن، دوپپىلارنىڭ توغرا بۆلەكلىرىنىڭ ئۇچ بولۇ-شى شەرت ئەمەس. ئادەتتە ئاق دوپپىلاردا جىيەك بول-مايدۇ. سەللە دوپپىسى قاتارلىق قىسمەن دوپپىلاردا جىيەك بولىدۇ. لېكىن كېزەك بىلەن تالاسى ئايرىم قىلىن-ماي بىر پۈتۈن پېچىپ تىكىلىدۇ.

2. ئۇيغۇر دوپپىلىرىنىڭ مەھسۇلات تۈرى

ھازىرغا قەدەر دۆلىتىمىز ۋە چەت ئەل تەتقىقاتچىل-رىدىن ئۇيغۇر دوپپىلىرى ھەققىدە قەلەم تەۋرەتكەنلەر ئانچە ئاز ئەمەس. ئۇلارنىڭ تەتقىقاتلىرىدىن ئاز مەنپەئەت-دار بولىدۇق. شۇڭا ئۇلارغا ئېھتىرام بىلدۈرۈشكە ئەر-زىدۇ. بىراق، بۇ تەتقىقاتلاردا ئۇيغۇر دوپپىلىرىنى تۈرگە ئايرىشتا ئىلمىيلىك كەمچىل بولۇپ كەلدى. دوپپىلارنىڭ شەكىل تۈرى، گۈل نۇسخا تۈرى، كەشتە تۈرى، ھەتتا تەڭلىك رەخت تۈرىنى ئارىلاشتۇرۇپ ھەممىنى بىر قاتارغا تىزىپ قويدىغان ئەھۋال كۆپ تەكرارلاندى، بۇ جەھەت-تىكى تەتقىقاتنى ئىلمىي ئىزغا سېلىش زۆرۈر.

دوپپىنىڭ مەھسۇلات تۈرى — دوپپىنىڭ شەكىل پەرقى، قۇرۇلما پەرقى، تەڭلىك رەڭ پەرقى، ئىستېمال ئورنى پەرقى، گۈل-كەشتە كۆرۈنۈش پەرقى، كەشتىلەش ئۇسۇل پەرقى قاتارلىقلارغا ئاساسەن تۈرلەرگە بۆلۈنۈشىنى كۆرسىتىدۇ. يىغىنچاقلاپ ئېيتقاندا، دوپپىنىڭ شەكىل-كۆ-رۈنۈش جەھەتتىكى پەرقلىرى ئوخشاش بولمىغان مەھسۇلات تۈرلىرىنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ. مۇشۇ ئۆلچەم بويىچە ئۇيغۇر دوپپىلىرىنىڭ مەھسۇلات خىللىرىنى تۆۋەن-دىكىدەك كۆنكۈپ تۈرلەرگە ئايرىشقا بولىدۇ:

1. شەكىل پەرقىگە ئاساسەن تۈرلەرگە بۆلۈنۈشى. ئۇيغۇر دوپپىلىرىنى تاشقى كۆرۈنۈش شەكلى پەرقىگە ئا-ساسەن يۇمىلاق دوپپا ۋە تالالىق دوپپىدىن ئىبارەت ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە تالالىق دوپپا يەنە تۆت تالالىق دوپپا، بەش تالالىق دوپپا دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ (ئالتە تالالىق دوپپىلارنىڭ بارلىقى مەلۇم). ئەمما، ئەڭ كەڭ ئومۇملاشقىنى تۆت تالالىق دوپپىدۇر.
2. قۇرۇلما پەرقىگە ئاساسەن تۈرلەرگە بۆلۈنۈشى.

0
1
1

ياللارنىڭ كىيىشىگە ئورتاق ئادەتكە ئايلانغان.

5. كەسىپ ئايرىمىسىغا ئاساسەن تۈرلەرگە بۆلۈنۈ-
شى. ئۇيغۇر دوپپىلىرىنى قايسى خىل كەسىپتىكى كىشىلەر-
نىڭ كىيىشىگە باب كېلىدىغانلىقىغا ئاساسەن سەللە دوپپى-
سى ۋە ئادەتتىكى دوپپىلار دەپ ئىككى خىلغا ئايرىشقا
بولدۇ. سەللە دوپپىسى دىنىي ئۆلچاملار ۋە بىر قىسىم ئې-
تىقادچى ئاممىنىڭ ئىسلام دىنىغا خاس بولغان ئىبادەت پاي-
ئالىيەتلىرىدە سەللە ئوراشقا ماس كېلىدىغان دوپپىلارنى
كۆرسىتىدۇ. بۇ خىل دوپپىلارنىڭ كېزىكى ئادەتتىكى دوپ-
پىلاردىن خېلىلا ئېگىز، تۆپىسى ئۇچلۇق بولىدۇ. تەڭلىك
رەڭلىرىمۇ، كەشتە، نەقىش رەڭلىرىمۇ سۇسراق بولىدۇ،
ئۇنىڭدىن ئۆزگىلىرى ھەممە كىشىلەر كىيىدىغان ئادەتتە-
كى دوپپا ھېسابلىنىدۇ.

6. كەشتە بەت يۈزى كۆرۈنۈشى بويىچە تۈرلەرگە
بۆلۈنۈشى. ئۇيغۇر دوپپىلىرىنى دوپپا گۈللىرىنىڭ دوپپا
بەت يۈزىدە كۆرۈنۈش پەرقى بويىچە تۈز كەشتىلىك
دوپپا ۋە قاپارتما كەشتىلىك دوپپا دەپ ئىككى تۈرگە بۆ-
لۈشكە بولىدۇ. يىپ كەشتە دوپپىلارنىڭ گۈللىرى دوپپا
يۈزىدە دوپپا تەڭلىكى بىلەن ئاساسەن بىر تەكشىلىكتە بو-
لىدۇ. ئىستېرېئولۇق كۆرۈنۈشكە ئىگە بولمايدۇ. شۇڭا
ئۇلار تۈز كەشتە دوپپا ھېسابلىنىدۇ. مارجان تىزما كەشتە
دوپپا، پال-پال تىزما كەشتە دوپپىلارنىڭ بەزىلىرىنىڭ
مارجان تىزىقلىرىنىڭ ئاستىغا بىر قەۋەت پاختا ئېلىنىدۇ.
بەزىلىرىگە پاختا ئېلىنمىسىمۇ، مارجان ياكى پال-پال تىز-
مىلىرىدىن ھاسىل قىلىنغان گۈللەر دوپپا يۈزىدىن كۆتۈرۈ-
لۈپ چىقىپ قاپارتما نەقىش ھاسىل قىلىدۇ، شۇڭا بۇ خىل
دوپپىلار قاپارتما كەشتىلىك دوپپا ھېسابلىنىدۇ.

7. كەشتە ئىشلەش ئۇسۇل پەرقى بويىچە تۈرلەرگە
بۆلۈنۈشى. ئۇيغۇر دوپپىلىرىنى گۈل-نەقىشلەرنى قانداق
ئۇسۇلدا كەشتىلەش پەرقىگە قاراپ، تىككە كەشتە دوپپا،
تورلىما كەشتە دوپپا، تىزما كەشتە دوپپا، قۇراق كەشتە
دوپپىدىن ئىبارەت تۆت تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. تىككە
كەشتە دوپپا قول يىڭىسى ئارقىلىق كەشتە ئىشلىنىدىغان
دوپپىلارنى كۆرسىتىدۇ. دوپپىلارنىڭ كۆپ قىسمى مۇشۇ
ئۇسۇلدا كەشتىلىنىدۇ. تورلىما كەشتە دوپپا تىككۈچلىك
ماشىنىسى ئارقىلىق كەشتىلەپ تىكلىدىغان دوپپىلارنى
كۆرسىتىدۇ. ئاق دوپپىلارنىڭ ھەممىسى ۋە يەنە بەزى
دوپپىلارنىڭ مەلۇم قىسىملىرى مۇشۇ ئۇسۇلدا كەشتىلىنى-
دۇ. تىزما كەشتە دوپپا نەقىشلىرى تەبىئىي ياكى سۈنئىي
مارجان، ئۇنچە، پالپاللارنى مەلۇم قائىدە بويىچە يىپقا

ئۆتكۈزۈپ تىزىپ ئاندىن دوپپا يۈزىگە تىكىپ كەشتىلىنىدۇ.
دىغان دوپپىلارنى كۆرسىتىدۇ. مارجان دوپپا، پال-پال
دوپپىلار مۇشۇ ئۇسۇلدا كەشتىلىنىدۇ. قۇراق كەشتە دوپپا
دوپپا تاللىرىنى ئوخشاش بولمىغان رەڭلىك رەختلەردىن
كېسىپ، ئاندىن دوپپا تاللىرىنىڭ تەڭلىك رەڭلىرىنى سىم-
مېتىرنىڭ ھالەتتە ئورۇنلاشتۇرۇپ چېتىپ، دوپپىنىڭ
تەڭلىك قىسمىدا ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل رەڭلىك
كۆرۈنۈش ھاسىل قىلىپ تىكلىدىغان دوپپىلارنى كۆرسىتىدۇ.
بۇ خىل دوپپىلار كۆپ ئەمەس. پەقەت تۆت تاللىق
شاپاق دوپپىلارنىڭ بىر قىسىملىرى مۇشۇ ئۇسۇلدا تىكىل-
دۇ.

دېمەك، ئۇيغۇر دوپپىلىرىنىڭ مەھسۇلات تۈرلىرىنى
يۇقىرىقىدەك يەتتە چوڭ تۈر، 16 كىچىك تۈرگە ئايرىشقا
بولدۇ.

3. ئۇيغۇر دوپپىلىرىنىڭ گۈل-نۇسخا تۈرلىرى
ۋە رەڭ تۈرلىرى

دوپپىنىڭ گۈل-نۇسخا تۈرلىرى — گۈل-نەقىشلەر-
نىڭ شەكلى، ئۇلارنىڭ سىمۋوللۇق مەنىسى ۋە بەت يۈزى-
گە ئورۇنلاشتۇرۇلۇش قائىدىسىدىكى پەرقلىرىگە ئاساس-
سەن تۈرلەرگە بۆلۈنۈشىنى كۆرسىتىدۇ.

ھەرقانداق دوپپىنىڭ نەقىشلىرى نۇرغۇن يەككە
گۈل ئېلىپىتىلىرى (شەكىللىرى)دىن تۈزۈلىدۇ. دوپپا گۈل-
نەقىشلىرى ئومۇمەن گۈل-گىياھ ئۆرنەكلىك نەقىش ئېلىپ-
مېتىلىرى ۋە گىبۇمېتىرىيەلىك نەقىش ئېلىپىتىلىرىدىن
تەركىب تاپىدۇ. گۈل-گىياھ ئۆرنەكلىك نەقىش ئېلىپىتىلى-
رى ئۆسۈملۈكلەرنىڭ غول-پىلەكلىرى، شاخلىرى، يوپۇر-
ماق-گىجەكلىرى، غۈنچە-چىچەكلىرى، باشاق-مېۋىلىرى
ياكى ئۇلارنىڭ بىر پۈتۈن ئۆسۈملۈك، شاخ-يوپۇرماق،
غۈنچە-چىچەك شەكىللىرىنى ئۆرنەك قىلىپ، مۇۋاپىق بە-
دىئىي پىششىقلاش ئارقىلىق بارلىققا كەلتۈرۈلگەن گۈل-
نەقىش شەكىللىرى بولۇپ، بەزىلىرى دوپپا يۈزىگە يەككە
ھالەتتە كەشتىلىنىدۇ، بەزىلىرى گۈرۈپپىلاپ كەشتىلىنىدۇ.
بۇ خىل گۈللەرنىڭ شەكىل ۋە رەڭ سىياقىغا ئاساسەن
ئەسلىي ئۆرنەك ئوبيېكتىنى پەھلىگىلى، بىلىگىلى، مۇۋاپىق
نام بىلەن ئاتىغىلى بولىدۇ، شۇنداقلا دوپپىلار گۈل-
نەقىش سىستېمىسىدا ئاساسى ۋە گەۋدىلىك ئورۇندا تۈر-
غۇچى نەقىش نامى بىلەن ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، بادام
نۇسخا دوپپا نەقىشلىرىدە بادام مېۋىسىنىڭ شەكلى ئاساس-
سىي گۈل ئېلىپىتىنى قىلىنىدۇ. پاختا نۇسخا دوپپىدا كېۋەز-
نىڭ شاخ، يوپۇرماق، چىچەكلىرىدىن تەركىب تاپقان بىر

MIRAS

لارنى ئاساسىي نۇسخىنىڭ قېرىنداش نۇسخىسى دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ.

يۇقىرىقى قائىدىلەرگە ئاساسەن، ئۇيغۇر دوپپىلىرىنى تۆۋەندىكى گۈل نۇسخا تۈرلىرىگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

بادام دوپپا: بۇ، تۆت تاللىق قاتۇرما دوپپا بولۇپ، بادام مېۋىسى ئاساسىي گۈل قىلىنىپ، تۆت تاللىق قاتۇرما دوپپا بولۇپ، بىردىن بادام شەكلى كەشتىلىنىدۇ. شۇ سەۋەبتىن «بادام دوپپا» دەپ ئاتالغان. ئۇنىڭ چۆچۈرە بادام نۇسخا، ئاق بادام نۇسخا، قەغەز بادام نۇسخا، قىلىچ بادام نۇسخا، شاۋكا بادام نۇسخا، قوش بادام نۇسخا، قىزىل بادام نۇسخا، مارجان بادام نۇسخا، تاشكەنت (ئۆزبېك) بادام نۇسخا قاتارلىق قېرىنداش نۇسخىلىرى بار. بۇلار ئىچىدە قوش بادام نۇسخا دوپپىنىڭ ھەر بىر تاللىقىغا بىر جۈپ بادام شەكلى كەشتىلىنىدۇ، شۇڭا قوش بادام نۇسخا دېيىلىدۇ. مارجان بادام نۇسخا بۆكنىڭ بادام گۈللىرى ئۈنچە. مارجان تىزىقلىرى ئارقىلىق كەشتىلىنىدۇ. قىزىل بادام نۇسخا بۆك قىزىل ياكى ھال رەڭ رەختى تەڭلىك قىلىپ تىكىلىدۇ. بۇلار ئاياللارغا خاس دوپپىلار بولغاچقا «ئايال-چە بادام دوپپا» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. قالغان قېرىنداش نۇسخىلىرى ئەرەنچە دوپپا بولۇپ، قارا تەڭ ۋە يېشىل تەڭدىن ئىبارەت ئىككى خىل تەڭلىك رەڭ ئۆزگىرىشى بار. لېكىن بىردەك باداملىق باغ مەنزىرىسىنى ئىپادىلەيدۇ.

چىمەن دوپپا: بۇ، گۈل-چىمەنلىككە ئوخشايدىغان دوپپا دېگەنلىكتۇر. بەزى جايلاردا «چىمەن دوپپا» دېيىلىدۇ. ئەمما بۇ سۆزنىڭ مەنىسى ئېنىق ئەمەس. بۇ تۆت تاللىق قاتۇرما دوپپا بولۇپ، بۇغداي ياكى باشقا گۈللەر-نىڭ بېغىشى، باشاقلرى ئاساسىي گۈل قىلىنىدۇ. گۈل سىزىقلىرى ئىنچىكە، گۈللىرى كىچىك، زىچ بولىدۇ. چىمەن دوپپىنىڭ ئەرەنچە ۋە ئايالچە نۇسخىلىرى بار. ئەرەنچە چىمەن دوپپا ئاساسىي نەقىش شەكلى پەرقىگە ئاساسەن ئۈچ خىل قېرىنداش نۇسخىغا بۆلۈنىدۇ. (1) باشاق چىمەن نۇسخا دوپپا: بۇ خىل دوپپىنىڭ ئاساسىي نەقىشىلىرى ئىنچىكە، ئۇزۇن، يايى شەكلىلىك گۈل باشاقلرىدىن ھاسىل قىلىنىدۇ (بەزىلەر بۇ شەكلىنى بۇغداي باشقىنى ئىپادىلەيدۇ دەپ قارايدۇ). دوپپا تېگى يېشىل، ئاچ يېشىل، ئاچ مايسا رەڭلىك، گۈللىرى ئاق رەڭلىك بولىدۇ؛ (2) شاخ چىمەن نۇسخا دوپپا: بۇ خىل دوپپىنىڭ ئاساسىي نەقىشلىرى دوپپا كېزىكىدىن دوپپا چوققىسىغا يۆنەلگەن گۈل شېخى ۋە ئۇنىڭدىن ئىككى يانغا شاخلىغان گۈل

پۈتۈن ئۆسۈملۈك شەكلى ئاساسىي گۈل ئېلېمېنتى قىلىنىدۇ، چىمەن نۇسخا دوپپىدا گۈل-چىمەنلىك مەنزىرىسى ئاساسىي گۈل ئېلېمېنتى قىلىنىدۇ.

گېئومېترىيەلىك گۈل ئېلېمېنتلىرى گېئومېترىيەلىك شەكىللەرنى ئۆرنەك قىلىپ بارلىققا كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، تاق سىزىق، جۈپ سىزىق، يايى سىزىق، تۇمارچە (ئۈچ بۇلۇڭ)، غىش (رومبا)، چاقماق (تۆت بۇلۇڭ)، چېكىت، چەمبەر، تاقا (يېرىم چەمبەر، سوزۇنچاق يېرىم چەمبەر شەكىللىرى ئات تۇيىقىغا قېقىلىدىغان تاقىغا ئوخشايدىغان بولغاچقا، بۇنداق شەكىللەردىكى گۈللەر تاقا گۈل دېيىلىدۇ) قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بۇنداق گۈللەر ئۆزلىرىنىڭ شەكىل نامى بىلەن ئاتىلىدۇ.

دوپپا گۈللىرىدە ھەرقانداق ھايۋان، ئۇچار قۇش، ھاشارات ۋە ئادەم ئوبرازى يارىتىلمايدۇ (نەقىش ئېلېمېنتى قىلىنمايدۇ). بۇ دوپپىچىلىقتا ئەقىدە-ئېتىقاد قاراشلىرى ۋە ئادەتلىرىگە قاتتىق ئەمەل قىلىنىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. گەرچە دوپپا نەقىشلىرى ئىچىدە «قۇشقاچ ئىزى»، «توشقان كۆزى»، «مۈشۈك ئىزى» دەپ ئاتىلىدىغان بەزى گۈللەر بولسىمۇ، بۇ ھايۋانلارنىڭ ئىز شەكلىگە ئوخشىتىپ قويۇلغان ئىسىم بولۇپ، شۇ خىل ھايۋان ئوب-رازى يارىتىلغانلىقىدىن دېرەك بەرمەيدۇ.

دوپپىلارنىڭ بەزى تۈرلىرى نەقىش نامى بىلەن ئاتالماستىن، ئوخشاپ كېتىدىغان نەرسىنىڭ نامى، گۈل-نەقىش ماتېرىياللىرىنىڭ نامى، يۇرت نامى بىلەن قوشۇپ ئاتىلىدۇ.

رەڭ تۈرلىرى دېگىنىمىز — دوپپا يۈزىدىكى گۈل-نەقىش شەكىللىرى، بۇ شەكىللەرنىڭ سىمۋوللۇق مەنىسى ۋە گۈل شەكىللىرىنىڭ جايلىشىشى پۈتۈنلەي ياكى ئاساسەن ئوخشاش بولغان، ئەمما دوپپىنىڭ تەڭلىك رەڭگى ۋە گۈل رەڭگى پەرقلىق بولغان تۈرلىرىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، بادام نۇسخا دوپپىنىڭ بەزىلىرى قارا تەڭلىك، بەزىلىرى يېشىل تەڭلىك بولىدۇ. ئەمما بىردەك بادام شەكلى ئاساسىي گۈل قىلىنىدۇ. شۇڭا ئۇلار گۈل نۇسخا تۈرى ئوخشاش، رەڭ تۈرى پەرقلىق بولغان دوپپا ھېسابلىنىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا بەزى دوپپا گۈل نۇسخىلىرىنىڭ گۈل شەكلى ۋە سىمۋوللۇق مەنىسى ئاساسەن ئوخشايدىغان، قىسمەن پەرقلىنىدىغان ياكى گۈل شەكىللىرى ئوخشاش بولسىمۇ، تىزىلىشى ئوخشامايدىغان نۇسخىلىرىدۇر. بۇنداق قىسمەن پەرقلىق نۇسخىلاردىكى دوپپى-

0
I
I
I

بەرگى، گۈل بەرگىگە قاتار جايلاشقان ئۇششاق يوپۇر-
ماق، چېچەك قاتارلىقلاردىن ئۈزۈلدى. دوپپا تېگى سې-
غىز رەڭ، ئاچ مېغىز رەڭلەردە، گۈللىرى قارا رەڭلىك
ياكى ئاچ جىگەر رەڭلىك بولىدۇ؛ (3) بادام چىمەن نۇسخا
دوپپا: گۈل نەقىشلىرى شاخ، بادام، چېچەك شەكىللىرى-
دىن ئۈزۈلدى. تېگى ئاچ يېشىل، ئاچ مايسا رەڭلىك بو-
لىدۇ، گۈللىرى ھەر خىل رەڭلىك يىپىلاردىن تىكىلىدۇ.

ئايالچە چىمەن دوپپىنىڭ تېگى ئاق رەڭلىك، گۈل
شەكلى شاخ چىمەن نۇسخىلىق، گۈل رەڭگى قىزىل
رەڭلىك بولىدۇ. چىمەن دوپپىنىڭ قايسى خىل قېرىنداش
نۇسخىسى بولسۇن، بىردەك گۈل-گىياھلار قويۇق
ئۆسكەن چىمەنلىك مەنزىرىسىنى ئىپادىلەيدۇ.

مەنىۋ دوپپا: بۇ، پۈتۈن تالالىق قاتۇرما دوپپا
بولۇپ، يىپ كەشتە مەنىۋ نۇسخا، مارجان كەشتە مەنىۋ
نۇسخا قاتارلىق ئىككى خىل قېرىنداش نۇسخىسى بار. تا-
لاسغا تۆت، كېزىككە تۆت جەمئىي سەككىز دانە گۈل
كەشتىلىنىدۇ. گۈللىرى گۈل-گىياھ بېغىشلىرى، يوپۇرماق،
چېچەك، غۇنچىلىرى قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپىدۇ.
شەكلى يۇمىلاق، سوقا، چاسغا مايىل شەكىللەردە ھەر
خىل رەڭدار يىپىلاردىن كەشتىلىنىدۇ. «مەنىۋ» دېگەن
سۆزنىڭ ئېتىمولوگىيەسى ئېنىق ئەمەس. بۇ خىل دوپپىلار-
نىڭ گۈللىرى يىنچاق كېلىدۇ. گۈللەر سىرتىدا خېلى كۆپ
بوشلۇق (گۈلسىز تەڭلىك) بولىدۇ. شالاڭ گۈللۈك مەنزى-
رىسىنى ئىپادىلەيدۇ. مارجان كەشتە مەنىۋ دوپپا ئاياللارغا
خاستۇر. يىپ كەشتە مەنىۋ دوپپا ئەر-ئاياللارنىڭ ھەممە-
سىگە باب كېلىدۇ. مەنىۋ دوپپىلار قارا، يېشىل، بېغىر-
رەڭ، سۆسۈن رەڭلىك مەخمەل ياكى دۇخاۋىنى تەڭلىك
قىلىپ تىكىلىدۇ.

چاچما دوپپا: بۇ، تۇرپان، قومۇل رايونلىرىغا خاس
بولغان ئالاھىدە مەھسۇلات بولۇپ، شۇ جاينىڭ ئۆزىدە
«چاشما دوپپا» دېيىلىدۇ. «چاچما» — كەشتە دېگەن مە-
نىدىكى سۆز بولۇپ «كەشتە دوپپا» دېگەنلىك بولىدۇ.
بۇ تۆت تالالىق قاتۇرما دوپپا بولۇپ، ئىككى خىل قېرىنداش
داش نۇسخىغا بۆلۈشكە بولىدۇ: (1) قومۇل چاچما دوپپى-
سى: بۇ قومۇل ۋىلايىتىدە ئىشلەپچىقىرىلىدىغان ۋە كەڭ
ئومۇملاشقان دوپپا تۈرى بولۇپ، گۈللىرى مودەنگۈل،
قىزىلگۈل، نېلۇفەر (سۇ چېچىكى) گۈل قاتارلىقلارنىڭ
شاخ-يوپۇرماق ۋە گۈل-غۇنچىلىرىدىن تەركىب تاپىدۇ.
گۈللىرىنىڭ چوڭ-كىچىكلىكى ئوتتۇراھال بولۇپ، گۈللەر

سىرتىدىكى تەڭلىك رەڭ قىسمى ئانچە كىچىك ئەمەس.
گۈللىرى قىزىل، شاپتۇل چېچىكى، يېشىل، كۆك، سېرىق
قاتارلىق توق رەڭلىك يىپىلاردىن كەشتىلىنىدۇ. رەڭ سې-
لىشتۈرمىسى كۈچلۈك بولۇپ، تەڭلىك رەڭ ئۈستىدە ئالا-
ھىدە گەۋدىلىنىدۇ؛ (2) تۇرپان دوپپىسى: بۇ، تۇرپان ۋە-
لايىتىدە ئىشلەپچىقىرىلىدىغان ۋە كەڭ ئومۇملاشقان دوپپا
تۈرى بولۇپ، قىزىلگۈل، مودەنگۈل قاتارلىقلارنىڭ گۈل-
يوپۇرماق شەكىللىرى ئاساسىي نەقىش قىلىنىدۇ. ھەر خىل
توق رەڭلىك يىپىلاردىن كەشتىلىنىدۇ. ئەمما قىزىل ۋە
شاپتۇل چېچىكى رەڭلەر ئاساسىي سالماقنى ئىگىلەيدۇ.
گۈللىرى چوڭ، گۈللەر سىرتىدىكى تەڭلىك رەڭ قىسمى
ناھايىتى ئاز بولۇپ، گۈللىرى تەڭلىك رەڭ ئۈستىدە ئالا-
ھىدە گەۋدىلىنىدۇ. كىشىگە خۇددى ئوتقا شەك كۆرۈن-
دۇ. چاچما نۇسخا دوپپىلارنىڭ گۈللىرى گۈللۈك باغ
مەنزىرىسىنى ئىپادىلەيدۇ. گۆش رەڭ، ھال رەڭ، كۆك،
يېشىل رەڭلىك رەختلەرنى تەڭلىك قىلىپ تىكىلىدىغان
نۇسخىلىرى بار. چاچما دوپپىنى تۇرپان، قومۇل رايونلى-
رىدا ئەر-ئاياللارنىڭ ھەممىسى كىيىدۇ.

گىلەم دوپپا: بۇ، تۆت تالالىق قاتۇرما دوپپا بولۇپ،
قىزىل خەسە تەڭلىك قىلىنىدۇ. ئۈستىگە بىر قىسىم يىپى
سۇغىرىلىپ ئۇششاق كاتەكچە ھاسىل قىلىنغان ئاق خەسە-
دىن ئەندىزە قويۇلۇپ، زىلچە گىلەمگە تىۋىت چەككەند-
دەك تىك، توغرا، قىياش قاتارلارغا سەكرىتىپ كەشتە تە-
كىلىدۇ. گۈللىرىدە گېئومېترىيەلىك شەكىللەر ئاساس قىل-
ىنىدۇ. زىلچە گىلەم گۈللىرىگە سىمۋول قىلىنىدۇ. شۇڭا
«گىلەم دوپپا» دەپ ئاتالغان. بۇ خىل دوپپا نۇسخىسى
خوتەندە بارلىققا كېلىپ باشقا جايلارغا تارقالغان، بۇ ئايال-
لارغا خاس بولغان دوپپىدۇر.

پاختا نۇسخا دوپپا: بۇ، تۆت تالالىق قاتۇرما دوپپا
بولۇپ، گۈللىرى كېۋەز غولى، شېخى، يوپۇرمىقى، غۇنچە-
سى ۋە ئېچىلغان پاختا شەكلىدىن تۈزۈلگەن بىر پۈتۈن
كېۋەز شەكلىدە بولىدۇ. شۇڭا «پاختا نۇسخا دوپپا» دەپ
ئاتالغان. گۈللىرى چوڭ، رەڭ پەرقى ئېنىق بولۇپ، ھەر
بىر تالاسغا بىر تۈپ كېۋەز شەكلى كەشتىلىنىدۇ. سۆسۈن
رەڭلىك رەخت تەڭلىك قىلىپ تىكىلىدۇ. بۇ، ئاياللارغا
خاس دوپپا تۈرى بولۇپ ئاز ئۇچرايدۇ.

غۇلجا دوپپىسى: بۇ، بىر پۈتۈن چەمبىرەك تۈپلىك
قاتۇرما بۆك بولۇپ، گۈللۈك غۇلجا دوپپىسى ۋە سىيدام
غۇلجا دوپپىسىدىن ئىبارەت ئىككى خىل قېرىنداش نۇسخا

M
I
R
A
S

ئالاھىدىلىكى بارلىقىنى بايقايمىز.

شوخ ئۇسلۇب تۈرىدىكى دوپپىلار: بۇ، گۈل شەكىل-لىرى، نەقىش ۋە تەڭلىك رەڭلىرىدە قىزغىنلىق، خۇشال-لىق كەيپىياتى گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدىغان دوپپىلارنى كۆر-سىتىدۇ. چاچما نۇسخا دوپپا، تاشكەنت نۇسخا دوپپا، گىلەم دوپپا، زەر نۇسخا دوپپا، مارجان نۇسخا دوپپا قا-تارلىقلار شوخ ئۇسلۇب تىپىدىكى دوپپا تۈرلىرى قاتارىغا كىرىدۇ. ئۇلارنىڭ گۈللىرى چوڭ، رەڭ تۈرى كۆپ، رەڭ قېنىقلىقى يۇقىرى، رەڭ سېلىشتۇرمىسى كۈچلۈك بولۇپ، كىشىگە قىزغىنلىق، خۇشاللىق، جۇشقۇنلۇق، شوخلۇق، باياشاتلىق تۇيغۇسى بېرىدۇ. شۇڭا، بۇ خىل دوپپىلار ھېيت-بايرام، توي-تۆكۈن، مەرىكە-مۇراسىم، شەھەر، بازار سەيلىسى، نەغمە-مەشرەپ قاتارلىق خۇشال-لىق، قىزغىنلىق بىلەن ئۆتىدىغان پائالىيەتلەر داۋامىدا بىر قەدەر ئومۇميۈزلۈك كىيىلىدۇ (ئادەتتىكى تۇرمۇشتا كىيى-دىغانلارمۇ ئاز ئەمەس). لېكىن، ئۆلۈم-يېتىم، ھازا-مۇس-بەت، كېسەل يوقلاش قاتارلىق قايغۇ-خاپىلىق بىلەن ئۆ-تىدىغان پائالىيەتلەر ۋە ئېغىر، مەينەت ئەمگەك قىلىش قا-تالىق ئىشلار داۋامىدا كىيىلمەيدۇ.

سىپايە ئۇسلۇب تۈرىدىكى دوپپىلار: بۇ، گۈل-شە-كىللىرى، نەقىش ۋە تەڭلىك رەڭلىرىدە جىمجىتلىق، سۆ-كۈنات كەيپىياتى گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدىغان دوپپىلارنى كۆرسىتىدۇ. بادام دوپپا، غۇلجا دوپپىسى، قارا دوپپا، ئاق دوپپا قاتارلىقلار سىپايە ئۇسلۇب تىپىغا مەنسۇپ دوپپا تۈرلىرى ھېسابلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ گۈللىرى كىچىكرەك، تەڭلىك رەڭلىرى سۇس ياكى قارىغا مايىل، گۈل رەڭلى-رى ئاق ياكى رەڭ تۈرلىرى ئاز، رەڭ سېلىشتۇرمىسى ئاجىز بولۇپ، كىشىگە جىمجىتلىق، سۈكۈنات، ئېغىر-بى-سىقلىق، تەمكىنلىك تۇيغۇسى بېرىدۇ. شۇڭا بۇ خىل دوپپىلار ئادەتتە كىيىلگەندىن سىرت، ئۆلۈم-يېتىم، ھازا-مۇسبەت، كېسەل يوقلاش قاتارلىق كۆڭۈلسىزلىك ئىچى-دە ئۆتىدىغان پائالىيەتلەر داۋامىدا بىر قەدەر ئومۇميۈز-لۈك كىيىلىدۇ.

ئارا ئۇسلۇب تۈرىدىكى دوپپىلار: بۇ، شوخ ئۇسلۇب بىلەن سىپايە ئۇسلۇبىنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇرىدىغان دوپپا تۈرى بولۇپ، گۈل ۋە تەڭلىك رەڭلىرى ئانچە شوخ بولمايدۇ، ئانچە تۇتۇقمۇ بولمايدۇ. نورمال ھالەتتە-كى ھېسسىيات ۋە كەيپىياتنى ئىپادىلەيدۇ. چىمەن نۇسخا

خىسى بار. ھەر ئىككى خىلى بۇرچىكى يوق يۇمىلاق دوپپا بولغاچقا، كېسەك كۈنۈس شەكلىنى ھاسىل قىلىدۇ. گۈللۈك غۇلجا دوپپىلىرىنىڭ گۈللىرى مەنپۇ دوپپا گۈل-رىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. ئەمما گۈل شەكلى كىچىكرەك، گۈل سىرتىدىكى بوشلۇقلار كۆپرەك بولىدۇ. قىزىل، يېشىل، قارا، بېغىررەڭ مەخمەل ياكى دۇخاۋا رەختىنى تەڭلىك قىلىپ تىكىلىدۇ. شالاڭ گۈللۈك مەنزىرىسىنى ئى-پادىلەيدۇ. سىيىدام غۇلجا دوپپىسىغا گۈل كەشتىلەنمەيدۇ. قالغان جەھەتلىرى يۇقىرىقىغا ئوخشايدۇ. غۇلجا دوپپىسى ئەرلەر، ئاياللارنىڭ ھەممىسىگە ئورتاق بولغان دوپپا تۈ-رىدۇر.

تاشكەنت دوپپىسى: بۇ، تۆت تاللىق قاتۇرما دوپپا بولۇپ، ئاق رەڭلىك رەخت تەڭلىك قىلىنىدۇ. گۈللىرى قىزىلگۈلنىڭ شاخ، يوپۇرماق، غۇنچە، گۈل شەكىللىرىدىن تۈزۈلگەن بىر پۈتۈن شەكىلدە بولۇپ، گۈللىرى چوڭ، رەڭلىرى ئوچۇق بولىدۇ. قىزىل رەڭ ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. گۈللەر ئارىسىدىكى بوشلۇقلار ئاز بولىدۇ. گۈللۈك مەنزىرىسىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ ئايالچە دوپپا بولۇپ، نۇسخا نامىغا ئاساسلانغاندا، ئوتتۇرا ئاسىيا ئۆي-فۇرلىرىدىن تارقىلىپ كىرگەن بولۇشى مۇمكىن.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا تاقا گۈل دوپپا، ئامۇتگۈل دوپپا، قۇشقاچ ئىزى نۇسخا دوپپا، توشقان كۆزى نۇسخا دوپپا، تەقىيە دوپپا، قارا دوپپا، كالىۋوتۇن تىۋىت دوپپا، زەر دوپپا، بۇغداي نۇسخا چىپار دوپپا قاتارلىق دوپپا نۇسخىلىرى بار. بۇلارنىڭ بەزىلىرىنىڭ بىر قانچە خىل قې-رىنداش نۇسخىلىرى ۋە تەڭلىك رەڭ ئۆزگىرىشلىرى بار. ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئۇيغۇر دوپپىلىرىنىڭ گۈل نۇسخا تۈرلىرى نەچچە ئون خىلغا بارىدۇ. ئۇلارنىڭ تەڭلىك رەڭ ئۆزگىرىشلىرى ۋە شەكىل تۈرلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، دوپپا تۈرى بىر-ئىككى يۈز خىلغا بارىدۇ.

4. ئۇيغۇر دوپپىلىرىنىڭ ئۇسلۇب ئالاھىدىلىكى ۋە رايون ئالاھىدىلىكى

ئۇيغۇر دوپپىلىرىنىڭ گۈل نۇسخا ۋە رەڭ تۈرى نا-ھايىتى نۇرغۇن بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ نەقىش شەكىللىرى ۋە شەكىللەرنى رەڭلەندۈرۈش ئارقىلىق ھېسسىياتنى ئىپادى-لەش ئالاھىدىلىكى نۇقتىسىدىن كۆزەتكەندە، ئۇيغۇر دوپ-پىلىرىنىڭ گۈل نەقىشلىرىدە شوخ ئۇسلۇب، سىپايە ئۇسلۇب ۋە ئارا ئۇسلۇبتىن ئىبارەت ئۈچ خىل ئۇسلۇب

شېمالىي شىنجاڭ — مەنبۇ دوپپا، غۇلجا دوپپىسى رايونى: بۇ، تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى رايونلارنى كۆرسىتىدۇ. بۇ رايوندا ياشايدىغان ئاھالىلەر ئارىسىدا مەنبۇ دوپپا، غۇلجا دوپپىسى كىيىش كەڭ ئومۇملاشقان. چىمەن دوپپا، بادام دوپپا كىيىدىغانلار سەل ئازراق، چاچما دوپپا كىيىدىغانلار تېخىمۇ ئاز، بۇ رايوندا دوپپا ئىشلەپچىقىرىش غۇلجا شەھىرىگە مەركەزلەشكەن.

شەرقىي شىنجاڭ — چاچما دوپپا رايونى: بۇ، تۇرپان، قومۇل ئويمانلىقىدىكى تۇرپان، قومۇل ۋىلايەتلىرىگە قاراشلىق جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ رايوندا قومۇل چاچما دوپپىسى ۋە تۇرپان دوپپىسى كىيىش كەڭ ئومۇملاشقان. مەنبۇ دوپپا، غۇلجا دوپپىسى، چىمەن دوپپىسى كىيىدىغانلار ئازراق. بادام دوپپا كىيىدىغانلار يوق دېيەرلىك. چاچما دوپپا ئىشلەپچىقىرىش قومۇل شەھىرىگە، تۇرپان دوپپىسى ئىشلەپچىقىرىش تۇرپان شەھىرىگە مەركەزلەشكەن. بولۇپمۇ قومۇل شەھىرىنىڭ شەھەر ئىچى يېزىسى، تەڭرىتاغ يېزىلىرىدا چاچما دوپپىسى ئاساس قىلغان چاچما كەشتە بۇيۇملىرىنى ئىشلەپچىقىرىش بىر قەدەر مەركەزلەشكەن ۋە مەلۇم كۆلەم ھاسىل قىلغان. «شىنجاڭ تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى» نىڭ 2009-يىلى 29-نويابىردىكى «كۆڭۈلدىكى سۆز» پروگراممىسىدا كۆرسىتىلگەن تونۇشتۇرۇشقا ئاساسلانغاندا «ئۇدۇرغول چاچما-چىلىق كارخانىسى» قاتارلىق چاچمىچىلىق كارخانىلىرى بارلىققا كەلگەن. بەزىلىرى «تەڭرىتاغ چاشمىلىرى» قاتارلىق تاۋار ماركىسىنى تىزىمغا ئالدۇرغان. قومۇلنىڭ 15 دانە ھەر خىل چاچما دوپپا ۋە چاچما كەشتە بۇيۇملىرى ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا ساقلانغان. قومۇل چاچمىلىرى 2005-يىلى دۆلەت دەرىجىلىك غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرى تىزىملىكىگە كىرگۈزۈلگەن. ۋىلايەتتە چاچمىچىلىق جەمئىيىتى قۇرۇلغان، چاچمىچىلىق ماھارىتى بويىچە تەربىيەلەنگەنلەر 2000 نەپەرگە يەتكەن.

5. دوپپىنىڭ ئىقتىدارى ۋە رولى

دوپپا ئۆزىنىڭ قۇرۇلمىسى، شەكلى، گۈل-نەقىشلىرى جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرى سەۋەبىدىن مۇئەييەن ئىقتىدارغا ئىگە. ئۇنىڭ ئىقتىدارى كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا ئوينىيدىغان رولى ئارقىلىق كۆنكۈپت ئىپادىلەندۈرۈلگەن. ئۇنىڭ رولىنىڭ ئىپادىلىنىش يوللىرى ھەر خىل بولسىمۇ، «ساغلاملىقنى ئاسراش رولى» ۋە «گۈزەللەشتۈرۈش رولى» دىن ئىبارەت ئىككى نۇقتىغا يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ.

دوپپا، مەنبۇ نۇسخا دوپپا قاتارلىقلار مۇشۇ تۈرگە مەنسۇپ بولۇپ، توي-تۆكۈن، ھېيت-ئايەم پائالىيەتلىرىدىمۇ، ئۆلۈم-يېتىم، كېسەل يوقلاش قاتارلىق پائالىيەتلىرىدە مۇكىيىشكە بولىدۇ. بۇلار دوپپا ئىشلەپچىقىرىشىنىڭمۇ، دوپپا كىيىشىنىڭمۇ نۇقتىسىدا پائالىيەت ۋە ئىستېمال پائالىيىتى بولۇپ قالماستىن، كىشىلەرنىڭ ئىدىيە، ھېسسىياتى بىلەن زىچ باغلانغان، خۇشاللىق-خاپىلىقلىرىنى تاشقى كۆرۈنۈش ئارقىلىق مۇۋاپىق ئىپادىلەشكە ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىدىغان پائالىيەت ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئۇيغۇر دوپپىلىرىنىڭ رايون ئالاھىدىلىكى دېگىنىمىز دە، ھەر خىل دوپپا تۈرلىرىنىڭ رايونلارغا تارقىلىش ۋە ئاھالىلەر ئارىسىدا ئومۇملىشىش ئالاھىدىلىكى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. دوپپا كىيىش گەرچە پۈتۈن ئۇيغۇر خەلقىگە ئورتاق بولغان كىيىش ئادىتى بولسىمۇ، قايسى رايوندا قايسى خىل نۇسخىدىكى دوپپىنىڭ كەڭ ئومۇملاشقانلىقىغا ئاساسەن ئۈچ رايونغا بۆلۈشكە بولىدۇ:

جەنۇبىي شىنجاڭ — بادام دوپپا، چىمەن دوپپا رايونى. بۇ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي، تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئەتراپىدىكى بوستانلىق رايونلىرىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ رايوندا ياشايدىغان ئۇيغۇر ئاھالىلىرى ئارىسىدا بادام دوپپا، چىمەن دوپپا كىيىش كەڭ ئومۇملاشقان. شاپاق دوپپا كىيىدىغانلارمۇ ئاز ئەمەس. ئاياللار ئارىسىدا مارجان دوپپا، گىلەم دوپپا، تاشكەنت دوپپىسى كىيىش ئومۇملاشقان (ھازىر كۆپ ئازىيىپ كەتتى). بۇ رايوندا مەنبۇ دوپپا ۋە غۇلجا دوپپىسى كىيىدىغانلار ئاز ساندا ئىگىلىشىمۇ بار. غانسېرى كۆپىيىش يۈزلىنىشىدە تۇرماقتا، چاچما نۇسخا دوپپا كىيىدىغانلار يوق دېيەرلىك.

بۇ رايوندا كۆپ مىقداردا دوپپا ئىشلەپچىقىرىلىدىغان بىرقانچە نۇقتىلار شەكىللەنگەن. يەنى، يەكەن ناھىيەسىدە بادام دوپپا كۆپلەپ ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. ئۇنىڭدىن قالسا ئاق دوپپا ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. قەشقەر شەھىرىدە چىمەن دوپپا، مارجان دوپپىلار كۆپ مىقداردا ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. بادام دوپپا يەكەندىن، چىمەن دوپپا، مارجان دوپپىلار قەشقەردىن باشقا جايلارغا سېتىلىدۇ. خوتەن ۋىلايىتىدە چىمەن دوپپا، شاپاق دوپپا، زەر دوپپا، مەنبۇ دوپپا قاتارلىق ھەر خىل دوپپىلار ئىشلەپچىقىرىلىدۇ، لېكىن ئىشلەپچىقىرىش بىر قەدەر تارقاق مەركەزلەشكەن، مەھسۇلاتى كۆپ بولغان ئىشلەپچىقىرىش نۇقتىلىرىنىڭ شەكىللىنىشى يېتەرسىز.

IRAS

ئىنتايىن تۆۋەن. بۇنداق تەبىئىي مۇھىتتا چاچ مۇۋاپىق ئاسرايمسا، كۆپ مىقداردا نەملىك يوقىتىپ، چۈرۈكلىشىپ كېتىش، يېرىلىپ كېتىش، سارغىيىپ كېتىش، شالاڭلاپ كېتىش قاتارلىق ئەھۋاللار يۈز بېرىدۇ. دوپپا چاچنى ئاس-رايدىغان ئەڭ ياخشى «قالقان» بولۇپ، مۇۋاپىق دوپپا كىيىش ئارقىلىق چاچنى قوغداپ تەبىئىي ھالىتىنى ساقلىغىلى، تەبىئىي گۈزەللىكنى داۋاملاشتۇرغىلى بولىدۇ.

2. گۈزەللەشتۈرۈش رولى: دوپپا تۇرمۇش بۇيۇمى بولۇش بىلەن بىللە ھۈنەر-سەنئەت بۇيۇمىدۇر. شۇڭا ئۇ كىشىلەرنىڭ كىيىنىش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش بىلەن بىللە، گۈزەللىككە ئىنتىلىش ئېھتىياجىنىمۇ قاندۇرىدۇ. مۇنداقچە ئېيتقاندا، كىشىلەرنىڭ ماددىي ئېھتىياجىنى قامداش بىلەن بىللە، مەنىۋى ئېھتىياجىنىمۇ قاندۇرىدۇ.

گۈزەللىكنى سۆيۈش، گۈزەللىككە ئىنتىلىش، ھەر خىل چارە-ئاماللار بىلەن گۈزەللىككە ئېرىشىش پۈتۈن ئىنسانىيەتكە ئورتاق بولغان پىسخىك پائالىيەتتۇر. ئۇيغۇر-لار ئۈچۈنمۇ ئوخشاشلا شۇنداق. گۈزەللىكنىڭ مەزمۇنى ناھايىتى مول بولۇپ، تەبىئىي ھالدا قامەت-قىياپەت گۈ-زەللىكى ۋە رۇخسار گۈزەللىكىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، دوپپىنىڭ گۈزەللىك بېغىشلاش رولى تۆۋەندىكى جەھەت-لەردە ئەكس ئېتىدۇ:

سۆلەت-سالاپەت بېغىشلاش ئىقتىدارى: كىشىلەرنىڭ ئېستېتىك قىزىقىشى ھەر خىل بولىدۇ. ياش قۇرامى، سالا-مەتلىك ئەھۋالى ۋە مەجەز كەيپىياتلىرىمۇ ھەر خىل بولىدۇ. دوپپىلارنىڭ مەھسۇلات تۈرى، شەكىل تۈرى، گۈل نۇسخا تۈرى ۋە رەڭ تۈرى ناھايىتى كۆپ بولغاچقا، ئالدى بىلەن كىشىلەرنىڭ ئۆزى ئەڭ ياقىن تۇرىدىغان پاسون، گۈل نۇسخا ۋە رەڭ تۈرىدىكى دوپپىلارنى تاللاپ سېتىۋېلىش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇپ، ئۇلارنى مەنە-ۋى قانائەت ۋە روھىي ئازادلىككە ئېرىشتۈرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۆزىنىڭ بەدەن قۇرۇلمىسى، ياش قۇرامى، بوي ئېگىزلىكىگە مۇۋاپىق بولغان دوپپىلارنى كىيگەندە، ئۇلارنىڭ قامەت-قىياپىتى ئەسلىدىكىدىن خېلىلا كېلىش-كەن سۆلەت-سالاپەتكە ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن، ئۆسمۈر-لەر دوپپا كىيسە تېتىك، زېرەك، ئۇماق كۆرۈنىدۇ، يىگىت-لەر دوپپا كىيسە جۇشقۇن، جانلىق، غەيرەتلىك، غەيۇر كۆرۈنىدۇ. قىزلار دوپپا كىيسە، بولۇپمۇ رەڭگى شوخ، رەڭلىرى ئوچۇق، رەڭ سېلىشتۇرمىسى كۈچلۈك بولغان

1. ساغلاملاشتۇرۇش رولى: دوپپا ئالدى بىلەن بىر خىل باش كىيىمىدۇر. كىيىم كىيىش ئالدى بىلەن بەدەننى مۇۋاپىق ئورمانچىلار بىلەن يۆگەپ تەبىئىي مۇھىتقا ماس-لاشتۇرۇش، بەدەننىڭ فىزىئولوگىيەلىك ھالىتىنى مۇھىتتىكى تەبىئىي ھالىتىگە ئۇيغۇنلاشتۇرۇش ئارقىلىق كېسەللىكتىن ساقلىنىپ، ساغلاملىقنى ئاسراشنى مەقسەت قىلىدۇ. شۇنداق ئىكەن، دوپپا ئىشلەپچىقىرىش ۋە دوپپا كىيىشمۇ ساغلاملىقنى ئاسراشنى مەقسەت قىلغان بولىدۇ. دوپپىنىڭ ساغلاملىقنى ئاسراش رولى تۆۋەندىكى بىر قانچە جەھەتتە كونكرېتلىشىدۇ.

ئىسسىق، سوغۇقتىن ساقلاش ئارقىلىق ساغلاملىقنى ئاسراش. يازدا قاتتىق ئىسسىق، قىشتا قاتتىق سوغۇق بولۇش، تۆت پەسىل ئايرىمىسى ئېنىق بولۇش، كېچە-كۈندۈزلۈك تېمپېراتۇرا پەرقى چوڭ بولۇش ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ جۇغراپىيەلىك ئىقلىم ئالاھىدىلىكىدۇر. ئوخشاش بولمىغان پەسىل ۋە كېچە-كۈندۈزلەردە مۇۋاپىق دوپپىنى تاللاپ كىيگەندە باشقا ئىسسىق ئۆتۈپ كېتىش ياكى سوغۇق ئۆتۈپ كېتىشتىن كېلىپ چىقىدىغان نۇرغۇن كېسەللىكلەردىن ساقلىنىشقا بولىدۇ.

زەخمىلىنىشتىن ساقلاش ئارقىلىق ساغلاملىقنى ئاسراش. كىشىلەر نورمال ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش پائالىيەتلىرى داۋامىدا مۇدۇرۇش-يىقىلىشتىن، بىرەر نەرسىگە ئۈسۈۋېلىشتىن، ئۇرۇلۇش-سوقۇلۇشتىن خالىي بولالمايدۇ. دوپپا كىيىۋالغاندا مۇدۇرۇش-يىقىلىش، ئۇرۇلۇش-سوقۇلۇش سەۋەبلىك زەخمىلىنىشتىن ساقلىنىشقا ياكى زەخمىلىنىش دەرىجىسىنى يېنىكلەتكىلى بولىدۇ.

بۇلغىنىشتىن ساقلاش ئارقىلىق ساغلاملىقنى ئاسراش. ئاپتونوم رايونىمىزدا قۇم-بورانلىق، چاڭ-ئوزانلىق ھاۋا-رايى تولا يۈز بېرىدۇ. كىشىلەر تۈرلۈك ئەمگەك، ئىشلەپ-چىقىرىش پائالىيەتلىرى داۋامىدا ھەمىشە پاسكىنا، مەينەت نەرسىلەر بىلەن ئۇچرىشىپ تۇرىدۇ. دوپپا كىيىۋالغاندا باش تېرىسىنىڭ ھاۋادىكى چاڭ-توزان، ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇشتا ئۇچرىشىدىغان پاسكىنا، مەينەت نەرسىلەردىن بۇلغىنىشىدىن، مەلۇم كېسەللەرگە دۇچار بولۇشتىن ساقلىنىشقا بولىدۇ.

چاچنى ئاسراش رولى. ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ جۇغ-راپىيەلىك ئىقلىم ئالاھىدىلىكى سەۋەبلىك كۈن نۇرى چۈشۈش ۋاقتى ئۇزاق ۋە كۈچلۈك، ھاۋانىڭ نەملىكى

0
1
1

دويپىلارنى كىيسە، قىزغىن، مېھرى ئىسسىق، يېقىملىق، لاناپەتلىك كۆرۈنىدۇ، ئوتتۇرا ياش كىشىلەر دويپا كىيسە، سالماق، ئەمگىن، پىشقان، سۇمباتلىق كۆرۈنىدۇ، ياشانغانلار دويپا كىيسە، پاكىز، رەتلىك، ئۈمىدۋار، شۇنداقلا ئەسلىي يېشىدىن ياش كۆرۈنىدۇ.

جىسمانىي ئەيىب- نۇقسانلىرىنى يوشۇرۇپ پەرداز- لاش ئىقتىدارى: دويپا ئۆزىنىڭ قۇرۇلما شەكىل، گۈل نۇسخا، رەڭ تۈرى جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرى ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ فىزىئولوگىيەلىك ۋە جىسمانىي ئەيىب- نۇقسانلىرىنى ئاساسەن ياكى قىسمەن يوشۇرۇپ، قامەت، قەيەت، رۇخسار گۈزەللىكىگە ئېرىشتۈرىدۇ. مەسىلەن، پاكىز كىشىلەر قۇرۇلمىسى ئېگىز رەك، ئاغزى تارراق دويپا كىيسە، ئەسلىدىكىدىن خېلىلا ئېگىز كۆرۈنىدۇ؛ باش شەكلى سوقا، پېشانىسى دوقا بولغانلار، چېچى چۈشۈپ كەتكەن ياكى شالاڭلاپ كەتكەنلەر، بېشىدا تەمرەتكە قا- تارلىق كېسەللىك ياكى كۆيۈك، تىغ يارىسى سەۋەبىدىن كېلىپ چىققان پاشتاق- تاتۇق بولغانلار دويپا كىيسە، يۈقە- رىقىدەك جىسمانىي نۇقسانلىرى يوشۇرۇلىدۇ. كىشىلەر ئا- رىسىدا قورۇنۇش، تارتىنىشتىن قۇتۇلىدۇ، رۇخسار كۆرۈ- نۈشى نورماللىققا ئېرىشىپ، مەلۇم سۆلەت- سالاپەتكە ئىگە بولىدۇ. يۈزى يومىلاق ۋە سېمىز كىشىلەر قۇرۇلمىسى ئې- گىز رەك دويپىلارنى؛ ئورۇق، ئاتىۈز (سوزۇنچاق يۈزلۈك) كىشىلەر قۇرۇلمىسى پاكىز، گۈللىرى كۆپرەك دويپىلارنى كىيسە، چىراي كۆرۈنۈشى نورماللىققا مايىللا- شىپ، ئەسلىدىكىدىن قاملاشقان، سالاپەتلىك كۆرۈنۈشكە ئىگە بولىدۇ.

دېمەك، دويپا قۇرۇلما ئالاھىدىلىكى سەۋەبلىك ساغ- لاملىقنى ئاسراش ئىقتىدارىغا ئىگە بولغان، شەكىل، گۈل- نەقىش، رەڭگىغا ئالاھىدىلىكى ئارقىلىق گۈزەللىك، سۆلەت بېغىشلاش ئىقتىدارىغا ئىگە بولغان مەھسۇلاتتۇر.

6. ئۇيغۇر دويپىلىرىنىڭ قىممىتى

ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا دويپا ئىشلەپچىقىرىش ۋە دويپا كىيىشنىڭ نەچچە مىڭ يىلدىن بۇيان داۋاملىشىپ كەلگەنلىكى ئۇنىڭ مۇئەييەن قىممەتكە ئىگە بولغانلىقىدىن- دۇر. ئۇنىڭ قىممىتىنى نۇرغۇن جەھەتلەردىن شەرھلەش مۇمكىن. نۆۋەندە پەقەت مۇھىمراق بىر نەچچە تەرەپتىن تەھلىل يۈرگۈزۈمىز.

1. ئىقتىسادىي قىممىتى: ئۇيغۇر دويپىلىرىنىڭ ئىشلەپ-

چىقىرىش كۆلىمى، يىللىق مەھسۇلات مىقدارى قانچىلىك ئى- كەنلىكى توغرىسىدا ھازىرغىچە ھېچقانداق سانلىق مەلۇمات ئېلان قىلىنمىدى. بىراق بىز نوپۇس سانى ۋە دويپا كى- يىدىغان نوپۇس نىسبىتى بويىچە ھېسابلاش ئارقىلىق تەخ- مىنىي سانلىق مەلۇماتلارغا ئېرىشەلەيمىز. ھازىر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلار 9 مىليون 900 مىڭ ئەتراپىدا (2008 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىكى نوپۇس سانى 9 مىليون 831 مىڭ 800 يۈز نەپەر. «شىنجاڭ يىلنامى- سى — 2009 - يىلى»، خەنزۇچە، 1 - بەتكە قارالسۇن). بۇنىڭدىن 20% ئادەم دويپا كىيىدۇ ۋە ئىككى يىلدا بىر دويپىنى كونتىرېنۇتتۇ دەپ قارىساق، بازارنىڭ نورمال تەمىنلەش ئېھتىياجىنى قامداش ئۈچۈن ھەر يىلى 1 مىليون دانە ئەتراپىدا دويپا ئىشلەپچىقىرىش لازىم بولىدۇ. ئەمەل- يەتتە خېلى بىر قىسىم كىشىلەر دويپىنى تولۇق كونىرىغانغا قەدەر كىيمەيدۇ، بەلكى ئوتتۇرا ئۆپىرىغان ياكى ئۆڭۈپ قالغاندا يېڭىسىنى ئالماشتۇرىدۇ. بىر قىسىم قاتۇرما دويپىلار ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىرىگە، بىر قىسىم ئاق دويپىلار غەربىي ئاسىيا دۆلەتلىرىگە سېتىلىدۇ.

بۇ يىل 3- ماي يەكەن ناھىيەسىدە ئېچىلغان «تۇنجى نۆۋەتلىك بادام دويپا مەدەنىيىتى مۇھاكىمە يىغى- نى» داۋامىدا ئېكسكۇرسىيە قىلىنغان يەكەن بازىرى باغ مەھەللە ئىجتىمائىي رايونىدىكى دويپىچى كەسپىي ئائىلە — «تۇرسۇنجان كەشتىچىلىك مۇلازىمەت ئورنى» نىڭ مەس- ئۇلى تۇرسۇنجاننىڭ ئەھۋال تونۇشتۇرۇشىچە، ئۇنىڭ مۇ- لازىمەت ئورنى بادام دويپىچىلىقنى ئاساس قىلغان كەشتى- چىلىك ئائىلە كارخانىسى بولۇپ، يىلىغا 400 مىڭ دانە قا- تۇرما دويپا، 100 مىڭ دانە شاپاق دويپا ئىشلەپچىقىرىدۇ- كەن (قاتۇرما دويپىنىڭ ئاز قىسمى تەييار مەھسۇلات سۇ- پىتىدە، كۆپ قىسمى گۈل نەقىشلىرى تىكىپ بولۇنغان، ئەمما ئەستەرلەنمىگەن يېرىم تەييار مەھسۇلات سۈپىتىدە سېتىلىدىكەن).

يۇقىرىقى ئامىللارنى نەزەرگە ئالغاندا، ئاپتونوم رايون بويىچە دويپىنىڭ يىللىق مەھسۇلات مىقدارى 1 مىليون دانىدىن كۆپ بولۇشى مۇمكىن. ھازىرقى بازاردا ئاق دويپا، شاپاق دويپىلارنىڭ ھەر بىر دانىسى بىر نەچچە يۈەندىن 40 يۈەنگىچە سېتىلىدۇ. قاتۇرما دويپىلار- نىڭ باھاسى سۈپەت پەرقىگە قاراپ ھەر بىر دانىسى ئون يۈەندىن يەتتە- سەككىز يۈەنگىچە، ھەتتا 1000 يۈەنگىچە

I
R
A

چوڭ دوپپا بازىرى شەكىللەنگەن بولۇپ، شىنجاڭ ئۈند-
 ۋېرسىتېتىنىڭ پىروفېسسورى، دوكتور يېتەكچىسى ئابدۇكەم-
 رىم راخمان ئەپەندىنىڭ ئېيتىشىچە، قەشقەر شەھىرىدىكى
 دوپپا بازىرىدا مەخسۇس دوپپا تىجارىتى قىلىدىغان 300
 دىن ئارتۇق دوكان بار ئىكەن. يەكەن ناھىيەسىنىڭ رەھ-
 بەرلىرىنىڭ ئېيتىشىچە، ناھىيە بازىرىدا 100 دىن ئارتۇق
 دوپپا دۇكىنى بار ئىكەن. ھەممىگە ئايانكى، ئاپتونوم راي-
 يونىمىزنىڭ بارلىق شەھەر، ناھىيە بازارلىرى ۋە مۇتلەق
 كۆپ قىسىم يېزا، بازارلىرىدا، شۇنداقلا بىر مۇنچە سايا-
 ھەت نۇقتىلىرىدا دوپپا تىجارىتى بىلەن مەخسۇس ياكى
 قوشۇمچە شۇغۇللىنىۋاتقان تىجارەتچىلەر بار. شۇنداقلا
 بازار كۈنلىرى يايما ئېچىپ دوپپا تىجارىتى قىلىدىغانلارمۇ
 بار. بۇلارنى كۆزدە تۇتقاندا، ئاپتونوم رايونىمىزدا بىرەر
 مىڭدىن ئارتۇق دوپپا تىجارەت دۇكىنى بولۇشى، دوپپىغا
 مۇناسىۋەتلىك كەسىپلەردە ئىشلەۋاتقان ئومۇمىي ئەمگەك
 كۈچى 8000 ئەتراپىدا بولۇشى مۇمكىن. ئەگەر بۇ ئائىلە-
 لەرنىڭ ھەر بىرىدە تۆتتىن نوپۇس بولسا، ئاپتونوم راي-
 يونىمىزدا بىر نەچچە ئون مىڭ ئادەم مۇشۇ كەسىپنى
 تۇرمۇش مەنبەسى قىلىپ ياشاۋاتقان بولىدۇ. دېمەك،
 دوپپىچىلىق كەسىپى جەمئىيەتكە بىر نەچچە مىڭ ئىش
 ئورنى، بىر نەچچە ئون مىڭ ئادەمگە تۇرمۇش كاپالىتى
 تەمىنلەپ بەرگەن بولىدۇ.

ئۇنىڭ ئۈستىگە دوپپا نەپىس بۇيۇم بولسىمۇ، ئېغىر
 ئەمگەك ھېسابلىنمايدۇ. قاۋۇل ئەمگەك كۈچى تەلەپ
 قىلمايدۇ. ئەمما ھۈنەر بولغان بىلەن، نەپىسلىكى، چۆرە-
 لىكىنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇنداق تەلەپ دەل ئائىلىسىدىن
 ئايرىلىپ كېتەلمەيدىغان ئاياللار، قېرى، ئاجىز، مېيىپ
 ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىشلىشىگە باب كېلىدۇ. ھالبۇكى، بۇ
 خىل ئېشىنچا ئەمگەك كۈچلىرى جەمئىيەتتە ئىش ئورنى
 تېپىشى، ئىشقا ئورۇنلىشىشى ئەڭ قىيىن بولغان ئەمگەكچى-
 لەر توپى ھېسابلىنىدۇ. مۇشۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، دوپپىچى-
 لىق كەسىپى ئاجىز، پايىدىسىز ئورۇندا تۇرۇۋاتقان ئەمگەك-
 چىلەرنى ئىش ئورنى بىلەن تەمىنلەپ، تۇرمۇشنى كاپالەت-
 كە ئىگە قىلىشتا، جەمئىيەتنىڭ ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش بى-
 سىمىنى يېنىكلىتىشكە بەلگىلىك رول ئويناۋاتقان ساھە ھې-
 سابلىنىدۇ.

3. بەدىئىي سەنئەت قىممىتى: دوپپىنىڭ گۈل-نەقىش-
 لىرىدە ھەر خىل گۈل-گىياھلارنىڭ شاخ-يوپۇرماق،

بولغان باھادا سېتىلىدۇ. ئەمما 70-80 يۈەندىن تۆۋەن
 باھادا سېتىلىدىغانلىرى مۇتلەق كۆپ سالماقنى ئىگىلەيدۇ.
 شۇڭا، ھەر بىر دوپپىنىڭ ئوتتۇرىچە سېتىلىش باھاسى 20-
 30 يۈەن ئەتراپىدا دەپ قارىغاندا، بىر نەچچە ئون
 مىليون يۈەن مەھسۇلات قىممىتى يارىتىلىدۇ. گەرچە بۇ-
 چىلىك مەھسۇلات قىممىتى ئومۇمىي ئىجتىمائىي
 مەھسۇلات قىممىتى ئىچىدە ئىنتايىن ئەرزمەس كىچىك
 سان بولسىمۇ، ساپ پايدا قىسمى تېخىمۇ ئاز بولسىمۇ،
 لېكىن دوپپىچىلىق ۋە دوپپا تىجارىتىنى كەسىپ قىلغان
 مىڭلىغان كىشىلەر مۇشۇنىڭغا تايىنىپ تۇرمۇشنى قامدايد-
 دۇ، شۇڭا ئۇ بەزى جەمئىيەتكە قوشۇلغان تۆھپە، جەمئى-
 يەتكە تەقدىم قىلىنغان بايلىق ھېسابلىنىدۇ.

2. ئىجتىمائىي قىممىتى: بۇرۇن، ئۇيغۇر دوپپىلىرى-
 نىڭ ھەممىسى قول ئەمگىكى ئارقىلىق كەشتىلەنتى.
 ھازىر بۇ ئەھۋالدا خېلى كۆپ ئۆزگىرىش بولدى. شاپاق
 دوپپىلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى تىككۈچلىك ماشىنىسى
 ئارقىلىق كەشتىلەپ تىكىلىدۇ. بادام دوپپا، چىمەن دوپپا
 قاتارلىقلارنىڭ بىر قىسمى قولدا كەشتىلىنىدۇ، بىر قىسمى
 تىككۈچلىك ماشىنىسى ئارقىلىق كەشتىلىنىدۇ. يەنە بىر
 قىسمى ئېلېكترونلۇق كەشتە ماشىنىسى ئارقىلىق كەشتىلە-
 نىدۇ. چاچما دوپپا، مارجان دوپپا، مەنىۋ دوپپا قاتارلىقلار
 ئاساسەن قول ئارقىلىق كەشتىلىنىدۇ. بۇلارنىڭ ئىش ئۇ-
 نۇمى ناھايىتى پەرقلىق بولۇپ، ئىنتايىن نەپىس بولغان
 بىر دانە بادام دوپپىنى ماھىر كەشتىچى ئايال 25 - 30
 كۈندە كەشتىلەپ بولىدۇ. ئېلېكترونلۇق كەشتىلەش ماشى-
 نىسى بولسا، بىر كۈندە 500 دوپپىنىڭ ماتېرىيالىنى كەشتە-
 لەپ بولالايدۇ. شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا قول كەشتە بادام
 دوپپىلارنىڭ دانىسى 300 يۈەندىن 1000 يۈەنگىچە سېتى-
 لىدۇ. ماشىنىدا كەشتىلەنگەن دوپپىلار بىر نەچچە ئون
 يۈەندىن سېتىلىدۇ. يەكەن ناھىيەسىدىكى يەكەن بازىرى-
 نىڭ باغ مەھەللە ئىجتىمائىي رايونىغا قاراشلىق ئۈچ دۈپ-
 پىچى كەسىپى ئائىلىدە 100 ئادەم دوپپا كەشتىلەش بىلەن
 شۇغۇللىنىۋاتىدۇ. قومۇل ۋىلايىتىدە چاچمىچىلىق ماھارىتى
 بويىچە تەربىيەلەنگەن ئاياللار 2000 غا يەتكەن. بۇ ئائىلە-
 لارنى كۆزدە تۇتقاندا ئاپتونوم رايون بويىچە دوپپا كەش-
 تىلەش، تىكشى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان ئەمگەك كۈچى
 5000 - 6000 نەپەرگە يېتىشى مۇمكىن.

قەشقەر شەھىرىدە ئاپتونوم رايون بويىچە ئەڭ

0
1
1

ياشلار، ئۆسمۈرلەرگىلا خاس كىيىم بولغانلىقى جەھەتتىن دوپپا ئالدىدا ئاجىز كېلىدۇ.

دوپپا يۇقىرىقىدەك ئەۋزەللىككە ئىگە بولغىنى ئۈچۈن، ھەممە كىشى ياقىتىرىدىغان كىيىم تۈرىگە ئايلاند. خان؛ ياخشى كۆرۈشكەن يىگىت-قىزلارنىڭ بىر-بىرىگە بولغان مېھىر-سۆيگۈسىنى ئىپادىلەشتىكى سوۋغات بۇيۇمىد. نا ئايلانغان؛ ئەڭ ئەزىز مېھمانلارغا بولغان ھۆرمەتنى ئىپادىلەيدىغان سوۋغات بۇيۇمىغا ئايلانغان؛ ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ھەرقانداق ئەزاسىنى دۆلەت ئىچى-سىرتىدىكى ھەر-قانداق جاي، ھەرقانداق سورۇندا باشقا كىشىلەردىن پەرقلىنىدىغان مىللىي كىيىمنىڭ بەلگىسى — سەۋو-لىغا ئايلانغان.

دوپپىنى كىيىم-كېچەك مەدەنىيىتىمىزدە بۇنداق شۆھرەتلىك نام ۋە يۇقىرى ئورۇنغا ئىگە قىلغان نەرسە ئۇنىڭ ماددىي تەركىبى ئەمەس، مەنىۋى تەركىبى، يەنى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تەبىئىيىتى، تۇرمۇشى قىزغىن سۆيىد-غان، يېشىللىق، بوستانلىق، باغۇ-بوستان، گۈل-گۈلس-تانلىق يارىتىش ئارقىلىق تەبىئىيىتى بېزەپ، كۆڭلىنى ئا-ۋۇندۇرىدىغان، ئاندىن بۇنداق تەبىئىي گۈزەللىك ۋە ئۇ-نىڭدىن ھاسىل بولغان مەنىۋى لەززەت ھېسسىياتلىرىنى ۋايىغا يەتكەن بەدىئىي دىت ۋە كامالەتكە يەتكەن چۆەر-لىك بىلەن دوپپا يۈزىگە قايتا زاھىر قىلىشقا مۇۋەپپەق-قىلغان بەدىئىي ئىستېداتتۇر.

شۇڭا دوپپا ناھايىتى يۇقىرى بەدىئىي قىممەتكە ئىگە. ئۇ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ باش كىيىملىرىنىڭلا ئەمەس، پۈتۈن كىيىم-كېچەك مەدەنىيىتىنىڭ گۈلتاجى بولۇشقا مۇ-ناسىپتۇر. دوپپا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەڭگۈلۈك پەخرى ۋە قىممەتلىك بايلىقىدۇر.

- ① «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئارخېئولوگىيەسىد-كى يېڭى بايقاشلار»، خەنزۇچە، «شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى» 1995-يىلى 1-نەشرى 92، 101-بەتلەر.
  - ② «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى، ئۇيغۇر-چە، 1997-يىلى 3، 4-بىرلەشمە سان. 41، 43-بەتلەر.
  - ③ «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئارخېئولوگىيەسىد-كى يېڭى بايقاشلار»، خەنزۇچە، «شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى» 1995-يىلى 1-نەشرى 1-بەشمىسى. 418، 419-بەت.
- (ئاپتور: خوتەن ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت، تەنتەربىيە ئىدارىسى-نىڭ پېنسىيونېرى)

گۈل، غۈنچە، چېچەك شەكىللىرى كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ گۈل ئۆستۈرۈپ مۇھىتنى گۈزەللەشتۈ-رۈشكە خۇشتار بولۇشتەك تۇرمۇش ئادەتلىرىنىڭ سەنئەت-لەشتۈرۈلۈشىدۇر. بۇغداي باشقى، كېۋەز، بادام، ئامۇت، ئانار قاتارلىق زىرائەت، مېۋە شەكىللىرىمۇ كۆپ ئۇچرايد-دۇ. بۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بوستانلىق بەرپا قىلىپ زىرائەت ئۆستۈرۈش، باغ يېتىشتۈرۈپ، ھەر خىل مېۋىلەرنى ئۆس-تۈرۈشكە ماھىر بولۇشتەك تۇرمۇش چىنىقلىقىنىڭ بەدىئىي چىنىقلىق ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈلۈشىدۇر. دوپپا گۈل-نە-قىشلىرىنىڭ شەكىل تۈرلىرى نۇرغۇن، رەڭ تۈرلىرى ئىن-تايىن كۆپ، رەڭ تۈسلىرىنىڭ ماسلاشتۇرۇلۇشى ئىنتايىن تەبىئىي ۋە يېقىملىق، كىشىنى ئىختىيارسىز مەھلىيا قىلىدۇ. دوپپىنىڭ شەكىل تۈرلىرى، گۈل نۇسخا، تەڭلىك رەڭ تۈرلىرى ناھايىتى مول، كىشىلەرنى ئۆز خاھىشىغا بېقىپ كەڭ تاللاش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ.

قىسقىسى، دوپپا ئۇيغۇرلارنىڭ تەلپەك، تۇماق، ياغلىق، رومال، پوسما قاتارلىق بارلىق باش كىيىملىرى ئىچىدە مەيلى شەكىل، نۇسخا تۈرلىرىنىڭ كۆپلۈكى جە-ھەتتىن بولسۇن، گۈل-نەقىش شەكىللىرىنىڭ موللۇقى، رەڭ-رەڭلىكىنىڭ يارقىن، جەزىبىدارلىقى جەھەتتىن بولسۇن ياكى ئىستېمال چاستوتىسىنىڭ يۇقىرىلىقى جەھەتتىن بولسۇن مۇتلەق ئۈستۈنلۈكتە تۇرىدۇ. تەلپەك-تۇماقلار ئاساسەن ئەرلەرگە خاس كىيىم بولسا، ياغلىق-روماللار ئاياللارغا خاستۇر. پوسما بولسا بالىلارغا خاستۇر؛ تەلپەك-تۇماقلار كۆركەم بولسىمۇ، نەقىش يوق دېيەرلىك-تۇر. ياغلىق، رومال، پوسما قاتارلىقلاردا گۈل-نەقىش بولسىمۇ، تۈرى، شەكلى ئاز، نۇسخا تۈرلىرى ئاز بولۇپ، دوپپا بىلەن ھەرگىز بەس تالشايدۇ. شۇڭا دوپپا ئۆي-غۇرلارنىڭ باش كىيىملىرى ئىچىدە مەھسۇلات تۈرى، شەكىل تۈرى، گۈل نۇسخا تۈرىنىڭ كۆپلۈكى، نەقىشلىرى-نىڭ گۈزەل، يارىشىملىقى، پۈتۈن مىللەت ئەزالىرىنىڭ كە-يىشىگە باب كېلىدىغان ئۇنۋېرساللىقى بىلەن باش كىيىم-لەرنىڭ گۈلتاجىسى بولۇشقا مۇناسىپتۇر. ھەتتا ئۇيغۇرلار-نىڭ بارلىق كىيىملىرىنىڭ گۈلتاجىسى سانىلىشقا مۇناسىپ-تۇر. چۈنكى، بارلىق كىيىم تۈرلىرىمىز ئىچىدە پەقەت ئەتەس كۆڭلەك بىلەن كانۇا كۆڭلەكلەرلا گۈل-نەقىش گۈزەللىكى جەھەتتە دوپپا بىلەن بەس تالشايسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئالدىنقىسى ئاياللارغا خاس بولسا، كېيىنكىسى

ياغلىق توقاچ

ياغلىق توقاچ ئۇيغۇرلار ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان، ئوتقا بىۋاسىتە قاقلاپ پىشۇرۇلىدىغان، ئۇيغۇرلار ئارىسىغا كەڭ تارقالغان، تارىخى بىر قەدەر ئۇزاق، توي، نەزىر، مېھماندارچىلىقتا داستىخانغا ئالاھىدە شوھرەت ئاتا قىلىدىغان، ھازىرقى زامان نان تىجارىتىدە يۇقىرى قىممەت يارىتىپ كېلىۋاتقان نان تۈرلىرىنىڭ بىرى.

خۇرۇچى: ئىناق ئۇن، خېمىر تۇرۇچ، تۇز، سۇ، پىياز، سۇ يېغى، قۇيرۇق ياغ، كۈنجۈت، سىيادان، زىرە، ياڭاق مېغىزى قاتارلىقلار.

خېمىر تەييارلاش ئۇسۇلى:

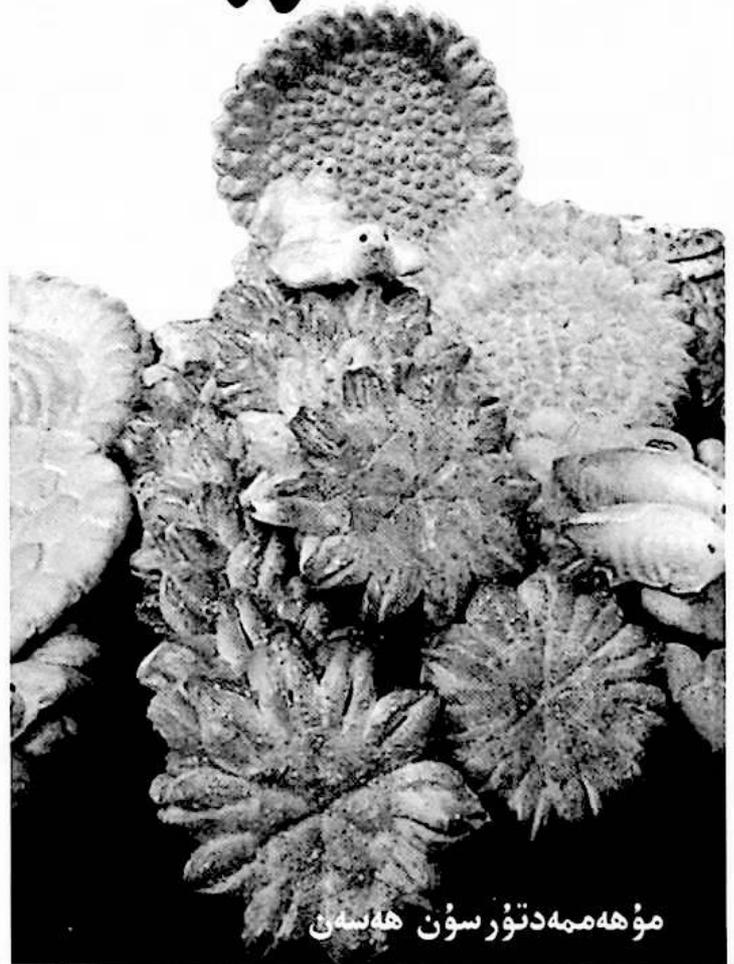
ئۇنغا سۈت، سۇ يېغى ئاساس قىلىپ، خېمىرتۇ-رۇچ، تۇز سېلىپ يۇغۇرۇلىدۇ، ئەگەر سۈت، سۇ يېغى ئاز بولسا ئازراق سۇ ئارىلاشتۇرسا بولىدۇ، قۇيرۇق ياغنى ئېرىتىپ سوۋۇغاندىن كېيىن خېمىرنىڭ ئۈستىگە قۇيىمىز، ياغلىق توقاچنىڭ خېمىرى سەل قاتتىق-راق يۇغۇرۇلىدۇ. خېمىر ناھايىتى پىششىق ئىشلىنىدۇ، خېمىر يۇغۇرۇلۇپ بولۇنغاندىن كېيىن خېمىر كۆپكەنگە قەدەر يۆگەپ قويۇلىدۇ، شارائىت بولسا ياڭاق مېغىزىنى سوقۇپ خېمىرغا ئارىلاشتۇرۇۋەتسە نان تېخىمۇ ياخشى بولىدۇ، خېمىر كۆپتۈرۈلگەندىن كېيىن ئوخشاش ھالەتتە زۇۋۇلا ئۇزۇپ، تاۋلاپ، سۇ يېغى بىلەن زۇۋۇلىنىڭ ئۈستىنى ياغلاپ ئىككى زۇۋۇلنى بىر قىلىپ جۈپلەپ ئاستاختا ئۈستىگە تىزىپ ئۈستى مەخسۇس تەييارلانغان رەخت بىلەن يۆگەپ قويۇلىدۇ، زۇۋۇلىنىڭ يۈزىنى ئېچىپ نان راسلاشتا ناننىڭ گىرۋىكىنى قېلىنراق، ئوتتۇ-رىسىنى نېپىزرەك ئېچىش تەلەپ قىلىنىدۇ. ياغلىق تو-قاچنىڭ گىرۋىكىگە تاقاق ئۇرسىمۇ، پىچاق بىلەن يېرىم ھالەتتە كەسىمۇ بولىدۇ، ياغلىق توقاچنىڭ ئوتتۇرىسىغا چەككۈچ بىلەن گۈل نۇسخىسى چىقىرىلىدۇ.

ياغلىق توقاچنى يېقىش ئۇسۇلى:

تونۇر ئۆرۈك ياكى يۇلغۇن ئوتۇنى بىلەن قىزدۇ-رۇلىدۇ، تونۇرنىڭ يۈزى ئاقارغانغا قەدەر ئوت كۆيدۇ-رۇلىدۇ، تونۇر تەكشى ئاقىرىپ بولغاندىن كېيىن داپخان ئېتىۋېتىلىپ تونۇر ئىچىدىكى چوغ ئوتتۇرىغا يىغىۋېتىلىدۇ، تونۇر يۈزىگە ساپ ئاشتۇزى ئۇرۇلىدۇ، تونۇرنىڭ ھاۋىسى تەڭشەلگەندىن كېيىن نان يېقىلىدۇ، ياغلىق تو-قاچنى گەزىنىڭ ئۈستىگە ئالغاندا ناننىڭ سول يۈزىگە ئاز مىقداردا نۇز ئۇرۇپ ئاندىن يېقىش تەلەپ قىلىنىدۇ، خېمىر يۈزىگە تۇز ئۇرمىغاندا نان تونۇردا توختىمايدۇ،

ناننىڭ تۈرلىرى

مۇھەممەد تۇرسۇن ھەسەن

تۈگمەندە تارتقان ئۇندىن ئايرىۋېلىنىدۇ.

خۇرۇچى: دۆۋزە، سۇ، تۇز، خېمىرتۇرۇچ، پىياز
خېمىر تەييارلاش ئۇسۇلى:

ئۇنغا مۇۋاپىق مىقداردا سۇ، تۇز، خېمىرتۇرۇچ
سېلىپ قاتتىقمۇ ئەمەس، يۇمشاقمۇ ئەمەس ئوتتۇراھال
قىلىپ خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ. خېمىرنى يۆگەپ كۆپتۈرگەندىن
كېيىن ئوخشاش مىقداردا قىلىپ زۇۋۇلا ئۇزۇپ، تاۋلاپ
ئاستاختا ئۈستىگە تىزىپ قىسقا ۋاقىت تىندۇرۇلىدۇ،
چوڭ، كىچىكلىكى نورمال قىلىپ نان راسلىنىدۇ، ناننىڭ
گرۋىكى تومراق، ئوتتۇرىسىنى نېپىزرەك قىلىپ راسلاپ
ئۈستىگە توغراپ چانالغان پىياز سۈركەپ، يۈزىگە
چەككۈچ چېكىلىدۇ، گەزىگە تەتۈر قىلىپ ئېلىنىپ يۈزىگە
تۇز ئۇرۇپ تونۇرغا يېقىلىدۇ.

جىرىس ناننى يېقىش ئۇسۇلى:

تونۇرنى قىزدۇرۇپ، تونۇرنىڭ يۈزى ئاقارغانغا
قەدەر ئوت كۆيدۈرۈلىدۇ، تونۇرنىڭ يۈزى ئوبدان ئاقار-
غاندىن كېيىن داپخان ئېتىۋېتىلىپ، چوغ تونۇرنىڭ ئوتتۇ-
رىسىغا يىغىۋېلىنىپ، تونۇرنىڭ يۈزىگە ئاستۇزى ئۇرۇل-
دۇ، تونۇرنىڭ ھاۋىسىنى تەڭشەپ بولغاندىن كېيىن نان
يېقىلىدۇ.

جىرىس ناننى پىشۇرۇش ئۇسۇلى:

جىرىس نان ياغلىق توقاچ، توم نان، قاتلىما نانلار-
غا قارىغاندا سەل تەسەرەك پىشىدۇ، تونۇردا ئۇزاقراق

ياغلىق توقاچنى گەزىگە ئېلىشنىڭ ئالدىدا ناننىڭ يۈزىگە
كۈنجۈت، پىياز، زىرە، سىيادان قاتارلىقلار سېپىلىدۇ،
شۇنچا گەزىنىڭ يۈزى ئاسانلا قېتىپ قالىدۇ، بۇنىڭ
ئۈچۈن گەزىنىڭ يۈزىنى دائىم يۇيۇپ تۇرۇش كېرەك.

ياغلىق توقاچنى پىشۇرۇش ئۇسۇلى:

ياغلىق توقاچنىڭ جىلتىسى قېلىنراق بولىدۇ، شۇنچا
نان تونۇردا ئۇزۇنراق تۇرۇشى كېرەك، ياغلىق توقاچنى
بەكرەك قىزارتىپ ئېلىش كېرەك، نان تونۇردىن سويۇپ
ئېلىنغاندىن كېيىن ناننىڭ يۈزىگە چۈچۈتۈلگەن سۇ يېغىنى
سۈركەپ ئىككى ناننى يۈزى بىر قىلىپ جۈپلەپ قويۇل-
دۇ. سۇ يېغىنى ناننى تونۇردىن ئېلىپلا سۈركەش كېرەك،
نان سوۋۇپ قالسا ياغ نانغا سىڭمەيدۇ، ياغلىق توقاچنى
تونۇردىن سويۇۋېلىشتا پەم بىلەن سويۇۋېلىش كېرەك،
ياغلىق توقاچ ناھايىتى چۈرۈك بولغاچقا ئاسان سۇنۇپ
كېتىدۇ.

ياغلىق توقاچنىڭ ئالاھىدىلىكى:

ياغلىق توقاچ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مېھمانلارغا تەييار-
لانغان تەملىك، مەزىلىك، سىڭىشلىك بولغان بىر خىل
نېنى، ياغلىق توقاچنىڭ خۇرۇچلىرى كۆپ بولغاچقا تەنگە
كۈچ-مادار بېغىشلايدۇ، داستىخانغا زىننەت كەلتۈرىدۇ.
ياغلىق توقاچنى ھەرقانداق مېھماننىڭ ئالدىغا ئېلىپ كې-
لىشكە بولىدۇ. ئۇ ئاسان قېتىپ قالمايدۇ، بۇزۇلۇپ، كۆ-
كرىپ قالمايدۇ، يىراقتىكى ئۇرۇق - تۇغقانلارغا ئەۋە-
تىشكىمۇ، ئائىلىدە ساقلاپ يېيىشكىمۇ بولىدۇ، ھازىر
ياغلىق توقاچنىڭ بازار رىقابىتىدىكى ئورنى تېخىمۇ يۇقى-
رى كۆتۈرۈلۈپ، مىللەت، رايون ھالقىدى، ياغلىق توقاچ
ياقلىدىغان نۇرغۇن داڭلىق ئۈستىلەر مەيدانغا كەلدى،
ياغلىق توقاچ ھازىر ئۇيغۇرلارنىڭ نان مەدەنىيىتىنى، تا-
رىخىنى تەتقىق قىلىشتىمۇ ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

جىرىس نان

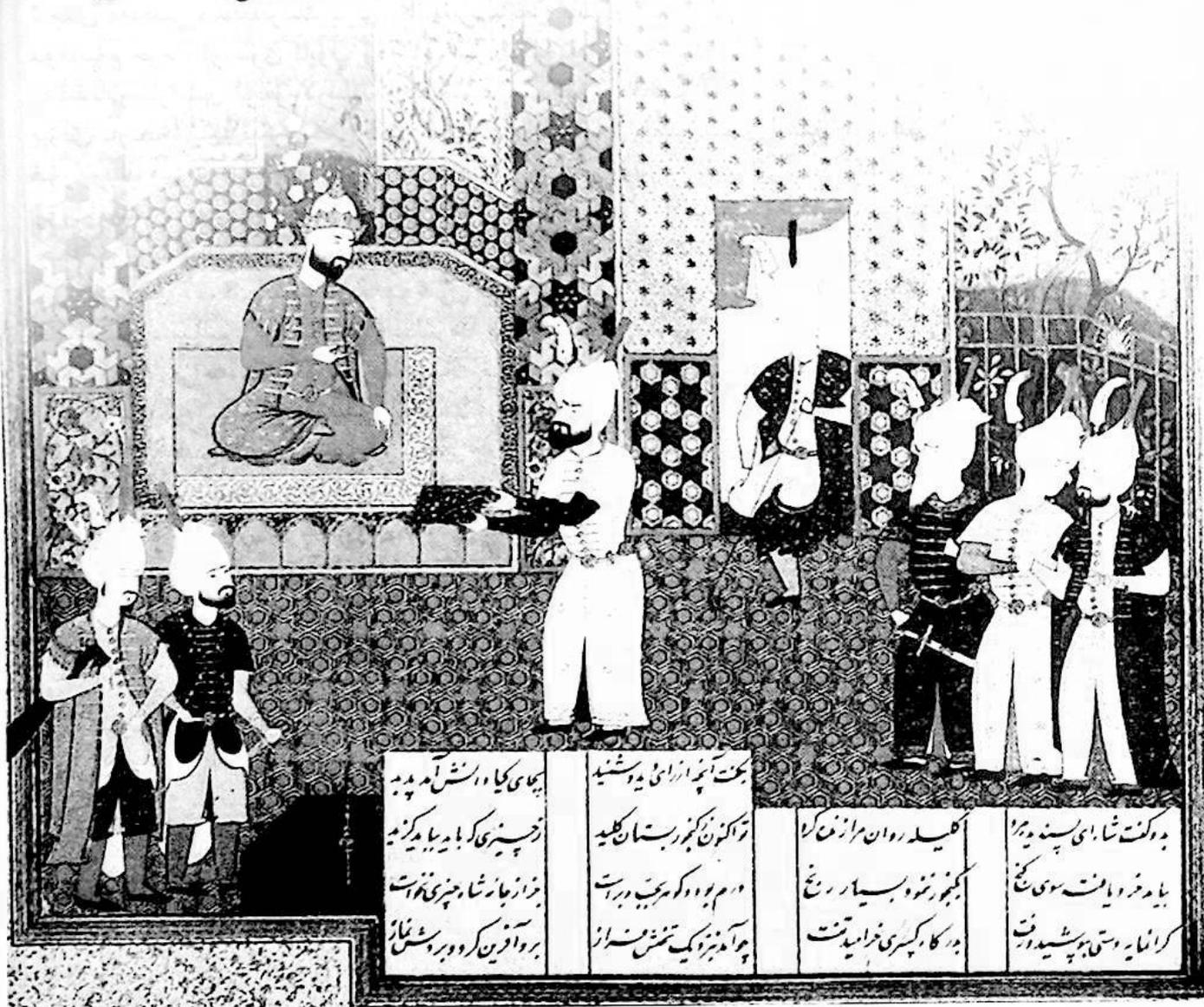
بۇغداي ئۇنىنى ئەلگەكتىن ئۆتكۈزۈپ تاسقىغاندا
ساپ ئۇن قىسمى ئەلگەكتىن ئۆتۈپ كېپەك ئايرىلىپ قال-
دۇ. كىشىلەر ئادەتتە كېپەكنى ئايرىم ئىستېمال قىلمايدۇ،
لېكىن ئۇنىڭ ھەممىسىنى تاسقىۋالماي بىر قىسمى كېپەك
بىلەن قالدۇرۇپ قويۇلسا بۇنى ئىستېمال قىلىشقا بولىدۇ.
بۇنداق ئۇن ئادەتتە دۆۋزە دەپ ئاتىلىدۇ. دۆۋزە ئۇندا
يېقىلغان نان جىرىس نان دېيىلىدۇ. دۆۋزە خاس يەرلىك

M
I
R
A
S

ئۇيغۇرلاردا ھۆكۈمدارلارغا كىتاب سۈنۈش قىلىش ئادىتى

بىر كىتابنى تەرجىمە قىلىش			
بىر كىتابنى تەرجىمە قىلىش			
بىر كىتابنى تەرجىمە قىلىش			
بىر كىتابنى تەرجىمە قىلىش			

ئىمىن تاجى تۈرگۈن

كىتاب — ئىنسانىيەت ئەقىل-پاراستىنىڭ جەۋھىرى. ئۇنىڭ بارلىققا كېلىشى يېزىق، قەغەز ۋە مەتبەئە تېخنىكىسىنىڭ بارلىققا كېلىشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. ئىنسانلار ناھايىتى ئۇزاق مۇددەت يېزىقسىز دەۋرنى باشتىن ئۆتكۈزگەن بولۇپ، بۇ تارىختا «تارىختىن ئىلگىرىكى دەۋر» دەپ ئاتالدى. يېزىقنىڭ بارلىققا كېلىشى ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىدىكى ئەڭ كاتتا مۆجىزىلەرنىڭ بىرى سانىلىدۇ. چۈنكى يېزىق ئارقىلىق ئىنسانلار ئۆزلىرىنىڭ ۋە ئەجدادلىرىنىڭ تارىخلىرىنى خاتىرىلەشكە ۋە ئەۋلادلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ ھەر خىل ئۇچۇرلۇق قىممىتىگە ئىگە بولغان پائالىيەتلىرىدىن خەۋەردار قىلىشقا باشلىغان. مەتبەئە تېخنىكىسى بارلىققا كەلمىگەن شارائىتتا، ئىنسانلار ئۆزلىرىنىڭ پائالىيەتلىرىنى تاش ئابجدىلەرگە، قىيا تاشلارغا ۋە غارلارغا ئۆزلىرىنىڭ يېزىقى بىلەن چېكىپ تارىختىن

خەۋەردار قىلىپ كەلگەن.

ئۇيغۇرلار يېزىقىنى نىسبەتەن بۇرۇن ئىجاد قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىنىڭ يېڭى سەھىپىلىرىنى ئاچقان مەدەنىي مىللەتلەرنىڭ بىرى. ئالىملىرىمىزدىن ئابدۇقەييۇم خوجا، تۇرسۇن ئايۇپ ۋە ئىسراپىل يۈسۈپلەر تەتقىقاتلار ئارقىلىق ئۇيغۇرلارنىڭ 2000 يىلدىن ئارتۇق يېزىق تارىخىغا ئىگە ئىكەنلىكىنى قەيت قىلغان»^①. ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق تارىخىدا سوغدىلار ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغان. يەنى ئۇيغۇرلار سوغدى ھەرپلىرى ئاساسىدا ئۆزلىرىنىڭ يېزىقىنى ئىجاد قىلغان.

مىلادى 7، 8- ئەسىرلەردە موڭغۇل يايلىقىدىكى ئورخۇن ۋە سېلىنگا دەريالىرى ۋادىلىرىدا تىكلەنگەن مەڭگۈ تاشلارنى قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدىكى ئەڭ دەسلەپكى كىتابنىڭ نەمۇنىلىرى دېيىشكە ھەقىقەت كەچىدۇ. گەرچە ئۇلار قەدىمكى تۈرك يېزىقى بىلەن چوڭ-كىچىكلىكى ئوخشاش بولمىغان ھەر خىل تاشلارغا ئويۇلغان بولسىمۇ، قەدىمكى لېكىن كۆك تۈرك خانلىقى (552-744- يىللار) ۋە قەدىمكى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقلىرىنىڭ (744-840- يىللار) سىياسىي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت، ھەربىي يۈرۈش ۋە قەبىلىلەر يۆتكىلىشىدەك بىر قاتار مۇھىم ساھەلەر بويىچە بىزگە ناھايىتى مۇھىم ئۇچۇرلارنى قالدۇرغان «قەغەزسىز كىتابلاردۇر». بۇلار ناھايىتى ئۇزاق مۇددەتتىن كېيىن (ئەڭ بۇرۇن تىكلەنگەنلىرى مىلادى 580- يىلىدىن باشلىنىدۇ، ئەڭ كېيىن دېگەنلىرى 820- يىلى مىلادى تىكلەنگەن. مۇشۇ ۋاقىتلاردىن باشلاپ ئۇلارنى رەسمىي ئوقۇپ يەشكەن ۋاقىت 1893- يىلىغىچە بولغان ناھايىتى ئۇزاق دەۋر كۆزدە تۇتۇلدى) ئالىملار تەرىپىدىن يېشىپ، ئوقۇپ چىقىلغان مانا مۇشۇ مەڭگۈ تاشلار يەتكۈزگەن ئۇچۇرلار ئارقىلىق تارىخشۇناسلار قەدىمكى ۋە ئۇيغۇر خانلىقلىرى دەۋرىدىكى مەدەنىيەت سەمەرىلەردىن خەۋەردار بولۇشتەك ۋە ئۇلارنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاپ تەتقىق قىلىشتەك پۇرسەتكە ئېرىشەلەيلى.

كىتاب سوۋغا قىلىش — ئىنسانلار تارىخىدا ئۇزاق تىن بېرى داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان بىر خىل مەدەنىيەت ھادىسىسى بولۇپ، ئۇزاق تارىخقا ئىگە. كىتاب باشقا سوۋغىلارغا ئوخشىمايدۇ، كىتابلار ئارقىلىق ئىنسانلار ناھايىتى زور نەپ ۋە لەززەتلەرگە ئىگە بولالايدۇ. بۇ جەھەتتە كىتابنىڭ رولىغا ھەرگىز سەل قاراشقا بولمايدۇ. بۇ ھەقتە

ئۇلۇغ شائىر فەردەۋسى 30 يىل بۇ كىتابنى يېزىپ (ئۆزى) نىڭ «شاھنامە» ناملىق ئەسىرىنى دېمەكچى) ئىرانى قۇت قۇزۇپ قالدۇم دەپ ئېيتقان. دېمىسۇمۇ بۇ كىتابتا خاتىرىلەنگەن ئىران ۋە تۇران خەلقلەرنىڭ ناھايىتى ئۇزاق مۇددەتلىك ئۇرۇشلىرى خاتىرىلەنگەن. ئىرانى قۇتقۇزۇپ قالدۇم دېگىنى بۇ كىتابتا شۇ دەۋردىكى ئىرانىلارنىڭ تارىخى خاتىرىلىنىش ئارقىلىق ئەۋلادلارغا بۇ ھەقتىكى تارىخ ناھايىتى ئېنىق قالدۇرۇلغانلىقى كۆزدە تۇتۇلغان.

ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدا مەدەنىيەت ئەربابلىرى ئۆزلىرىنىڭ ناھايىتى زور تىرىشچانلىقلار ئارقىلىق يېزىپ چىققان ئىلمىي ئەمگىكىنى شۇ دەۋردىكى ھۆكۈمدارلارغا سوۋغا قىلىش ئارقىلىق ئۇنى بىر تەرەپتىن ئەبەدىي مۈلۈك قىلىپ ساقلاش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش ۋە ئەۋلادلارنى ئۇنىڭدىن خەۋەردار قىلىشنى ئۆزىگە يۈكلەنگەن مۇقەددەس ۋەزىپە دەپ قارىغان ھەمدە بۇ ئادەتنى خېلى يېقىنقى مەزگىللەرگىچە ساقلاپ داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن. ئۇلارنىڭ ئۆزىنىڭ قىممەتلىك ئەمگەكلىرىنى ھۆكۈمدارلارغا تەقدىم ئېتىشىنى نوقۇل ماددىي مەنپەئەت نۇقتىسىدىن تەھلىل قىلساق بىر تەرەپلىملىككە يول قويغان بولىمىز. مېنىڭچە ئۇنىڭدىكى ئەڭ مۇھىم ئامىل يەنىلا ئۆزىنىڭ ئەمگىكىنى ئەۋلادلارغا يەتكۈزۈلۈپ ئەبەدىي ساقلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىشتىن ئىبارەت. چۈنكى ئۇ دەۋرلەردە بۈگۈنكىدەك تەرەققىي قىلغان نەشرىياتلار بارلىققا كەلمىگەن. كىتابلارنىڭ كەڭ دائىرىدە خەلق ئاممىسىنىڭ قولغا يېتىپ كېلىشى ۋە ئۇلار تەرىپىدىن پايدىلىنىپ بەھرىلىنىشى ناھايىتى تەسكە توختايدىغان بىر دەۋردۇر. شۇنداق شارائىتتا كىتاب كۆچۈرۈش مەخسۇس كەسپى ئاتەتكە ئايلانغان ۋە خۇدا يولىدا ساۋابلىق ئىش دەپ قارىغان. پۈتۈن كىچىكلەر كېچە-كۈندۈز مۇكچىيىپ ئولتۇرۇپ كىتابلارنى قوليازما ھالەتتىن كۆچۈرۈپ تارقاتقان. ئۇلارنى قەدىمكى زامان ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدىكى كاتتا ئەزىمەتلەر دەپ سۈپەتلىمەي تۇرالمايمىز، ئەلۋەتتە. گابائىن قۇجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ پۈتۈن كىچىكلىكى ھەققىدە مۇنداق يازغان: «قۇجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ دىنىي كىتابلارنى كۆچۈرۈش ئۇلۇغ ساۋابلىق ئىش (قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا بۇيان دېيىلگەن) دېگەن چۈشەنچىسىدىنمۇ بۇنى بايقاش مۇمكىن (چۈنكى دىنىي كىتابلارنى كۆچۈرۈش ئۈچۈن ناھايىتى كۆپ كۈچ تەلەپ قىلىناتتى). خۇددى يايلاق

باسىيلار سۇلالىسىدىن يولباشچى بولغان خوجىمىز، ئىگى-مىز، مۆمىنلەرنىڭ ئەمرى ۋە تەڭرى تەيىنلىگەن خەلىپە مۇھەممەد ئوغلى ئوبۇلقاسىم ئابدۇللا مۇقتەدى بىئەمرۇللا ھەزرەتلىرىگە ئارمىغان قىلدىم»^⑪.

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يۇقىرىقى ئەسىرىدىن باشقا يەنە «تۈركىي تىللارنىڭ نەھۋىگە ئائىت جەۋھەرلەر» ناملىق يەنە بىر پارچە ئەسەرنى يازغانلىقىنى تىلغا ئالغان»^⑫. بۇ كىتاب تا ھازىرغىچە بىرەر يەردە بايقالغانلىقى ھەققىدە مەلۇمات يوق. بۇ ئېھتىمال ئۇيغۇرلار تارىخىدا يۈز بەرگەن بىر قانچە قېتىملىق كىتاب كۆيدۈرۈشتەك قارا دولقۇندا كۆيۈپ كۆلگە ئايلانغان بولۇشى مۇمكىن.

بۇ ئەسەر 11- ئەسىردىن بۇرۇنقى قەدىمكى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ تىلى، ئىجتىمائىي تۇرمۇشى، تارىخى، ئەدەبىياتى، ئۆرپ-ئادەتلىرى، پەلسەپىۋى كۆز قاراشلىرى، تىبابەتچىلىكى، ھەربىي ۋە ئىقتىسادىي تۇرمۇشى، ئەلنى ئىدارە قىلىش ئۆرنەكلىرى، مىللەتلەرنىڭ جۇغراپىيەلىك جايلىشىشى ۋە پىسخىك ئالاھىدىلىكى جەھەتتىن بىزنى بىرىنچى قول ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئۇزاق قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپ مەھمۇد كاشغەرىي ياشىغان دەۋرگىچە بولغان يىراق قەدىمكى تارىخنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان شېئىر-قوشاقلار، رۇبائىي، مەرسىيە، ماقال-تەمسىللەر ۋە ھېكمەتلىك سۆزلەردىن مۇپەسسىل مەلۇمات بېرىدۇ.

بۈيۈك شائىر، مۇتەپەككۈر ۋە دۆلەت ئەربابى يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە ئۇنىڭ شاھ ئەسىرى «قۇتادغۇبىلىگ»

يۈسۈپ خاس ھاجىپ 1018، 1019- يىللىرى قاراخانلار خانلىقىنىڭ يەنە بىر مەدەنىيەت مەركىزى بالاساغۇندا تۇغۇلغان. ئۇنىڭ «قۇتادغۇبىلىگ» ناملىق ئەسىرىنى ئۇ ئۇزاق مۇددەت توپلىغان ھاكىمىيەت باشقۇرۇش بىلىملىرى ۋە تەجرىبىلىرىگە ئاساسەن يېزىپ چىققان بولۇپ، بۇ قاراخانلارنىڭ ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش، دۆلەتنى قانۇنىي ئاساسقا ئىگە قىلىپ قۇرۇپ چىقىش، قاتمال قۇرۇلمىلارنى ئىسلاھ قىلىش، قانۇن-تۈزۈملەرنى مۇستەھكەملەش توغرىسىدىكى پىروگرامما خاراكتېرلىك ئەسەردۇر. ئۇ بۇ ئەسىرنى 1070- يىلى پۈتكۈزۈپ شۇ يىلى قاراخانلارنىڭ خانى ھەسەن بۇغراخانغا نورۇز سوۋغىسى سۈپىتىدە سوۋغا قىلغان»^⑭. بۇنىڭدىن باشقا

تۈركلىرى ئەجەل تېشى (بالبال) نىڭ ئىقتىدارى ئۆلگۈچىگە ئۆتۈدۇ دەپ ئىشەنگەنگە ئوخشاش قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىدىمۇ دىنىي كىتابلارنى كۆچۈرۈشنىڭ ساۋابلىق ئىش ئىكەنلىكىگە ئىشىنىتتى. بۇدا ۋە مانى دىنىي كىتابلىرىنىڭ كۆچۈرۈلگەن نۇسخىلىرىنىڭ ئاخىرىغا ھەمىشە خاتىمە يېزىلاتتى. خاتىمىدە دائىم مۇنداق گەپلەر ئۇچرايدۇ، كۆچۈرۈلگەن كىتابلارنىڭ بىرىنچى ساۋابى ئالدى بىلەن خان سارىيىغا، ئاندىن مەرھۇم ئاتا-ئانىلارغا، ئاندىن قالسا ئۇرۇق-تۇغقان ۋە دوست-بۇرادەرلەرگە بولسۇن»^⑩.

ئۇلۇغ ئالىم، تىلشۇناس مەھمۇد كاشغەرىي ۋە ئۇنىڭ شاھ ئەسىرى «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا ئەڭ دەسلەپ ئالىم مەھمۇد كاشغەرىي ئۆزىنىڭ شاھ ئەسىرى «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» نى ئەينى دەۋردىكى ئەرەب ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ 27- خەلىپىسى ئوبۇلقاسىم ئابدۇللا بىننى مۇقتەدى بىئەمرۇللاغا تەقدىم قىلغان.

مەھمۇد كاشغەرىي قاراخانلارنىڭ خان جەمەتىدىن بولۇپ، ئۇ تەخمىنەن 1008- يىلى تۇغۇلۇپ (ئىلگىرىكى كىتابلاردا 1005- يىلى تۇغۇلغان دەپ قەيت قىلىنىپ كېلىنمىگەنلىكى، يېقىندا 1008- يىلى تۇغۇلغان دېگەن قاراش بىر قەدەر ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەمەكتە) 97 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇ ئەينى دەۋردە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ كەڭ داللا-سەھراىرىنى ئايلىنىش ۋە ئۆزىنىڭ ئەسىرىگە ماتېرىيال توپلاش ئۈچۈن 1058- يىلى قەشقەردىن يولغا چىقىپ 15 يىلغا يېقىن داللا تەكشۈرۈش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ بۇ شاھانە ئەسىرىنى يېزىپ چىققان. مىلادى 1072- يىلىدىن 1076- يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا بۇ ئەسىرنى ئىلگىر-ئاخىر بولۇپ تۆت قېتىم تۈزۈش ئەرەب ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ پايتەختى، قەدىمىي مەدەنىيەتلىك شەھەر باغداتتا خەلىپىلىكىنىڭ 27- سى ئوبۇلقاسىم ئابدۇللا بىننى مۇقتەدى بىئەمرۇللاغا تەقدىم قىلىنغان. ئاپتور ئۆز ئەسىرىنىڭ بېشىدىلا بۇ كىتابنى ئۇنىڭغا تەقدىم ئېتىش ۋە بۇ ئەسىرنى يېزىشتىكى مۇددىئاسى سۈپىتىدە ئەبەدىي يادىكارلىق ۋە پۈتمەس-تۈگمەس بىر بايلىق بولۇپ قالسۇن دەپ ئۇلۇغ تەڭرىگە سېغىنىپ بۇ كىتابنى تۈزۈپ چىقىم ۋە ئۇنىڭغا «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» دەپ ئات قويدۇم، بۇ كىتابنى پەيغەمبىرىمىزنىڭ مۇقەددەس ئورنىدا ئولتۇرغان ھاشىم ئۇرۇقىدىن ۋە ئابد-

IRAS

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ 1080-يىلى ۋە 1082-يىلى «قامۇس»، «سىياسەتنامە» قاتارلىق ئەسەرلەرنىمۇ يازغانلىقى قەيت قىلىندۇ»¹⁵.

ئاپتور ئەسىرىنىڭ بېشىدا «ئەڭ سۆيۈملۈك پەرزەندەم، مەن سىلەر ئۈچۈن شۇنچە مۇشەققەت چېكىپ، ھاياتلىق ئۇلۇغلىرىنى پۇختىلىۋېلىشىڭلار ئۈچۈن ئىش-ھەردىكەت ۋە يولۇڭلارنىڭ قانداق بولۇشى كېرەكلىكى ھەققىدە «قۇتادغۇ بىلىگ» ئەسىرىمنى سىلەرگە مەراس قالدۇردۇم، ھەرقاچان يولۇڭلاردىن ئازماي ئۇشۇ يول بىلەن ماڭغايىسىلەر، بۇ دۇنيانى ئىزدەسەڭلارمۇ يول مۇشۇ، ئۇ دۇنيانى ئىزدەسەڭلارمۇ يول مۇشۇ»¹⁶ دەپ ئۆزىنىڭ كىتابىنى نېمە ئۈچۈن يازغانلىقىنى قەيت قىلغان.

بۇ ئەسەر قايسى ئەل پادىشاھلىقىغا، قايسى ئىقلىمغا يەتسە ئۇزۇلۇقى ۋە پەۋقۇلئاددە گۈزەللىكىدىن شۇ ئەلنىڭ ھېكمىلىرى بىلەن ئالىملىرى قوبۇل قىلىپ ئۇنىڭغا ھەر تۈرلۈك ئات ۋە لەقەم بەرگەن. چىنىقلار «ئەدەبۇل مۇلۇك» (ئەمىرلەرنىڭ ئەدەپ-قائىدىلىرى)، ھاپىن ھېكىملىرى «ئايىنۇل مەلىكە» (مەملىكەت دەستۇرى)، مەش-رىقىلەر «زىننەتۇل ئۇمرا» (ئەمىرلەر زىننىتى)، ئىرانلىقلار «شاھنامە ئى تۈركىي» دەپ ناملارنى بەرگەن. يەنە بەزىلەر «پەندىنامە مۇلۇك» (ئەمىرلەرگە نەسەھەت)، تۈرانلىقلار «قۇتادغۇ بىلىگ» (بەخت كەلتۈرگۈچى بىلىم) دېگەندەك ناملار بىلەن ئاتىغان»¹⁷.

چوس گىخودزېر ۋە ئۇنىڭ «گىرامماتىكا» ناملىق كىتابى

چوس گىخودزېر 13-، 14- ئەسىرلەردە ياشىغان ئۇيغۇر تىلشۇناسى ۋە ئالىمى. ئۇ شىنجاڭدىن يۈەن سۇلالىسى ئوردىسىغا جەلپ قىلىنغان ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ئارىسىدا كۆپ تەرەپلىمە ئىقتىدارغا ئىگە بىلىم ئىگىسى، تەدبىرلىك سىياسىيون، دانا مۇتەپەككۈر، ئۇيغۇر ۋە خەنزۇ تىللىرىنى پۇختا ئىگىلىگەن تىلشۇناس ۋە ئالىم سۈپىتىدە تونۇلغان ھەمدە «دۆلەت ئۇستازى» دېگەن پەخىرلىك نامغا ئىگە بولۇپ، ئوردىدا ئەتىۋارلىق ئىشلىتىلگەن.

چوس گىخودزېر قۇبلايخاننىڭ تەشەببۇسى بىلەن «گىرامماتىكا» ناملىق بىر كىتاب يازغان بولۇپ، ئۇنىڭدا موڭغۇل تىلىنىڭ گىرامماتىكا قائىدىلىرى بايان قىلىنغان. بۇ كىتاب ئارقىلىق موڭغۇل تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسى ۋە تەلەپپۇزىنى توغرىلاش قائىدىلىرىگە ئاساس سېلىنغان. ئۇ

ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسىدا تاراتۇلغان تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغان موڭغۇل يېزىقىنى بىر قەدەر سىستېمىلىق ئىسلاھ قىلىپ چىققان بولۇپ، بۇرۇنقى يېزىقتىن پەرقلىنىدۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن «يېڭى موڭغۇل يېزىقى» دەپ ئاتالغان ھەمدە موڭغۇل ئەدەبىي تىلىنى قىلىپلاشتۇرۇش جەھەتتە ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغان.

ئەنسارى ۋە ئۇنىڭ «ئادىر نوملار يەشمىسى»، «نەسر نامىدىن پارچىلار»، «نەسرنامە»، «ئەلنى ئىدا» رە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»، «دورا ئۆسۈملۈكلەر» قاتارلىق تەرجىمە ئەسەرلىرى

ئەنسارى يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇيغۇرلار ئىچىدىن چىققان مەشھۇر تەرجىمەشۇناس بولۇپ، تەخەللۇسى «گوباۋ» (دۆلەت كۆھرى) ئىدى.

«يۈەن سۇلالىسى يېڭى تارىخى» نىڭ 192-جىلىدىدا دېيىلىشىچە، ئۇنىڭ ئاتا-بوۋىلىرى بېشبالىقتا ئولتۇرۇش-لۇق بۇددىست ئۇيغۇرلار بولۇپ، ئۇ كىچىكىدىن باشلاپلا بۇددىست ئىسلىمىنى ئوقۇغان ۋە كۆڭلى تەلىماتلىرىنى پىششىق ئۆگەنگەن. مۆڭكۆ خان تەختكە ئولتۇرغان يىللىرى (مىلادى 1251-يىللىرىدىن 1259-يىلىغىچە) ئوردا تەرىپىدىن ئىلمىي خىزمەتكە تەكلىپ قىلىنغان. قۇبلايخان تەختكە ئولتۇرغان يىلى (1260-يىلى) ئەنسارى تەرجىمە قىلغان ئون جىلىدلىق بۇددىست ئومى «ئادىر نوملار يەشمىسى» نى قۇبلايخانغا تەقدىم قىلغان. قۇبلايخان ئۇنى ئوردىنىڭ كاتىباتلىق، تىلچىلىق ئىشلىرىغا قاتناشتۇرغان. ئالدىنقى سۇلالىلەرنىڭ تەجرىبە-ساۋاقلرىدىن خەۋەردار بولۇش ئۈچۈن، قۇبلايخان ئۇنى يەنە مەخسۇس تارىخىي ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلىشقا بۇيرۇغان.

ئۇ دەسلەپ بۇ بۇيرۇققا ئاساسەن «نەسرنامىدىن پارچىلار» ناملىق كىتابنى خەنزۇچىدىن موڭغۇلچىغا تەرجىمە قىلغان. ئىككىنچى قېتىمدا يەنە «جىنگۇەن يىللىرىدىكى مۇھىم سىياسىي ئىشلار» ناملىق كىتابنى تەرجىمە قىلغان. بۇ كىتابنىڭ موڭغۇل تىلىغا تەرجىمە قىلىنىشى قۇبلايخان ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى موڭغۇل-ئۇيغۇر ھۆكۈمرانلىرىنىڭ يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىغا پايدىلىق بولۇپلا قالماي، بەلكى ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش ۋە تەجرىبە-ساۋاق يەكۈنلەشتە ناھايىتى چوڭ رول ئوينىغان.

شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ يەنە «ئىبرەتنامە» ناملىق كىتابنى تەرجىمە قىلىپ قۇبلايخانغا سوۋغا قىلغان. بۇ كىتابتا

ھاكىمى ئىدى. دادىسىنىڭ ۋاپات بولغان خەۋىرىنى ئاڭلىدىغاندىن كېيىن دەرھال يەكەنگە كەلگەن. ئابدۇرەشىدخان يېڭى يىلىنىڭ 1 - كۈنى كېلىپ تەختكە ئولتۇرغىنى ياخشى دېگەن مەسلىھەتنى ئۇنىڭغا يەتكۈزگۈچىلەر مىرزاھەيدەر ۋە ئۇنىڭ تاغىسى سەئىد مۇھەممەد مىرزا بولغانلىقى خاتىرىلەنغان. تەختكە ئابدۇرەشىدخاننىڭ ئىنىسى ئىسكەندەرخاننى ئولتۇرغۇزۇشنى قەستلەپ، ۋاقىتنى كەينىگە سۈرۈۋاتقان بولسا كېرەك، دەپ خاننى ئىشەندۈرگەن. شۇنىڭ بىلەن ئابدۇرەشىدخان ھەق - ناھەقنى سۈرۈشتۈرمەستىنلا ئۇنىڭ ئالدىغا سالامغا چىققان سەئىد مۇھەممەد مىرزا ۋە بىر قانچە ئوردا ئاقساقاللىرىنى قەتىل قىلغان. مۇشۇنداق شارائىتتا، مىرزا ھەيدەر يەكەندىن چىقىپ كەشمىرگە كەتكەن.

ئۇ 1541، 1546 - يىللىرى كەشمىردە تۇرغان يىللىرىدا «تارىخى رەشىدى» ناملىق كىتابنى يېزىپ چىققان. ئاپتور ئەسلى بۇ كىتابنى ئابدۇرەشىدخانغا بېغىشلاش ۋە ئۇنىڭغا سوۋغا قىلىشنى كۆڭلىگە پۈككەن بولسىمۇ يۇقىرىدا قەدەك بىر قاتار سىياسىي ۋەقەلەر سەۋەبىدىن ئەمەلگە ئاشمىغان.

بۇ ئەسەرنىڭ بىر نۇسخىسى ھازىر لېنىنگراد، تاشكەنتتىكى بىر قىسىم مۇزېي ۋە كۈتۈپخانىلاردا ساقلانماقتا. ھازىرغىچە بۇنىڭ يەتتە خىل تىلدىكى تەرجىمە نۇسخىسى نەشر قىلىندى.

ئىلگىرىكى سۇلالىلەردىكى دىۋان بەگلىرى بىلەن ۋەزىر - تۈرىلەرنىڭ ئاچچىق ساۋاقلىرىنى، ئېچىنىشلىق ئاقىۋەتلەرى ۋە ئۇنىڭغا كۆرۈلگەن چارە - تەدبىرلەر بايان قىلىنغان. ئەنئىنى بۇ تەرجىمە ئەسىرىنى قۇبلايخانغا ھاكىمىيەت باشقۇرۇشقا پايدىلىنىشى ئۈچۈن تەقدىم قىلغان. ئەينى ۋاقىتتا ئەنئىنىنىڭ ئوردا ئىچىدىكى تەسىرىمۇ خېلى يۇقىرى بولغاچقا، ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا ئارىلاشقان ۋە قەلەمكەشلىرى ئارىسىدا يۇقىرى ھۆرمەتكە ئىگە بولغان.

كېيىنكى ۋاقىتلار ئۇ بۇنىڭ بىلەنلا قالماي يەنە سىماگۇاڭنىڭ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» ناملىق تارىخىي ئەسىرىنى، تىبابەتچىلىككە ئائىت ئەسەرلەردىن «كۆپ ئۇچرايدىغان قىيىن كېسەللىك - لەر دەستۇرى»، «دورا ئۆسۈملۈكلەر» قاتارلىق كىتابلار - نىمۇ تەرجىمە قىلىپ قۇبلايخانغا سوۋغا قىلغان»¹⁸.

ئۇ 1293 - يىلى ۋاپات بولغىچە مانا مۇشۇنداق ئەھمىيەتلىك ۋە ئىلمىي تەرجىمە ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان.

مىرزا ھەيدەر كوراگان ۋە ئۇنىڭ «تارىخى رەشىدى» ناملىق ئەسىرى

مىرزا ھەيدەر كوراگان 1550 - يىلى تاشكەنتتە دۇنياغا كەلگەن، ئاتىسى مۇھەممەد ھۈسەيىن 1508 - يىلى شەيدىبانخان تەرىپىدىن ھىراتتا ئۆلتۈرۈلگەندە، ئۇ بۇخاراغا قېچىپ كەلگەن ۋە بۇ يەردە ۋاقىتلىق پاناھلانغان.

ئۇ 1509، 1513 - يىللىرى نەۋرە ئاكىسى بابۇر

شاھنىڭ ھۇزۇرىدا بولغان. ئۇ بۇ جەرياندا بابۇر بىلەن سەمەرقەنت ۋە بۇخاراغا قارىتا ئېلىپ بېرىلغان بىر قانچە قېتىملىق ھەربىي يۈرۈشلەرگە قاتناشقان. ئۇ 1513 - يىلى سەئىدخاننىڭ يېنىغا كەلگەن بولۇپ تاكى سەئىدخان ۋاپات بولغان 1533 - يىلىغا قەدەر 20 يىلدا سۇلتان سەئىدخان بىلەن ھاكىمىيەت ئىشلىرىدا بىللە بولغان.

سۇلتان سەئىدخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئابدۇرەشىدخان تەختكە ۋارىسلىق قىلغان، ئەينى ۋاقىتتا ئابدۇرەشىدخان ئاقسۇنىڭ

M
I
R
A
S

مۇھەممەد سىدىق بەرشىدى ۋە ئۇنىڭ «سىدىقنا-
مە» ناملىق ئەسىرى

مۇھەممەد سىدىق بەرشىدى 18- ئەسىردە ياشىغان
ئۇيغۇر ئالىمى ۋە مۇتەپەككۈرى بولۇپ، 1715- يىلى
قەشقەردە تۇغۇلغان. ئۇ ئىلىم ئىزدەش يولىدا ئەينى ۋا-
قتىكى قەشقەر مەدرىسىلىرىدە ئوقۇپ ئەرەب، پارس تىل-
لىرىنى پىششىق ئۆگەنگەن. قانۇن، ئەدەبىيات ئىسلام-
يەت پەنلىرى بويىچە ئۆز زامانىسىنىڭ ئەڭ كاتتا ئالىمى
بولۇپ تونۇلغان.

ئۇ شەرق ئەللىرى مەدەنىيىتىنىڭ نەمۇنىلىرىنى ئۆگ-
نىش، تەتقىق قىلىش جەريانىدا 11- ئەسىردە ئۆتكەن
ئىران ئالىمى قابۇس ئىبنى ۋە شىمىگىرنىڭ ئوغلى كىلان-
شاھقا ۋەسىيەت ئورنىدا يېزىپ قالدۇرغان «قابۇسنامە»
ناملىق ئەسىرى بىلەن تونۇشقان. بۇ ئەسەرنىڭ ئىلھامى
بىلەن ئۆزىمۇ شۇ ماۋزۇدا بىرەر ئەسەر يېزىشنى
پىلانلاپ، خەلق ئارىسىغا چۆكۈپ ماتېرىيال توپلاش مەق-
سىتىدە قەشقەر، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ قاتارلىق جايلار-
نى ئارىلاپ يازماقچى بولغان ئەسەرنىڭ تىلى ۋە مەزمۇنى
ھەققىدە قىممەتلىك ماتېرىياللارنى توپلىغان. نەتىجىدە شۇ
ۋاقىتتىكى قەشقەر ھاكىمى مۇھەممەد ئىبراھىم بەگ ئىبنى
كىپىك بەگ ئوغلىنىڭ تەۋسىيەسى ۋە ياردىمى بىلەن 1785-
يىلى «سىدىقنامە» نامىدا ئاتالغان دېداكتىك ئەسىرنى يې-
زىشقا باشلاپ 1787- يىلى تاماملىغان.

بۇ ئەسەر دېداكتىك خاراكتېردىكى ئەسەر بولۇپ،
44 بابتىن تۈزۈلگەن. مەزمۇنى كەڭ، سىياسەت، پەلسەپە،
قانۇن، ئەدەبىيات، دىن، ئەخلاق، تۇرمۇش ۋە ئۆرپ-
ئادەت قاتارلىق ساھەلەرگە چېتىلىدۇ ھەمدە ئەسەردە
ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى مەسىلىلەر ھەققىدە مۇلاھىزە
ئېلىپ بېرىلغان.

مۇھەممەد ئېۋەز بىن مەۋلانە سەدىرىدىن قاراقا-
شى ۋە ئۇنىڭ «مەجمۇئەتۇل ئەھكام» ناملىق ئەسىرى
شائىر مۇھەممەد ئېۋەز قاراقاشى مەۋلانە سەدىرى-
دىن قاراقاشىنىڭ ئوغلى بولۇپ، 17-، 18- ئەسىرلەر ئار-
لىقىدا قاراقاشنىڭ ھازىرقى ماڭغاي يېزىسى تەۋەسىدىكى
مۇغالا كەنتىدە ياشاپ، ئۆمرىنى ھەرقايسى پەنلەر ئىجتى-
ماتى ۋە تەتقىقاتى بىلەن ئۆتكۈزگەن.

ئۇ ئىلىم سۆيەر ئاتىسىنىڭ بىۋاسىتە تەربىيەلىشى ۋە
ئائىلىسىدىكى قويۇق ئىلمىي كەيپىيات مۇھىتىدا ئەتراپلىق

ئۆسۈپ يېتىلگەن شائىر ۋە ئالىمدۇر. دادىسى مەۋلانە
سەدىرىدىن قاراقاشى ئىلمىنىڭ قەدىرىنى بىلىدىغان ۋە ئۆ-
زىمۇ ئۆمرىنى ئىلمىي پائالىيەتلەر بىلەن ئۆتكۈزگەن
ئادەم بولغاچقا، ئوغلىنى تەربىيەلەشكە ناھايىتى ئەھمىيەت
بەرگەن. ئۇ ئۆزى ئوغلىنى بىۋاسىتە تەربىيەگە ئېلىپ،
دىنىي ئىسلامنىڭ مۇقەددەس ئەھكاملىرىدىن تارتىپ
تارىخ، جۇغراپىيە، ئىلمىي ھېساب، ئىلمىي نۇجۇم، يەتتە
ئىقلىم، توققۇز ئەفلاك...» لارغىچە يېتەرلىك تەربىيەگە
ئىگە قىلغان. ئاتىسىنىڭ كۆڭۈل قويۇپ تەربىيەلىشى نەتى-
جىسىدە ئۆزى ئۆگەنگەن ئىلىملەر بويىچە ئۇ زېھنى
ئۆتكۈر ئالىم بولۇپ يېتىلگەن.

ئۇنىڭ بىزگە يېتىپ كەلگەن ئەسەرلىرىدىن
«مەخدۇم ئەزەم»، «تەزكىرەئى خوجا ئىسھاق» قاتار-
لىق تارىخىي ئەسەرلىرى ۋە «مەجمۇئەتۇل-ئەھكام»
ناملىق كالىندارىچىلىق ۋە ئىلمىي نۇجۇمغا ئائىت ئەسىرى،
شۇنداقلا بىر قىسىم شېئىرلىرى مەلۇم. «مەخدۇم
ئەزەم»، «تەزكىرەئى خوجا ئىسھاق» قاتارلىق تارىخىي
ئەسەرلىرى 17-، 18- ئەسىرلەردە شىنجاڭدا بولۇپ
ئۆتكەن زور سىياسىي، ئىجتىمائىي ۋە قەلەر ۋە تارىخىي
شەخسلەر توغرىسىدا يېزىلغان.

ئاپتونىڭ «مەجمۇئەتۇل-ئەھكام» ناملىق ئەس-
رى ئاسترونومىيە، ماتېماتىكا، جۇغراپىيە، تارىخ، فىزىئو-
لوگىيە ۋە ئەخلاق قاتارلىق پەنلەرنىڭ نۇقتىسىدا تۇرۇپ
يېزىلغان بولۇپ، ئۇ ئۆزىدىن بۇرۇنقى مۇشۇ ساھەگە
ئائىت ئىلىملەرنى توپلىغان، مۇشۇ ھەقتە ئۇچۇر بەرگەن.
ئاپتون بۇ ئەسەرنىڭ بېشىدا مۇنداق يازغان: «بۇ پېقىر
خاكسار، پەرىشان روزىگەر مۇھەممەد ئېۋەز ئىبنى مەۋلا-
نە سەدىرىدىن قاراقاشى... بىر كەلىمە ھۆكەم ئەھۋالدىن
ۋە تارىخ، ھېساب، جەمەل، توققۇز ئەفلاك، يەتتە ئىقلىم،
ئاجايىبات ۋە غارايىباتى ئالىم، شەھەرلەر، قەلئەلەر،
ئىلمىي ھەندەسە ۋە نۇجۇم، ئىلمىي ھەيئەت مۇقەددىماتى
ئىلمىي ھېساب، پاراسەت ۋە ھۆكۈمدىن جەمئىي قىلىندى
ۋە «مەجمۇئەتۇل-ئەھكام» دەپ ئات قويۇلدى»^①
دەپ يازغان. ئۇنىڭ بۇ ئەسىرىدىن ئۆزىدىن بۇرۇنقى
ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئاتاقلىق تەبىئىي پەن ئالىملىرىنىڭ ئە-
سەرلىرىنى پىششىق ئۆگىنىپ تەتقىق قىلغانلىقىنى كۆرۈۋال-
غىلى بولىدۇ. ئاپتوننىڭ بۇ ئەسىرى شۇ زامان ئۇيغۇر تە-
بىئىي پەن تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا بىرىنچى قول ماتېرى-
ياللىق قىممەتكە ئىگە.

موللا سىدىق يەركەندى ۋە ئۇنىڭ «نەسرې مىرزا مۇھەممەد ھۈسەيىنگە» ناملىق ئەسىرى
 موللا سىدىق يەركەندى 18، 19- ئەسىرلەردە ياشى-
 غان ئۇيغۇر ئالىمى ۋە يازغۇچىسىدۇر. ئۇ «نەسرې مىرزا مۇھەممەد ھۈسەيىنگە» ناملىق ئەسىرى بىلەن مەشھۇر-
 دۇر. يازغۇچى بۇ ئەسىرنى 1808- يىلى يەكەندە يازغان بولۇپ، نەۋائىنىڭ «خەمسە» ناملىق شېئىرىي داستانىنى نەسرې شەكىلدە رومان قىلىپ تۈزۈپ چىققان. ئاپتورغا بۇ ئىشنى ئەينى ۋاقىتتىكى يەكەن ھاكىمى مىرزا مۇھەممەد ھۈسەيىن بەگ تەشەببۇس قىلغانلىقى ئۈچۈن ئاپتور بۇ ئە-
 سەرگە «نەسرې مىرزا مۇھەممەد ھۈسەيىنگە» دەپ نام بەرگەن ۋە ئۇنىڭغا سوۋغا قىلىنغان. ئۇنىڭغا «خەمسە» نىڭ «ھەيرەت تۇل ئەبرار»، «لەيلى- مەجنۇن»، «سەددىي ئىسكەندەر» قاتارلىق داستانلار كىرگۈزۈلگەن.
 مۇھەممەد سادىق كاشغەرىي ۋە ئۇنىڭ «تەزكى-
 رەئىي ئەزىزان» ناملىق ئەسىرى ۋە «تارىخ تەبەرى» ناملىق تەرجىمە ئەسىرى

ئاپتور بۇ ئەسىرنى ئەينى ۋاقىتتىكى قاراقاش ھاكى-
 مى مىرزا شاھباز بەگنىڭ تەشەببۇسى بىلەن يېزىپ چىققان ۋە ئاخىرىدا ئۇنىڭغا سوۋغا قىلغان.
 موللا مۇھەممەد تۆمۈر كاشغەرىي ۋە ئۇنىڭ «كەلىلە دەمىنە» ناملىق تەرجىمە ئەسىرى
 موللا مۇھەممەد تۆمۈر كاشغەرىي 18- ئەسىردە ياشىغان ئاتاقلىق تەرجىمان ۋە ئەدىبلەرنىڭ بىرى. ئۇ ئەينى ۋاقىتتا كاشغەرىيىدىكى مەدرىسەلەردە ئوقۇپ ئەرەب، پارس تىللىرىنى ناھايىتى ياخشى ئىگىلىگەن تەرجىمە ئۇستازى، مەشھۇر خەتتات ۋە ئۆز دەۋرىنىڭ مۆتە-
 ۋەر ئۆلىمالىرىدىن بىرى بولۇپ تونۇلغان.
 ئۇ ھىندى پەيلاسوپى بىد باي بىرەھىمنىڭ «كەلىلە دەمىنە» ناملىق ئەسىرى بىلەن ئۇچرىشىش جەريانىدا بۇ ئەسىردىن كەڭ خەلق ئاممىسىنى بەھىرلەندۈرۈش ئۈچۈن ئۇنى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىش ئارزۇسى تۇ-
 غۇلغان ۋە بۇ ئىشقا ھىجرىيەنىڭ 1131 - يىلى تۇتۇش قىلىپ پارسچە تەرجىمە نۇسخىسىدىن تەرجىمە قىلىشقا باش-
 لىغان.

بۇ پەلسەپىۋى پىكىر - مۇلاھىزىلەرنى ئەكس ئەت-
 تۈرگۈچى مەسەل خاراكتېرلىك ھېكايىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئەدەبىي ئەسەر بولۇپ، ئاپتور ئۇنىڭدا تۈرلۈك جانئورلار ۋە ھايۋانلارنىڭ ھاياتى، ئۇلارنىڭ ئۆزئارا مۇ-
 ناسۋىتى ۋە زىددىيەتلىرىنى بايان قىلىش شەكلى بىلەن كىشىلىك جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي جەريانى، پادىشاھلار-
 نىڭ جەمئىيەت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى، تۈرلۈك كۆرۈھ ۋە تەبىقىلەرنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى ۋە ھىلىگەرلىك، ئال-
 دامچىلىق ئۇسۇللىرىنى ئىپادىلەيدۇ.

موللا مۇھەممەد تۆمۈر كاشغەرىينىڭ بۇ ئەسىرنى تەرجىمە قىلىشقا شۇ ۋاقىتتىكى قەشقەر ھۆكۈمدارى مۇ-
 ھەممەد ئىمام بەگ سەۋەب بولغانلىقى ئۈچۈن، ئاپتور ئۆز تەرجىمىسىنى «ئاسار ئىمامىيە» دەپ ئاتىغان. ئەسەرنىڭ ھازىر ساقلىنىۋاتقان نۇسخىسى تەرجىماننىڭ ئۆز قەلىمى ئارقىلىق يازغان نۇسخىسى بولۇپ، ئۇنىڭدىن تەرجىمان-
 نىڭ يۈكسەك قەلەم ماھارىتىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.
 موللا مۇھەممەد تۆمۈر كاشغەرىي بۇ ئەسىردىن باشقا يەنە پارس يازغۇچىسى ھۈسەيىن كاشىفىنىڭ «ئەخلا-
 قۇل مۇھسىنىن» ناملىق ئەسىرىنى پارسچىدىن تەرجىمە قىلغان.

MIRAS

مۇھەممەد سادىق كاشغەرىي 18، 19- ئەسىرلەر ئا-
 رىلىقىدا ياشىغان ئاتاقلىق تارىخشۇناس، ئالىم ۋە يازغۇ-
 چى. ئۇنىڭ تۇغۇلغان ۋاقتى ھەققىدە ئېنىق مەلۇماتلار يوق. پەقەت ئۇنىڭ «تەزكىرەئىي ئەزىزان» (ئۇلۇغلار تەزكىرىسى)، «زۇمىدەتۇل مەسائىل» (دىنىي مەسىلىلەر جەۋھىرى)، «تەزكىرەئىي ئەسھابۇل كەئىف» ناملىق ئە-
 سەرلەرنى يازغانلىقىنى ۋە ئۆز دەۋرىدە بەك شۆھرەت تاپقانلىقىدىن خەۋەردارمىز.
 ئۇنىڭ «تەزكىرەئىي ئەزىزان» (ئۇلۇغلار تەزكىرى-
 سى) ناملىق ئەسىرى 1771- يىلى يېزىلغان بولۇپ، بۇ ئە-
 سەرنى يېزىشقا ئەينى دەۋردىكى قەشقەر ھاكىمى مىرزا ئوسمان بەگنىڭ ئانىسى رېھىمخان ئاغچا دەۋەت قىلغان ۋە يېزىلىپ بولۇنغاندىن كېيىن ئۇنىڭغا سوۋغا قىلىنغان.
 1840 - يىلى ئۇ يەنە «زۇبىدەتۇل مەسائىل» (دىنىي مەسىلىلەر جەۋھىرى) ناملىق ئەسىرىنى يازغان. بۇ-
 نىڭدىن باشقا ئۇ يەنە 1846- يىلى ئەرەب تارىخشۇناسى تەبەرىنىڭ «تارىخ تەبەرى» ناملىق ئەسىرىنى تەرجىمە قىلغان ۋە بىر قانچە بابلارنى قوشۇپ «تارىخىي ئىسكەند-
 ىدرىيە ۋە تاجىنامە شاھى» ناملىق ئەسىرنى يازغان. بۇ ئەسىرنى تەرجىمە قىلىش ۋە يېزىشقا قەشقەر ھاكىملىرىدىن ئىسكەندەر بەگ تەشەببۇس قىلغانلىقتىن ئەسەر

تۇردى نازىم غېرىبى ۋە «كىتاب غېرىبى» ناملىق

ئەسىرى

تۇردى نازىم غېرىبى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ 19- ئەسىرىدەكى مەشھۇر ۋەكىللىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇ 1802- يىلى قەشقەردە تۇغۇلغان. ئۇ ئابدۇرېھىم نىزارى بىلەن تونۇشۇپ ئۇنىڭ ياردىمىگە ئېرىشكەن. نىزارى ئۇنىڭ ئەدەبىياتىغا يول ئاچقان ۋە ئۇنىڭ ئىقتىسادىنى بايقاپ، ئۇنى خەت- تاتلىق ئىشلىرىغا سالغان ۋە كېيىنرەك ئۇنى ئۆزى ئىشلەپ چىققان كاتىبات ئىشخانىسىنىڭ كاتىپلىقىغا قويغان.

ئۇ 1837- يىلى زۇھۇردىن ھېكمەت گىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن «كىتاب غېرىبى» ناملىق ئەسىرىنى يېزىپ چىققان ۋە ئۇنىڭغا سوۋغا قىلغان. بۇ ئەسەر 2150 مىسرا بېيىتىدىن تۈزۈلگەن شېئىرىي ماقالە بولۇپ، 36 ماۋزۇ، 58 سوئال- جاۋاب بىلەن تۈزۈلگەن.

موللا نىياز خوتەنى ۋە ئۇنىڭ «قىسسەسۇل غەرا-

يىپى» ناملىق ئەسىرى

موللا نىياز خوتەنى 18- ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ يىرىك نامايەندىلىرىدىن بىرى بولۇپ، 1777- يىلى تۇغۇلغان ۋە 20 نەچچە يېشىدىن باشلاپ ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلىغان. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە فېئودال- لىزمىغا قارشى روھ جۈش ئۇرۇپ تۇرىدۇ، ئۇ ئۆمرىدە كۆپلىگەن نەزمە، تارىخ، ئىجتىمائىي ئەخلاققا ئائىت ئەسەرلەرنى يازغان بولۇپ، دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن 2080 مىسرا تارىخىي داستانى «تەزكىرەئى ئىمام زە- بىبۇللا»، «ئەرزنامە» قاتارلىق ئەسەرلىرىدىن باشقا «قىسسەسۇل غەرايىپ» ناملىق ئەسىرى بار.

شائىرنىڭ «قىسسەسۇل غەرايىپ» ناملىق ئەسىرى خوتەن خانى ئابدۇلئەزىزنىڭ ھاۋالىسى بىلەن يېزىلغان بولۇپ، ئەسەرنىڭ بىرىنچى قىسمىدا، نوھ ئەلەيھىسسالامدىن باشلاپ چىڭگىزخانغىچە؛ ئىككىنچى قىسمىدا، چىڭگىزخاننىڭ ئەسلىي نەسەبى، تۇغۇلۇشى ۋە جەڭ قىرغىنچىلىقى؛ ئۈچىنچى قىسمىدا، ھومايۇن پادىشاھنىڭ نەسەبى توغرىسىدىكى ۋەقەلەر، قىسسەلەر ۋە رىۋايەتلەر بايان قىلىنغان. بۇ كىتابنىڭ ئەسلىي قولىيازىمىسى گۈيجۇ ئۆلكىلىك كۈتۈپخانىدا ساقلانماقتا.

مۆجىزى ۋە ئۇنىڭ «تەۋارىخى مۇسقىيۇن» (مۇ-

زىكانتار تارىخى) ناملىق مۇزىكىغا ئائىت ئەسىرى

ئۇنىڭ نامىغا بېغىشلانغان ۋە ئۇنىڭغا سوۋغا سۈپىتىدە بېرىلگەن.

ئابدۇرېھىم نىزارى ۋە ئۇنىڭ «مۇھەببەت داستانى-

لىرى» ناملىق ئەسىرى

ئابدۇرېھىم نىزارى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇلۇغ مۇتەپەككۈرى ۋە ئاتاقلىق رىئالزمىچى شائىرى. ئۇ 1770- يىلى قەشقەر بۇلاقېشى مەھەللىسىدە كىچىك قول ھۈنەر- ۋەن ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ ئەينى ۋاقىتتىكى قەشقەر مەدرىسىلىرىدە ئوقۇپ ئەرەب، پارس تىللىرىنى پۇختا ئىگىلىگەن ۋە ئەرەب، پارس ئەدەبىياتى پېشۋالى- رىنىڭ ئەسەرلىرىدىن ئوزۇق ئېلىشقا باشلىغان.

ئۇ ئۆمرىنىڭ 60 نەچچە يىلىنى ئوقۇش، ئوقۇتۇش، كاتىپلىق ۋە ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن ئۆتكۈزگەن. زو- ھۇردىن ھېكمەت گىنىڭ 1830- يىلى ئۇنى ئوردىسىغا ئېلىپ كاتىپلىق خىزمىتىگە تەيىنلىگەن. بۇ خىزمەتنى ئۇ ئون نەچچە يىل قىلغان. ئۇ 1837- يىلىدىن كېيىن «مۇھەببەت داستانلىرى» ناملىق چوڭ ھەجىمدىكى ئەسەرنى يېزىشقا كىرىشىپ 1838- يىلى تاماملىغان. ئەسەرنىڭ مەزمۇنىدا- ئىرسى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، «رايىيە - سەئىددىن»، «ۋامۇق - ئۇزرا»، «مەھزۇن - گۈلنەسا»، «پەرھاد - شېرىن»، «لەيلى - مەجنۇن» قاتارلىق داستانلارنى ئۆز ئىچىگە ئالدى.

شائىر بۇ ئەسىرىنى تۇرپان ۋالىيسى پىرىدۇننىڭ تەكلىپى بىلەن قەشقەردىن تۇرپانغا بېرىپ يېزىپ چىققان بولۇپ، بۇنى زوھۇردىن ھېكمەت گىنىڭ تەشەببۇسى قىلغان ئىدى. ئۇنىڭ بۇ ئەسىرى نەۋائىنىڭ «خەمسە» سىدىن كېيىن ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان ئەڭ چوڭ شېئىرىي داستان- دۇر.

ئابدۇرېھىم نىزارى بۇنىڭدىن باشقا يەنە 1839- يىلى- لىرى زۇھۇردىن ھېكمەت گىنىڭ تەشەببۇسى قىلىشى بىلەن «دۇررۇل نىجاد» (نىجادلىق ئۈنچىلىرى) ناملىق ئەسەر- نى يازغان. ئەسەر سوئال- جاۋاب شەكلىدە يېزىلغان بولۇپ، سوئال مۇددى خۇددىن ناملىق سەلبىي ئوبرازنىڭ ئېغىزىدىن بېرىلىپ جاۋاب مۇقىل روشەندىل ناملىق ئە- جابىي پېرسوناژ ئېغىزىدىن ئېلىنغان. ئەسەر تۈزۈلۈشى نەرسىي- نەزم شەكلىدە بولۇپ، ئومۇمىي كىتاب 88 سو- ئالغا. 92 جاۋاب بىلەن ئاخىرلىشىدۇ.

«شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 1979- يىلى 3- ئاينىڭ 12- كۈنىدىكى سانى (خەنزۇچە).

⑨ ياسىن ھوشۇر، شى جىنبو: «ئۇيغۇرلارنىڭ مەتبەئە تېخنىكىسىغا قوشقان مۇھىم تۆھپىسى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» ژۇرنىلى، 1998- يىلى 1- سان، 184- بەت.

⑩ ئاننا مارييا فون گابائىن: «قارا قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1980- يىللىق 3- سان، 58- بەت.

⑪⑫⑬ مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981- يىلى نەشرى، 3-، 34- بەتلەر.

⑭⑮⑯ يارمۇھەممەد تاھىر تۇغلۇق: «11- ئەسىر ئۇيغۇر ئىدىئولوگىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2007- يىلى نەشرى، 10-، 18-، 85-، 337- بەتلەر.

⑰ ئابلىز مۇھەممەد سايرامى، ئابدۇرازاق توختى: «يۈەن سۇلالىسىدە ئۆتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر شەخسلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2007- يىلى نەشرى، 121-، 125- بەتلەر.

⑱ ئابدۇللا سۇلايمان: «دۇنيادا بىرلا خوتەن بار» (ئەدەبىيات- سەنئەتكە ئائىت قىسمى)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2007- يىلى نەشرى، 165- بەت.

⑳ موللا ئىسمەتۇللا بىننى موللا نېمەتۇللا مۆجىزى: «تەۋا- رىخىي مۇسقىيۇن» (ئەنئەنەۋىي بايتۇر ۋە خەمەت تۆمۈرلەر نەشرىگە تەييارلانغان)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1991- يىلى نەشرى، 2- بەت.

پايدىلانمىلار:

1. مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981- يىلى نەشرى.

2. ئابلىز مۇھەممەد سايرامى، ئابدۇرازاق توختى: «يۈەن سۇلالىسىدە ئۆتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر شەخسلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2007- يىلى نەشرى.

3. ھاجى ئەخمەت: «دېڭىز ئۇنچىلىرى» قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1989- يىلى 12- ئاي 2- نەشرى.

4. يارمۇھەممەد تاھىر تۇغلۇق: «11- ئەسىر ئۇيغۇر ئىدىئولوگىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2007- يىلى نەشرى.

5. ئابدۇللا سۇلايمان: «دۇنيادا بىرلا خوتەن بار» (ئەدەبىيات- سەنئەتكە ئائىت قىسمى)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2007- يىلى نەشرى.

6. ئابدۇشۈكۈر ئىمىن باھاۋۇدۇن تارىخ: «مەرىپەتچىنىڭ ئەمگىكى خەلق مىراسىدۇر»، «مىراس» ژۇرنىلىنىڭ 2006- يىللىق 5- سانى.

(ئاپتور: شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى تارىخ ۋە مىللەت- شۇناسلىق ئىنستىتۇتى شىنجاڭدىكى مىللەتلەر تارىخى كەسپىنىڭ 2009- يىللىق ماگىستىر ئاسپىرانتى)

مۆجىزى خوتەندە ئۆتكەن شائىر ۋە مۇزىكانت بولۇپ، تۇغۇلغان يىلى ئېنىق ئەمەس. ئۇ 1854-، 1855- يىللىرى «مۇزىكانتلار تارىخى» ناملىق ئەسەرنى يازغان.

ئۇ فېئودال دىنىي چەكلىمىلەر تۈپەيلىدىن تارىختا كۆمۈلۈپ قالغان مۇزىكا ئالىمى ۋە شائىر ئاماننىساخان نەفىسىنى تارىختىكى 17 نەپەر مۇزىكا پىرى قاتارىغا كىرگۈزۈپ زور ھۆرمەت بىلەن خەلققە تونۇشتۇرغان ۋە قەدىرخان يەركەندىنىڭ نادىر مۇزىكا ئالىمى، تەڭداشسىز ناخشىچى ۋە ئۇستا شائىر ئىكەنلىكىنى، راۋاب بىلەن ئەش-ئارنى كەشىپ قىلغانلىقىنى، «ۋىسال» ناملىق بىر مۇقامنى ئىجاد قىلغانلىقىنى، مۇزىكا ئىلمى توغرىسىدا كۆپلىگەن ما-قاللەرنى يازغانلىقىنى، «دىۋان قېدىرى» ناملىق شېئىرلار توپلىمى بارلىقىنى، يەكەن خانلىقىنىڭ مەرىپەتپەرۋەر پادى-شاھى سۇلتان ئابدۇرەشىدخاننىڭ كېچە-كۈندۈز ئايرىل-مايدىغان ئەڭ يېقىن كىشىسى ئىكەنلىكىنى ۋە ئىران، ئىراق، تەبىز، خارەزىم، بەلىخ، شىراز قاتارلىق جايلار-دىن كەلگەن شاگىرتلىرى بولۇپ ئۇلارغا مۇزىكا دەرسى ئۆتكەنلىكىنى يازغان» ⑳. بۇ ئەسەر بۈگۈنكى كۈنگىچە ئۇيغۇر مۇزىكا تارىخىدا يېزىلغان تۇنجى ئىلمىي ئەسەر بولۇپ، بۇ ئارقىلىق بىز ئەينى دەۋر ئۇيغۇر مۇزىكىسىنى ۋە باشقا تۈركىي تىللىق مىللەتلەر مۇزىكىسىنى تەتقىق قىلىشتا بىرىنچى قول ماتېرىياللارغا ئىگە بولالايمىز.

بۇ ئەسەر ئەينى ۋاقىتتىكى خوتەن ھاكىمى ئەلىشىر بەگنىڭ ھاۋالىسى بويىچە يېزىلغان ۋە يېزىلىپ بولۇنغان. دىن كېيىن ئۇنىڭغا سوۋغا قىلىنغان.

ئىزاھاتلار:

① ② رۇس ئالىملىرى كوللېكتىپ تۈزگەن: «ئۇيغۇرلار ۋە غەربىي يۇرتتىكى باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى» (ئۇيغۇر سايرانى تەرجىمىسى)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001- يىلى نەشرى، 25-، 36- بەتلەر.

③ چىڭ سولۇ: «ئۇيغۇر تارىخى ھەققىدىكى تەتقىقاتلار»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1989- يىللىق 2- سان، 101- بەت.

④ ئابدۇقەييۇم خوجا، تۇرسۇن ئايۇپ، ئىسراپىل يۈسۈپ: «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984- يىلى نەشرى، 1-، 23- بەتلەر.

⑤ ⑥ «بىزنىڭ تارىخىي يېزىقلىرىمىز»، شىنجاڭ ياشلار نەشرىياتى، 1986- يىلى نەشرى، 11-، 16- بەتلەر.

⑦ ⑧ مۇيىك: «شىنجاڭنىڭ قەدىمكى قەغەزچىلىكى»،

MIRAS

ئۇيغۇر ئاياللىرى ئىسىملىرى باش كىيىملىرىنىڭ

سىمۋوللىق قاتلاملىرى

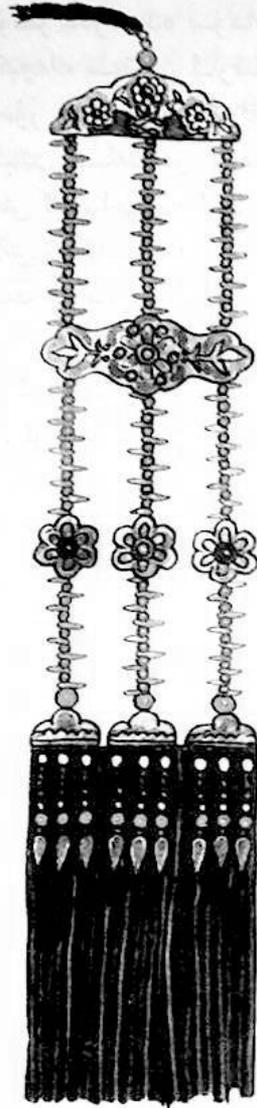
خالدە دۆلەت

ئىش ئادىتىگە ئايلاندۇردى. ئۇيغۇر ئاياللىرى ئادەتتە دوپپا كىيگەندىن تاشقىرى، بېشىغا يەنە ياغلىق، لېچەك، چۈمبەل سېلىپ (ئارتىپ)، تۇماق كىيىشنى ئۆزىنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدىكى كىيىش ئادىتىگە ئايلاندۇرغان. ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئەنئەنىۋى باش كىيىملىرىدە ئىپادىلەنگەن سىمۋوللۇق قاتلاملار ھەققىدىكى ئىزدىنىشلەر بىزنى بۇرۇنقى ئوقۇل مەنىدىكى ئۆرپ-ئادەت توغرىسىدا ئاساسدا تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا مەدەنىيەتشۇناسلىق، جەمئىيەتشۇناسلىق ئىلمىلىرىنىڭ گىرە-لەشمە نۇقتىسىدا تۇرۇپ كۆزىتىشىمىزنى ئىلمىي دەلىل ۋە تەتقىقات تەپەككۈرى بىلەن تەمىنلەيدۇ.

(1) ئۇيغۇر ئاياللىرى باش كىيىملىرىنىڭ تەبىئىي

قەدىمكى دەۋردىكى ئۇيغۇر ئاياللىرى باش كىيىملىرى قۇم-بورانلاردىن ۋە يولدىن ئۆتكەنلەرنىڭ سىنچىلاپ قارىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن ئىدى. بۇ دەۋردىكى ئاياللىرى باش كىيىملىرىنىڭ پاسون نۇسخىلىرىدا رومالار ئاساسلىق سالماقنى ئىگىلىگەن بولۇپ، ماتېرىيالغا قاراپ، شايى (مىسقال داكارومال)، يۇڭ رومال، تىۋىت رومال قاتارلىقلارغا، رەڭگى جەھەتتىن قوڭۇر، سېرىق ۋە كۆك رەڭلىك رومالارغا بۆلۈشكە بولىدۇ.

ئۇيغۇر ئاياللىرى بۈگۈنكى تۇرمۇش ئىستېمالدا ئۆزلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى باش كىيىملىرىنى كىيگەندىن باشقا يەنە ماتېرىيالى، رەڭگى ۋە شەكلى ھەرخىل بولغان يېڭى-چەشەكلىدىكى باش كىيىملەرنى قوبۇل قىلدى ھەم كىيىدۇ.

مۇھىتتا ئىپادىلىنىدىغان سىمۋوللۇق قاتلىمى: «ئىنساندا-
لار كىيىم-كېچىكىنىڭ يارىتىلىشى ۋە تەرەققىيات جەريانى-
دىن قارىغىنىمىزدا، كىيىم-كېچىكلەردىكى مەلۇم بىر خىل
ئۇسلۇب ۋە پاسوننىڭ مەيدانغا چىقىشىنى ئىنسانلارنىڭ
تەبىئىي مۇھىتقا ماسلىشىش ئېھتىياجىدىن ئايرىپ قارىغىلى
بولمايدۇ. يەنى ئىنساننىڭ مەلۇم خىل كىيىم-كېچىك ماتې-
رىيالنى ۋە پاسوننى تاللىشى ئۇنىڭ ياشىغان جۇغراپىيە-
ۋى شەرت-شارائىتى بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك بول-
دۇ. ئۇيغۇرلار تارىختىن بېرى كىيىم-كېچىككە ئالاھىدە
ئەھمىيەت بەرگەن ۋە شۇ يوسۇندا ئۆزگىچە مەدەنىيەت
فورماتىسىيەسىنى بارلىققا كەلتۈرگەن» ①. ئۇيغۇر ئاياللى-
رى باش كىيىمىنىڭ پاسونى ۋە ماتېرىيالنى تاللىغاندا
خۇددى كىيىم-كېچىك تاللىغانغا ئوخشاش ئوخشىمىغان
يەرلىك مۇھىت، ھاۋارايى ۋە پەسلىگە ماسلىشىشقا، تاللى-
غان كىيىم بىلەن ئۆز بەدىنىنىڭ تەڭپۇڭلۇقىنى ساقلاشقا،
ئاستى-ئۈستى كىيىملىرى ۋە رەڭنىڭ ماسلىشىشىغا ئالاھى-
دە ئەھمىيەت بېرىدۇ. مۇشۇ نۇقتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئا-
ياللار باش كىيىملىرىنىڭ پاسون، ماتېرىيال ۋە رەڭنىڭ
تاللىنىشى تەبىئىي مۇھىتقا ماسلاشتۇرۇلغان ئاساستا ئېلىپ
بېرىلغان بولۇپ، بۇ دەل ئۇلارنىڭ مۇھىت ئېچىدىكى
سىمۋوللۇق مەنىدىن دېرەك بېرىدۇ.

قىشلىق باش كىيىملەر، مەسىلەن، تۇماق تۈرىدىكى-
لىرى جۇۋا تۈرىدىكى ياكى قىشلىق باش كىيىملەر بىلەن
ماسلاشتۇرۇلىدۇ. ئەتىيازلىق ۋە يازلىق باش كىيىملەردىن
ھەر خىل گۈللۈك دوپپىلار ئائىلە مۇھىتى ۋە تالا مۇھىتى-
نىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ كىيىلگەن كىيىملەر بىلەن ماس-
لاشتۇرۇلىدۇ. بۇرۇنلاردا ئۆيلۈك-ئوچاقلىق بولغاندىن
كېيىنكى ئاياللاردا دوپپا بىلەن ياغلىقنى ئەتىياز، ياز ۋە
كۈز پەسلىرىدە ئۆزئارا كىرىشتۈرۈپ، ياغلىق ئۈستىگە
دوپپا قوندۇرىدىغان ئادەتلەر بار ئىدى، قىشتا ياغلىق
ئۈستىگە يەنە بىر قىسىم رايونلاردا تۇماق كىيىدۇرىدىغان
ئادەتلەرمۇ بار ئىدى. ھازىر مۇرى، قەشقەر يېزىلىرىدا،
خوتەن سەھراىرىدا ھېلىھەم ئاندا - مۇندا ئۇچراتقىلى بو-
لىدۇ. بۇ ھەقتىكى مەلۇماتلار ئەمەلىي تەكشۈرۈش جەريانى-
دىكى ماتېرىياللاردىن ۋە 20-ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىد-
مدا تارتىلغان ئېكسپىدىنتسىيەچىلەرنىڭ سۈرەتلىرىدىن كۆ-
رۈۋالغىلى بولىدۇ.

(2) ئۇيغۇر ئاياللار باش كىيىملىرىنىڭ دىنىي ئې-

تىقاداتا ئىپادىلىنىدىغان سىمۋوللۇق قاتلىمى: ئۇيغۇر
كىيىم-كېچىك مەدەنىيىتىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىغا نەزەر
سالدىغان بولساق، ئۇيغۇرلار تارىختا ئىلگىرى-ئاخىر
بولۇپ تەبىئەتكە ۋە تۇتۇمغا چوقۇنۇشتىن باشقا يەنە
شامان دىنى، زورۇ ئاستىر دىنى، مانى دىنى، بۇددا دىنى،
نېستۇرىئان دىنى ۋە ئىسلام دىنى قاتارلىق دىنلارنىڭ تە-
سىرىدە، ئوخشىمىغان تارىخىي دەۋرلەردىكى كىيىم-
كېچىك سەنئىتى ۋە كىيىنىش ئادىتىدە پەرقلەرنى شەكىل-
لەندۈرگەن. مەسىلەن، مانى دىنىدىكى دىنىي فورما ئاق
رەڭلىك باش كىيىم ۋە ئاق پەرىجىنىڭ تەسىرى، ئىسلام
دىنىدىكى ئاياللارنىڭ چۆمپەردىسى ۋە ئەرلەرنىڭ سەللى-
سى قاتارلىق كىيىم-كېچىكىنىڭ دىنىي ئېتىقاد شەكىلىدىكى
مۇھىم رولىنى تەكىتلەيدۇ. «گەرچە ئۇيغۇرلار ئىسلام دى-
نىغا ئېتىقاد قىلغىلى 1000 يىلدىن ئاشقان ۋە بۇ جەرياندا

M
I
R
A
S

كېيىن بولۇشى مۇمكىن دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. ئۇ-
 نىڭدىن باشقا، «شۈبھىسىزلىك تارىخى مائىرىياللاردا
 ئۇيغۇر كىيىم-كېچەكلىرى توغرىسىدا» ③ ناملىق ماقالىدا
 ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ كىيىنىشى يەنى باش كىيىمىگە ئائىت
 بايانلاردا ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ كىيىم-كېچەك ۋە زىبۇ-
 زىننەتكە ھېرىسمەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ بۇنى ھەتتا ئىجتى-
 مائى ئورۇننى بەلگىلەشنىڭ ئۆلچىمى دەپ قارايدىغانلىقى
 تىلغا ئېلىنغان ۋە باي ئاياللارنىڭ، مۆتىۋەرلەرنىڭ
 يۈرۈش-تۈرۈشى توغرىسىدا خاتىرە قالدۇرغان.

كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئەينى دەۋردىكى ئاياللار
 كىيىم-كېچەك ۋە زىبۇ-زىننەتلىرى ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ
 سالاھىيەت، ئورۇن ۋە دەرىجىلىرىنى ئايرىغان ۋە پەرق-
 لەندۈرگەن. ھازىرقى دەۋردىكى قىز-ئاياللارنىڭ كىيىن-
 شىگە دىققەت قىلىدىغان بولساق، ئۇلارنىڭ كىيىنىش ئالا-
 ھىدىلىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى كىيىم-كېچەكلىرى
 بىلەن خېلىلا چوڭ پەرق ھاسىل قىلغان بولۇپ، شەھەر
 بىلەن يېزىنىڭ ئالاھىدىلىكىمۇ ئۆزگىچە. باش كىيىملەردە-
 كى بۇ خىل پەرق خېلى روشەن كۆزگە چىلىقىدۇ. بۇ خىل
 پەرق ئاياللارنىڭ مەقسەتلىك ھالدا ئۆزلىرىنىڭ سالاھى-
 يەت ۋە ئورنىنى پەرقلىنىدۇرۇشتىكى ئورۇنۇشىدىن كېلىپ
 چىقىمىسىمۇ، لېكىن بۇنى ئۇلارنىڭ كىيىنىش ۋە ياسىنىشى
 ئۆزلىرىنىڭ سالاھىيىتىگە، ئورنىغا، يۈرۈش-تۈرۈشىغا
 ماسلاشتۇرۇشقا ئالاھىدە ئېتىبار بېرىدىغانلىقىدىن كۆرۈۋې-
 لىشقا بولىدۇ.

4) ئۇيغۇر ئاياللار باش كىيىملىرىنىڭ مۇراسىم-
 لاردا ئىپادىلىنىدىغان سىمۋوللۇق قاتلىمى: كىيىم-
 كېچەك ئىنسانلارنىڭ تۈرلۈك ئىجتىمائىي پائالىيەتلىرىدە
 ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ، شۇنداقلا كىشىلەر ئۈچ-
 سىغا ئارتىلغان مەلۇم خىل كىيىم-كېچەك ئارقىلىق قاتناش-
 ماچى بولغان ئىجتىمائىي سورۇننىڭ خاراكتېرىنى كۆرۈپ
 چۈشىنىلەيدۇ. مۇنداقچە ئېيتقاندا، كىيىم-كېچەكلەر بولمى-
 سا ئىنسانلار تۇرمۇشىدىكى تۈرلۈك ئىجتىمائىي مۇراسىم-
 لار، مەلۇم نۇقتىدىن ئالغاندا، كۈچلۈك جەلپ قىلىش
 كۈچى ۋە تەسىرلەندۈرۈش كۈچىدىن ئايرىلىپ قالىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئۆز تۇرمۇشىدا كىيىم-كېچەكنىڭ ئىجتىما-
 ئىي مۇراسىملاردىكى سىمۋوللۇقىغا، ئورنى ۋە رولىغا نا-
 ھايىتى ئەھمىيەت بېرىپ كەلگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخ-
 مەدەنىيىتىگە نەزەر سالغىنىمىزدا، تۈرلۈك ئىجتىمائىي

ئىلگىرىكى ئېتىقاد ئىزلىرى بىلگۈسىز دەرىجىدە سۇسلاپ
 كەتكەن بولسىمۇ، ئەمما كىيىم-كېچەك سەنئىتى ئارقىلىق
 خاتىرىلەنگەن ئېتىقاد ئىزلىرى دەۋر سىناقلىرىدىن ئوڭۇش-
 لۇق ئۆتۈپ، زامانىمىزغىچە يېتىپ كېلەلگەن ھەمدە
 ئىسلام دىنىي يېپىنچىسى، تۇرمۇش ئېھتىياجى ۋە ئېستېتىك
 ئۆلچەم شارائىتىدا ئۆزىنى ساقلاش ئىمكانىيىتىگە ئېرىش-
 ىلگەن» ②. ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ چۈمبەردىسىنى بۇنىڭ
 دەلىلى سۈپىتىدە ماسالغا ئالمىز.

چۈمبەل ئارتىش ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئاساسلىق
 باش كىيىملىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ ئىسلام دىنىدىكى قا-
 ئىدە-يوسۇنلاردىن كەلگەن. ئىسلام دىنىدىكى قائىدىلەر-
 گە ئاساسلانغاندا، ئاياللارنىڭ قول ۋە پۈتىدىن باشقا
 پۈتۈن بەدەن ئەزالىرىنى (يەنى چاچمۇ بۇنىڭ ئىچىدە)
 ئېچىپ يۈرۈش «مەكرو» «ئۇياتلىق ئەزا» دەپ قارىلى-
 دۇ. چوقۇم يۆگەپ يۈرۈشى، ئېرى ۋە يېقىن ئۇرۇق-
 تۇغقانلىرىدىن سىرت ئەرلەرگە كۆرسەتمەسلىكى، شۇند-
 اققا مۇناسىۋەتسىز ئەر زاتقا ئۆزىنىڭ بېزەكلىرىنى كۆر-
 سەتمەسلىكى تەشەببۇس قىلىدۇ، دېمەك، يۇقىرىقى تەلەپ-
 نى ئوقۇل دىنىي ئېتىقادنى ئىپادىلەشنىڭ بىر قىسمى دەپ
 قاراپ قالماي، بەلكى چۈمبەردىنى ئاياللارنىڭ شەخسىي
 بايلىقىنىڭ ۋە ئەرلەرنىڭ تاجاۋۇزىغا، ئاۋارىچىلىقىغا ئۈچ-
 رىماسلىقىنىڭ ئالدىنى ئېلىشتا مەلۇم جەھەتتە رول ئوينىغان
 دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. ئىسلام دىنىدىكى ئاياللارنىڭ كىيىم-
 كېچىكىگە قويغان تەلەپ ۋە تەشەببۇسلىرى كېيىنچە
 ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئەنئەنىۋى كىيىنىش ئادەتلىرىنىڭ بى-
 رىگە ئايلانغان.

3) ئۇيغۇر ئاياللار باش كىيىملىرىنىڭ تەبىقە قات-
 لىمى: ئىنسانلارنىڭ باش كىيىم كىيىشى ۋە زىننەت بۇيۇ-
 مى تاقاشتىكى مەقسەتلىرىنىڭ بىرى بولسا تەبىقە ۋە جەم-
 ئىيەتتىكى ئورنىنى ئىپادىلەشتۈر. بۇ خىل كىيىم-كېچەك
 يەنى باش كىيىم ئارقىلىق تەبىقە ئايرىش سىنىپى تەبىقە
 ئايرىلغان زامانلاردىن باشلاپلا ئادەتكە ئايلانغان ھادىسە-
 دۇر. ئارخېئولوگىيەلىك ماتېرىياللاردىكى بايانلارغا ئا-
 ساسلانغاندا، ئەينى دەۋردىكى ئاياللار ئۇچىسىدىن تېپىل-
 ىغان تۈرلۈك قالپاق، تۇماق ۋە روماللارنىڭ ماتېرىيالى،
 تىكىلىشى شۇنداقلا شۇ ئايال جەسەتلەرنى تەسۋىرلىگەن
 بايانى ۋە بىر پۈتۈن كىيىنىشىگە ئاساسەن مەلىكە، خانىش
 ۋە ياكى شۇ خانلىق زامانىدىكى ئېسىل زادىلەر كۆپرەك

ئىككى تەرەپنىڭ تويۇق سوۋغاتلىرىدا ئەزەلدىنلا كىيىم-كېچەك كەم بولغان ئەمەس. بولۇپمۇ ياتلىق بولغان قىزغا ئاتاپ ئالغان كىيىم-كېچەكلەر ئىچىدە رومال خېلى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. قەشقەرنىڭ بىر قىسىم رايونلىرىدا ئوغۇل تەرەپ قىزغا ئاتاپ تۆت پەسىللىك باش كىيىم ئالغاندىن سىرت يەنە ئۇنىڭغا يانداشتۇرۇپ رومال تەييارلايدۇ. بەزى رايونلاردا بولسا ئوغۇل تەرەپ قىزنىڭ نامازلىق كىيىمى قاتارىدا باش كىيىم تەييارلايدۇ. نىكاھ ئوقۇلىدىغان كۈنى قىز چوقۇم گىجىم رومال بىلەن يۈزىنى يۆگەيدۇ، يەنە بەزى رايونلاردا بولسا ئادەتتىكىدەك باش ياغلىقى ئارتىدۇ.

ئىسلام دىنى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقىلىپ، تەرەققىي قىلغان مىڭ يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتتىن بېرى ئۆلۈم-يېتىم ئىشلىرىمۇ ئىسلام دىنى قائىدىلىرى ۋە ئەنئەنىسىگە ماسلاشتى. ئۆلۈم-يېتىم ئەسلىدىنلا ناھايىتى سۈرلۈك كەي-پىيانقا ئىگە بولۇپ، بۇ خىل كەيپىيات ۋە روھىي ھالەتنى بىۋاسىتە ھالدا ئەڭ ئۈنۈملۈك ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان شۇ سۆزۈندىكى كىشىلەرنىڭ كىيىم-كېچىكىدۇر. چۈنكى، بىر تەرەپتىن يېقىن ئۇرۇق-تۇغقان بولغۇچى بۇ ئارقىلىق ئۆلگۈچىگە بولغان قايغۇ-ھەسرەتنى ئىپادىلەپ مەكچى بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن شۇ ئۆلۈم كىيىمى ئارقىلىق كۆپچىلىك ئالدىدا ھەشەملىك مەقسەتكە يېتەلەيدۇ.

(5) ئۇيغۇر ئاياللار باش كىيىملىرىنىڭ رەڭلەردە ئىپادىلىنىدىغان سىمۋوللۇق قاتلىمى: كىيىم-كېچەكنىڭ رەڭگى ھەربىر كىيىنگۈچىگە نىسبەتەن ئالدى بىلەن ئويلىنىدىغان مۇھىم مەسىلىلەرنىڭ بىرى. چۈنكى بۇ كىيىنگۈچىنىڭ سىرتقى ئوبرازى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپلا قالماي، يەنە ئىجتىمائىي ئالاقە نۇقتىسىدا تۇرۇپ ئويلىغۇنمىزدا، شۇ كىشىنىڭ ئالاقە چەمبىرىكى تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىش دەرىجىسىگە بىۋاسىتە تەسىر كۆرسىتىدۇ. كىيىم-كېچەكنىڭ رەڭگىگە ئېتىبار بېرىش ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ كىيىم-كېچەكلىرىدىمۇ ئالاھىدە گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ. ئۇيغۇر ئاياللىرى تۈرلۈك ئىجتىمائىي مۇراسىملارنىڭ خاراكتېرىنىڭ ئوخشاشلىقىغا قاراپ، كىيىم-كېچەكنىڭ رەڭگىنى شۇ ئىجتىمائىي سورۇنغا ماس ھالدا تەكشۈش ئېلىپ بارىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى قارىشىدا، ئاق رەڭ بەخت ۋە پاكلىقنىڭ، يېشىل رەڭ ياخشىلىق ۋە ئامەتنىڭ، قىزىل رەڭ غەلبە ۋە خۇشاللىقنىڭ، سېرىق رەڭ قايغۇ

مۇراسىملارنىڭ ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇنغا ۋە ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكى ۋە بۇنىڭ ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ كىيىم-كېچەكلىرىدە ئىپادىلىنىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ باش كىيىمى ۋە چاچ پاسونى تويىدىن بۇرۇنقى ۋە كېيىنكى مەزگىلدە ناھايىتى روشەن پەرقلەرگە ئىگە، بۇخىل باش كىيىم ۋە چاچ پاسونى ئارقىلىق توي قىلغان ياكى قىلمىغانلىقىنى پەرقلىنىدۇ. دۇرۇش ئادىتى ھەرقايسى مىللەتلەر ئارىسىدا كەڭ مەۋجۇت بولۇپ، روشەن ئالاھىدىلىككە ئىگە مەدەنىيەت ھادىسىسى بولۇپ شەكىللەنگەن. ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ بۇخىل ئادەت كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ، ئاساسلىقى ئاياللارنىڭ كىيىم-كېچىكى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. بۇرۇندىلاردا قىزلار بالاغەتكە يەتكەندىن باشلاپلا رومال ئارتىشقا ئادەتلەنگەن بولۇپ، توي قىلغاندىن كېيىن چوقۇم رومال ئارتىپ يۈرۈشى پەرھىز ئىدى. يالاڭباشتاقتا سىرت-ئاراغا چىقىشى ۋە ياكى ھەر قانداق ئىجتىمائىي سورۇندا ئاراغا قاتنىشىشتىن پەرھىز قىلاتتى ۋە يالاڭباشتاقتا يۈرۈشىنى ئاللاغا بولغان ھۆرمەتسىزلىك دەپ قاراپ، جەمئىيەتتىكى كىشىلەرنىڭ چەتكە قېقىشىغا ئۇچرايتتى. بۇگۈنكى دەۋرگە كەلگەندە، بۇخىل ئادەت كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە سۈسلىدى. قىز-يىگىت تويىنى ماسالغا ئالساق، تويغا پۈتۈشكەندىن تارتىپ ئاخىرىغىچە بولغان پۈتكۈل جەرياندا

ۋە پەرىشانلىقنىڭ، يېشىل رەڭ ھاياتلىق، تىنچلىق ۋە باي-لىقنىڭ، قارا ۋە باشقا سوغۇق رەڭلەر شۇمۇلۇق، يامانلىق-نىڭ سىمۋولى بولۇپ كەلگەندى. ئۇيغۇرلاردىكى نىسپىي مۇقىم رەڭ قارىشى ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئەنئەنىۋى باش كىيىملىرىدىكى رەڭ قاتلىمىنىمۇ مەلۇم نىسبەتتە شۇ خىل ماسلىشىشچانلىققا ئىگە قىلغان. مەسىلەن، ئۇيغۇر ئاياللىرى توي-تۆكۈن، ھېيت-بايراملاردا قىزىل، سېرىق، يېشىل قاتارلىق ئوچۇق ۋە شوخ رەڭلىك كىيىملەرنى كىيىشىپ خۇشاللىق ۋە بايراملىق كەيپىياتنى ئىپادىلەسە، نەزىر-چىراغلاردا ئاق، قارا قاتارلىق ئېغىر رەڭدىكى كىيىم-كېچەكلەر ئارقىلىق مۇسەبەتلىك ۋە قايغۇلۇق ھېسسىياتنى ئىپادىلەيدۇ. كىيىم-كېچەكنىڭ رەڭگىگە بولغان بۇ خىل پەرھىزلەر رەڭگە چوقۇنۇشتەك ئەنئەنىۋى قاراشنىڭ ئىپادىسى بولماستىن، بەلكى مۇشۇ رەڭلەرنىڭ ئۆزىدە ئىپادىلىنىدىغان ئالاھىدە كەيپىيات، ياخشىلىق ۋە يامانلىقتىن دېرەك بېرىدۇ. يەنى رەڭلەر كۆپىنچە مۇقىم ھالدىكى سىمۋوللۇق مەنە ۋە قىممەت يۆلىنىشىنى ئىپادىلەپلا قالماستىن، بەلكى ئوخشىمىغان مۇھىت ۋە ئوخشىمىغان سالاھىيەتكە قاراپ بەلگىلىك يۆلىنىش ۋە سىمۋوللۇق مەنە ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، ئاق ۋە قارا رەڭ ئۇيغۇرلارنىڭ نەزىر-چىراغلىرىدا قايغۇنىڭ سىمۋولى قىلىنسا، ئۇنداقتا ئۇنىڭدىن باشقا كىشىلىك مۇراسىملاردا ئاق رەڭ يەنىلا بەخت ۋە پاكلىقنىڭ، قارا رەڭ بولسا ئالىيجاناب ۋە سىر-لىقلىقنىڭ سىمۋولى دەپ قارىلىدۇ.

قارا رەڭ ئۇيغۇرلارنىڭ كۈزلۈك ۋە قىشلىق كىيىم-كېچەكلىرىدە ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ. ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا ئاز ساندىكى تېرە تۇماق (ئاق تېرە تۇماق) ۋە كىگىز تۇماق (ئاق كىگىز تۇماق) دىن باشقىلىرى ئاساسەن قارا رەڭ تەڭلىك قىلىنغان. يەنى قارا رەڭ تېرە تۇماق ۋە كىگىز تۇماقلارنىڭ ئاساسلىق رەڭگى بولغان. يېڭىسارنىڭ ساخەن كەنتىدە ئۆرە بۆكلەردە تارىختىن بېرى قارا رەڭ ئاساسىي رەڭ بولۇپ كەلگەن ۋە ئەزەل-دىنلا ئاق رەڭدە تىكىلمىگەن، ھەتتا ئاياللارنىڭ ئېگىز تۇمقىمۇ قارا رەڭ ئاساس ۋە چوقۇم تاللاشقا تېگىشلىك رەڭ بولغان. ئۇيغۇرلار سېرىق رەڭنى قايغۇ ۋە پەرىشانلىقنىڭ ئىپادىسى دەپ قارايدۇ. ئەمما سېرىق رەڭگە بولغان بۇ خىل قاراش كۆز پەسلىدىكى يوپۇرماق ۋە غا-

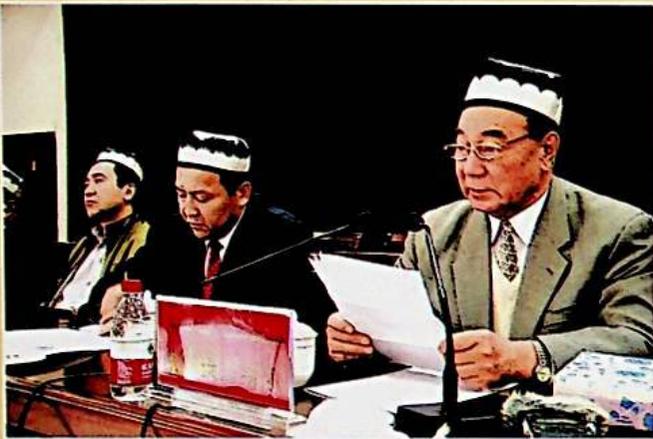
011

زاڭنىڭ رەڭگى ۋە شۇ ئاساستىكى تەپەككۈر شەكلى. لېكىن بۇنىڭ قېلىپلاشقان، ئۆزگەرمەس شەرىھەش ئەمەسلىكىنى بىز كىيىم-كېچەكنىڭ تىكىلىشى ۋە كىيىلەش ئىدىيەسىدىن تېخىمۇ ئېنىق كۆرۈۋالالايمىز. مەسىلەن، قومۇل رايونىدا ئاياللارنىڭ ئەنئەنىۋى بۆكلىرى يەنى ئۆرە بۆك، تەيتۇلا بۆكنىڭ تېگى سېرىق رەڭدە بولغان. بۇ يەردە ئىپادىلىنىدىغىنى قايغۇ ۋە پەرىشانلىق بولماس. تىن، بەلكى ئالىيجانابلىق ۋە دۆلەتمەنلىكنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە قارىلىدۇ. مۇناسىۋەتلىك ماتېرىيالدىكى تەھلىل-لەرگە ئاساسلانغاندا، سېرىق رەڭگە بېرىلگەن ئىككىنچى خىل چۈشەندۈرۈش ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ھەرقايسى تا-رىخىي دەۋرلەردىكى خان جەمەتلىرىنىڭ كىيىم-كېچەكلىرىدە مەخسۇس سېرىق رەڭنى ئاساس قىلىدىغانلىقىنىڭ تەسىرىدىن بولۇشى مۇمكىن. بۇ خىل تەسىر چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قومۇل ۋاڭلىقىدىكى ئېسىلرادىلەر-نىڭ كىيگەن ئوردا كىيىملىرىدە ئەڭ روشەن ۋە كۈچلۈك ئىپادىلىنىدۇ.

ئىزاھلار:

- ① ② ھەسەنجان ئابلىز «ئۇيغۇر كىيىم-كېچەك مەدەنىيىتى ۋە ئۇنىڭ 20-ئەسىردىكى ئۆزگىرىشى» «مىراس» ژۇرنىلى 2005-يىلى 3-ئاي.
  - ③ زۇلھايات ئۆتكۈر «شېۋىتسىيەدىكى تارىخىي ماتېرىياللار-دا ئۇيغۇر كىيىم-كېچەكلىرى توغرىسىدا» «مىراس» ژۇرنىلى 2009-يىللىق 2-سان.
- پايدىلانمىلار:
1. ھەسەنجان ئابلىز «ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى كىيىم-كېچەكلىرى-نىڭ مەدەنىيەت مەنبەسى»، خەنزۇچە، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر 2004-يىللىق 6-سان.
  2. جاۋ كېرىن «مۇسۇلمان ئاياللار چۈمبەردىسىنىڭ مەدەنىيەت قىممىتى»، خەنزۇچە، جۇڭگو مۇسۇلمانلىرى 2005-يىللىق 3-سان.
  3. گۈەن يەنبو «جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر باش كىيىم مەدەنىيىتىنىڭ ئىجتىمائىي رولى»، خەنزۇچە، مىللەتلەر تەتقىقاتى 1995-يىللىق 6-سان.
  4. ھەسەنجان ئابلىز «ئۇيغۇر كىيىم-كېچەكلىرىنىڭ رەڭ قۇرۇلمىسى ھەققىدە تەھلىل»، خەنزۇچە، ئىچكى موڭغۇل ئۇنىۋېرسىتېتى سەنئەت ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى 2005-يىللىق 1-سان.
- (ئاپتور: شىنجاڭ پىداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات ئىنىستىتۇتى 2008 - يىللىق ماگىستىر ئاسپىرانتى)

يەكەندە ئۆتكۈزۈلگەن تۇنجى نۆۋەتلىك باھام دۇپپا مەدەنىيىتى مۇھاكىمە يىغىنىدىن كۆرۈنۈشلەر

چوڭ تىپتىكى «بىيجىڭدا نوپۇس دەشسىپى» كىچىلىكىدىن كۆرۈنۈشلەر

美拉斯
MIRAS

ميراس